AJINTHA

M. J. COLLEGE

JALGAON (E. K.)

MISCELLANY

Vol. 5] FEBRUARY 1951 [No. 5

Chief Editor:—

Prof. M. N. Advant.

दंग नर्तनी

अनुनय

वसंत सरोदे.

अजिंठा

मु. जे. आर्ट्स व सायन्स कॉलेज, जळगांव पू. खा.

नियतकालिक

-- मराठी विभाग --

वर्ष ५ वें] १९५१ [अंक ५ वा

माझा मराठाची बोलु कवतिकें ।
परि अमृतातेंहि पैजा जिंकें ।
ऐसीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥
जिये कोवलिकेचेनि पाडे । दिसती नादीचे रंग थोडे
वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि ॥
ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा ।
बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां ॥

— ज्ञानेश्वर

काव्यानन्दाची महती

राजकवि यशवंत यांचा 'अजिंठ्या' साठी खास संदेश

काव्याची महती जीवितांत किती आहे ? प्रश्न पडतो कित्येकांना. पण जरा सावधानतेनें अवतीभंवती पाहिल्यास ह्या प्रश्नाचें उत्तर सांपडेल.

काव्याने आपण आपलें जीवित हमेशा शोभिवन्त करीत असतों. वास्तवतेला अलंकृत करण्याकडे प्रत्येक व्यवहारी मनुष्याची ओढ असते. ती काव्यबुद्धीची गमक होय. दरिद्री बाई देखील आपल्या अपत्याला 'माझा राजा किंवा माझं कोंकरू' म्हणते. गर्भवतीच्या डोहाळ्यांचें कोडकौतुक करून तिच्या आवडीनिवडी हळुवारपणें सांभाळायच्या, ह्यांत जाचक वास्तवतेला काव्यमय करण्याचीच खटपट दिसते. शोकग्रस्ताकडे दुखवट्याचाहि अहेर घेऊन आप्त जातात ह्या आचाराच्या पोटीं देखील हीच भावना अप्रत्यक्षपणें असावी. अप्रिय, अप्रशस्त व कठोर पण अपरिहार्य वास्तवता त्यांतल्यात्यांत कशी कमी बोचक वा तापद होईल हें पाहणें हा काव्यदृष्टीचा व्यवहार आहे.

मग प्रत्यक्ष काव्याच्या अभ्यासानें ज्यानें आपलें चित्त विकसित केलें आहे, ज्याने आपली अभिरुची वरच्या पातळीवर नेली आहे, त्याला उग्र जीवनाच्या प्रखर झळा बाधूं शकणार नाहींत, हें विशेष स्पष्ट करून सांगायला नको. काव्यानंदांत ज्याला रममाण होतां येतें त्याला जीविताच्या रणधुमाळीची बाधा सहसा होणार नाहीं. काव्य हें चिलखत आहे व काव्य हें औषधहि आहे. काव्य

व्याधींच्या गुरुवेदना शमवितें आधीस नेतें लया

—चंद्रशेखर

हें ध्यानीं घेऊन विद्यार्थ्यांनी आपल्या संस्कारसुलभ आणि संवेदनाक्षम मनाला काव्याच्या अध्ययनांत जिरवावें.

जळगांव }
ता. १३-१२-५०

यशवन्त दिनकर पेंढरकर

दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ

लेखकः— **कु. सरोज देशमुख** (द्वितीय वर्ष, कलाविभाग)

मी खूप दिवसांनी आजोळीं गेलें होतें. तेथे असलेली फार दिवसांची जुनी मैत्रीण भेटणार म्हणून धावतपळतच तिचें घर गाठलें. पण म्हणतात ना आपल्याला एकाद्या गोष्टीची खूप उत्सुकता असली कीं दैव जणु कांही आपल्या सहनशक्तीची परीक्षा पहायला टपलेलेंच असतें. तिच्या घराशीं मी जाऊन पोहोचतें तोंच नोकराने सांगितलें कीं "सर्व माणसे कोठे बाहेर गेली आहेत. अन् अर्ध्या तासांत परत येतील." जरा-वेळ वाट पहावी असा विचार करून मी टेबलावरचें मासिक वाचण्यास सुरुवात केली. इतक्यांत शेजारच्या ब्लॉकमधून कोणाच्या तरी मोठ्याने बोलण्याचा आवाज आला. अन् तशांत त्याच गांवांत असलेल्या माझ्या दुसऱ्या एका मैत्रिणीचें नांवही त्या बोलण्यांत ऐकूं आलें म्हणून माझी उत्कंठा सहाजिकच वाढली. अन् जरा कान टवकारून ऐकूं लागलें. शेजारीणबाई आपल्या एका मैत्रिणीला संभावितपणें सांगत होत्या, "खरं सांगायचं तर आपण दुसऱ्याच्या जाणत्या मुलीबद्दल कशाला बोलायचं बाई! पण या मुलीची तऱ्हा आपली निराळीच. नेहमी मैत्रिणी जमवणं काय नि हासणं काय नि खिद-ळणं काय, कांही विचारूंच नका. तुम्हीच सांगा हें असलं वागणं शोभत काहो हिला ? मला तर बाई फार राग आहे असल्या चाळयांचा." त्यांचें हें पुराण आणखी किती वेळ चाललें असतें कोण जाणें! पण त्यांच्या लाडक्या बेबीने त्यांच्या बोलण्यांत व्यत्यय आणला "आई, सांग कीं पण जाऊं का सिनेमाला? आमच्या मॅट्रिकच्या वर्गा-तल्या सर्व मुली येणार आहेत." बेबी रडव्या सुरांत विचारीत होती. तिच्या आईने शक्य तितक्या सम-जावणीच्या स्वरांत सांगितलें, "बेबी, असं काय बरं करावं! आज मोलकरीण अन् स्वयंपाकाची बाई दोघीही आल्या नाहींत. अन् माझ्याने तर पाय दुखतात त्यामुळे उठवत देखील नाही. म्हणून जाऊं नको म्हणतें. पाहिलंत नाहो, आमच्या बेबीचा लहानपणचा हट्टी स्वभाव अजून कायम आहे; सांगितलेलें कध्धी ऐकायची नाही." आपल्या मैत्रिणीला त्या कौतुकाने सांगत होत्या. इतक्यांत बेबी फणकाऱ्याने म्हणाली "तुला विचारलें हाच मूर्खपणा केला. एरव्ही, मैत्रिणीकडे जातें, असं सांगून सिनेमाला जातें तेंच बरं असतं." दुसऱ्याच्या मुलीनें मैत्रिणी जमवून गप्पा मारल्या तरी तिटकारा येणारी माता म्हणाली, "बघा कशी लबाड आहे ती. कमालीची अवखळ अन् द्वाड आहे. पाहिलंत ना, माझ्या हातावर तुरी देऊन नेहमी सिनेमा बघते." पुढील संभा-षण ऐकण्याची मला इच्छाच उरली नाही. डोक्यांत विचारांचीं चक्रें गरगर फिरूं लागलीं. स्वतःच्या मुलीच्या दुर्वर्तनाचें निव्वळ ती स्वतःची आहे म्हणून कौतुक करणारी आई, व दुसऱ्याच्या मुलीच्या अगदी साध्या अन् खेळकर वागणुकीचा "असले चाळे" म्हणून उल्लेख करणारी शेजारीण माझ्या कांही केल्या नजरे समोरून हालेना. "उद्या सकाळीं येईन" असा मैत्रिणीला निरोप ठेवून घरीं परतलें. तरी तें संभाषण कानांत घुमत होतें

प्रथम फार राग आला मला त्या शेजारणीचा. पण थोडासा विचार केल्यावर असें वाटूं लागलें कीं वरील वृत्ति फक्त एका व्यक्तींतच नव्हे समाजांतील बहुतेक सर्व व्यक्तीमध्ये आढळते. कांही दिवसापूर्वीचा एक प्रसंग मला वरील प्रसंगावरून आठवला. बाजार पेठेंतील एका मोठ्या दुकानांतून एका भिकाऱ्याने कापडाचा एक गठ्ठा, कोणाचें लक्ष नाही असें पाहून, पळविला. तो गठ्ठा वास्तविक लहान होता. पण तोसुद्धा चटकन उचलून पळतां येण्याइतका तो भिकारी धष्टपुष्ट नव्हता. त्याच्या खनपटीस गेलेल्या पोटाने व घरीं उपाशीं तडफडणाऱ्या चिल्यापिल्यांच्या ओढीनेच त्याला चोरी

करण्यास प्रवृत्त केलें होतें हें उघड होतें. " अरे, अरे, चोर, चोर, पकडा, धावा, लाज नाही वाटत भीक मागण्याच्या नांवाखालीं चोरी करायला ? पोट भरतां येत नाही तर जगतां कशाला ? चोरीसारखे अक्षम्य पाप करायला ? " व्यापारी महाशय नोकराने पकडून आणलेल्या त्या चोरावर ओरडत होते. अर्थात या महाशयावर नुकतीच काळाबाजार केल्याबद्दल केस झाली होती व त्यांतून ते लांच देऊन सुटले होते, हें निराळें. समाजपुरुषाच्या खिशांतून हजारो रुपयांची चोरी करणाऱ्या त्या प्रतिष्ठित चोराकडे मी थक्क होऊन पहात राहिलें.

परवांचा आणखी एक प्रसंग असाच सहज आठवला. भावाला घेऊन एके ठिकाणीं गेलें होतें " कायरे सहामाही परीक्षा झाली का ? कितवा नंबर आला ? " त्या बाईनी भावाला विचारलें " दुसरा नंबर आला " त्याने अगदीं सरळ उत्तर दिलें. " हात्तिच्या ! पहिला नाहीच का ? वारे ठोंब्या ! कांहीं येतें कीं नाही ? कीं नुसता विटी अन् दांडूच ! " " तुमची बेबी कोठे आहे? " त्या बाईना मध्येंच थांबवून मीं विषय बदलण्यासाठीं विचारलें. " तिचं ग काय ? रडत बसली आहे आंत. किती समजूत घातली तरी ऐकत नाहीं. आज सहामाहीचा निकाल लागला ना ? नापास झाली आहे स्वारी. फार खेळकर आहे. सबंध दिवस खेळत असते. अभ्यासाचें नांव नको. मग कशी पास होणार ? " त्या बाई समर्थन करीत होत्या. " आपला तो बाळ्या अन् दुसऱ्याचं कार्टं ! " मी मनांत म्हटलें.

अशिक्षित किंवा सामान्य व्यक्ति सोडल्या तर सुशिक्षित वर्गांत ही वृत्ति आढळत नाहीं असें नाही. परवांच एक बडे डॉक्टरसाहेब रेशनिंग ऑफिसमध्ये कांही कामाकरिता गेले होते. दोन दिवसांपूर्वीं दुरुस्त करण्यास टाकलेला फॉर्म दुरुस्त झाला कीं नाही तें त्यांनी कारकुनास विचारले. कामाच्या ढिगाखालीं चेपलेल्या कारकूनाकडून डॉक्टरांचा फॉर्म तयार न करण्याचा गुन्हा घडला होता. डॉक्टरसाहेब फार संतापले " फुकट कामें करता काय ? पगार घेतांच ना ! आमचें रेशन बुडेल ना या हप्त्याचें. तें काय तुमच्या घरचें देणार आहांत ? " ते रागारागाने घरीं आले. स्वतःचें कर्तव्य न करतां दुसऱ्याचें रेशन बुडविण्याचा अनर्थ करणाऱ्या त्या क्लार्कचा त्यांना मनस्वी संताप आला होता. त्यांनी आपल्या समाजांतील लोकांच्या या बेजबाबदार वृत्तीवर वर्तमानपत्रांत एक सणसणीत लेख लिहिला. व त्याच रात्रीं त्यांच्या शेजारच्या शिंप्याचा मुलगा विषमज्वराने अत्यवस्थ होता. त्याला पाहण्यास डाक्टरांना बोलविण्यास तो शिंपी घाबरा घुबरा होऊन आला. पण डॉक्टरसाहेबांनी त्याला आंतल्या खोलींतून हळूहळू शिव्या देण्यापलीकडे, ओ सुद्धां दिली नाही. ते आपल्या वर्तमानपत्रांतील लेखा-बद्दल " कसा नालायकपणा अन् कर्तव्यशून्यता उघडकीस आणली, " असा विचार करीत खुशींत पडले होते. अन् शिंप्याचा मुलगा परलोकांत तरी कर्तव्यदक्ष लोक आहेत का हें बघण्यास निघून गेला होता.

वरच्याप्रमाणे आणखी कितीतरी प्रसंग वरील वृत्तीचें प्रदर्शन करतांना आपल्या दृष्टीस हरघडीस पडतात. अशीं हजारों, हजारोंच नव्हे तर जितक्या व्यक्ती तितकीं उदाहरणें देतां येतील अन् प्रत्येक वेळीं आपणाला असेंच दिसेल कीं प्रत्येकजण स्वतःमधील किंवा आपल्याला प्रिय वाटणाऱ्या व्यक्ति मधील दोष न बघण्याचा किंवा बघितेल तरी त्यांचें स्वरूप अतिशय सौम्य आहे असें दाखविण्याचा व दुसऱ्यांच्या क्षुल्लक दोषांचा फार बाऊ करण्याचा प्रयत्न करतो. स्वतःमध्यें असलेला दोष जर दुसऱ्याच्या ठिकाणीं असेल तर स्वतःकडे न बघतां त्याच दोषावरून तो दुसऱ्यास हासण्यास कमी करीत नाही. विवेकानंद म्हणतात कीं " Oh if you only knew yourselves, you are souls, you are Gods." अन् हेंच नेमकें जमत नाही. स्वतःविषयीं सामान्य मनुष्य फारच थोडा विचार करतो अन् यदाकदाचित् केलाच तर तो स्वतःचे गुणच विचारांत घेतो. आपल्या आसपासच्या व्यक्तींशीं तो स्वतःला ताडून पहातो काय? अन् पाहिलेंच तर स्वतःचे गुण व दुसऱ्यांचे दोष हेंच तो विचारांत घेतांना दिसतो. अन् असें केलें म्हणजे त्याला स्वतःमध्ये मुळी दोष नाहीतच असें वाटूं लागतें, व दुसऱ्याच्या क्षुल्लक दोषांचा तो गवगवा करतो. याशिवाय अशाही कांही व्यक्ति आपल्यांत वावरतात कीं ज्यांना स्वतःला

व दुसऱ्यांनाही त्यांच्या दोषांची पूर्ण जाणीव आहे पण आपण एकटेच नव्हे तर आपल्याप्रमाणे आपल्या भोंवतालच्याही कांही व्यक्ति कांही अंशी तरी दोषी आहेत हें दाखविण्याची त्यांची सदैव धडपड चालूं असते. असें करतांना आपल्या मुळच्या दोषांत आपण एका दोषाची भर घालतों आहोंत याची त्यांना बिचाऱ्यांना जाणीवही नसेत. पण हा मुद्दाम केलेला दुष्टपणा म्हणजे आपल्या हलक्या वृत्तीचें व कमकुवतपणाचें प्रदर्शन आहे, हें त्यांना समजत नाही. स्वतःकडे न बघतां अशा व्यक्ति दुसऱ्यांना हासत सुटतात. पण असें करतांना आपण कोठे आहोंत, काय आहोंत, ज्या माणसाचें आपण दोषाविष्करण करतों त्याच्यापेक्षा तरी आपण खात्रीने श्रेष्ठ आहोंत काय ? याचा विचार अशा व्यक्ति करीत नाहीत. आपल्या मतलबी वृत्तीच्या आड येणाऱ्या गोष्टीकडे अशी माणसे सोयीस्करपणें दुर्लक्ष्य करतात. पण समतोल वृत्तीने विचार केला तर स्वतःमधील दोष दुसऱ्यामध्ये असलेल्या दोषांइतकेंच किंबहुना आणखी किती तरी पटीने भयंकर आहेत असे त्यांना दिसून येईल.

मला वाटतें स्वतःच्या दोषांकडे दुर्लक्ष्य करण्याचा व ते लपविण्याचा, दुसऱ्याचें दोषाविष्करण, हा मार्ग कांहींना वाटत असेल. पण असा प्रयत्न करणें व समाजांतच काय पण आपल्या भोवतालच्या चार माणसांतही परिपूर्णतेचा शिक्का मिळविण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे केवळ उंबराचें फूल किंवा सशाचें शिंग मिळविण्याचा प्रयत्न करणें होय. पण स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ न बघतां दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ बघणें व त्याचें मुसळ (अर्थातच गवगवा) करण्याचा प्रयत्न करणें, या गोष्टी करतांना आमच्यांतील अनेक व्यक्तींना मोठी धन्यता व कृतार्थता वाटत असते. या व्यक्ति स्वतःच्या पायाखालीं काय जळतें आहे तें न बघतां दुसऱ्याला हासत सुटतात. क्षुल्लक गोष्टींतील थोरपणा पहायला " गीता " आम्हाला शिकविते. पण आमची वृत्ति तर थोर अन् चांगल्या गोष्टींतील क्षुल्लक दोष हुडकण्याकडे झुकलेली ! असें असण्याचें कारण एकच दिसतें अन् तें म्हणजे स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळावर काजळ चढवून दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ पुन्हां पुन्हां निरखून पाहाण्याची आमची वृत्ति.

★ एखाद्या स्त्रीला जर तुम्हीं गुप्त गोष्ट सांगितलीत तर तुम्ही मूर्ख तरी ठराल नाही तर मुत्सद्दी तरी ! जर तुम्हाला ती गोष्ट गुप्तच ठेवावयाची असेल तर तुम्ही मूर्ख ठराल आणि जर तुम्हाला त्या गोष्टीचा गाजावाजा करावयाचा असेल तर तुम्ही मुत्सद्दी ठराल.

× × ×

★ एखाद्या स्त्रीने जर तुम्हाला एखादी खाजगी गोष्ट सांगितली तर ती दुसऱ्या स्त्रीला सांगूं नका. कारण आणखी एका तिसऱ्याच स्त्रीने तिला ती गोष्ट अगोदरच सांगितली असेल.

* * *

★ एका भगिनीसमाजाच्या वार्षिक सभेंत पुढील ठराव पसार झाला असें म्हणतात.

" ज्या अर्थीं महायुद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय राजकीय नि आर्थिक परिस्थिति अधिकाधिक करुण-भीषण होत चालली असून, साम्राज्यवाद-साम्यवाद-वर्णवाद-वंशवाद-जातिवाद इत्यादि वादांच्या असहिष्णु संघर्षामुळें कला-संस्कृति-शिक्षण इत्यादि जीवनाच्या महान् उद्धारक अंगांचें भवितव्य संकटग्रस्त आहे,

—त्या अर्थीं या भगिनी समाजाच्या समस्त सभासदांचे सरकारकडे असें निक्षून मागणें आहे कीं येत्या वार्षिकोत्सवासाठीं सभासदास कापडाचे वाटप दुप्पट देण्यांत यावें. "

टॉस

लेखकः-
प्रभाकर कुलकर्णी
चतुर्थ वर्ष, शास्त्र विभाग

" दहा पसतीस! छे, गेलंच पाहिजें आतां, नाहीतर शंख करील साहेब. एक मिनिट जरी लेट गेलं तरी आकाश पाताळ एक करतो लेकाचा !! आलिया भोगासी ……………" कपडे चढवितांना शशी बडबडत होता, नुकतंच घाइघाइनं जेवण उरकून खिडकींतल्या जुनाट घड्याळाकडं पाहिलं होतं त्यानं.

कारकुनांचं जिणंच मुळी घड्याळाच्या काट्यांवर चालतं. त्यांचं धडधडणारं हृदयच तें! अन् ही धडधड हेंच त्यांचं जीवन-संगीत !! या अनुपम (!) संगीताच्या तालावर नाचत असतात बिचारे !!!

जेवण उरकतांच शशीनं लतेला विचारलं होतं— " अग, कोट कुठं आहे माझा अन् शर्टचाही पत्ता नाही ! " " पैसे दिल्याशिवाय कोट द्यायला परीट तयार नाही - नी शर्ट फारच फाटला आहे. "

" मग फाटेना — कुठं बिघडलं ? "

" म्हणजे !— इतका फाटका शर्ट घालून जाणार ? "

" तर मग काय तसाच जाऊं ऑफिसांत ? "

फाटका शर्ट नी पँट घालून स्वारी ऑफिसला निघाली. शेवटी कोट नाहीच घालतां आला !— शशीच्या डोक्यांत अेकच विचार सतत घोटाळत होता– ' कोटाशिवाय ऑफिसांत जायचं !— असभ्य नाही कां दिसणार ? साहेबाला काय वाटेल ?—' दोन रुपयांच्या प्रमोशनच्या आशेनं प्रत्येक गोष्ट करतांना ' साहेबाला काय वाटेल ' हाच प्रश्न त्याच्या मनांत डोकावल्याशिवाय राहात नसे.

प्रियकर आपल्या प्रेयसीची प्रणयाराधना करण्यांत गर्क असतील, गलेलठ्ठ शेटजी आहे तेवढा पैसा अपुराच आहे असें समजून देवादिकांची मनधरणी करण्यांत गर्क असतील, वर्षभर उनाडक्या करून परीक्षा जवळ आली कीं विद्यार्थीही ईश्वराची प्रार्थना करण्यांत गर्क होत असतील— पण, आमचा शशी ! बिचारा सदोदित साहेबाचीच मूर्ती मनश्चक्षूपुढे ठेवून तिचीच आराधना करण्यांत गर्क असतो.

शशी ऑफिसमध्ये जाऊन बसतो तोंच पट्टेवाल्याची त्याच्या खोलीच्या दिशेनं पाऊलं पडूं लागली. दुरूनच तांबडा पट्टा पाहून शशी दचकला— धडकीच भरली छातींत त्याच्या.

" साहेब बोलावत्यात आपणासनी. "

" आलोंच मी " असं म्हणून शशी साहेबाच्या खोलीकडं निघाला. दचकत दचकतच आंत शिरला तो.

" Mr. Desai, you are again late! I won't tolerate it. हें ऑफिस आहे कीं मंडई!"

' साहेब सायकल पंक्चर होती— बस लवकर मिळाली नाही म्हणून थोडा वेळ लागला."

" मिस्टर देसाई, या गोष्टी मला कशाला सांगतां? तुमची सायकल पंक्चर झाली— तुम्हाला बस लवकर मिळाली नाही— मला त्याच्याशीं काय कर्तव्य ? मला हें खपायचं नाही. यापुढं उशीरा याल तर वाईट परिणाम होईल. जा आपल्या कामाला लागा !–" असं म्हणून साहेबानं शिल्लक राहिलेलं सिगारेटचं जळतं थोटूक बाजूस फेकून दिलं नी कुठल्याशा फाईलमध्ये डोकं खुपसलं. शशी हताश मनःस्थितींत स्वतःच्या जागेकडे निघाला. पण हा अनुभव कांही त्याला नवीन नव्हता.

मंडई ! साहेबानं उच्चारलेला तो शब्द त्याच्या मनांत अेकसारखा घोटाळत होता. ' मंडई ' या अेकाच शब्दानं त्याच्या मनांत अितकं थैमान घातलं होतं कीं मनाच्या भोंवतीं जर भिंती असत्या तर त्या क्षणार्धांत कोलमडून पडल्या असत्या— ' तसं झालं असतं तर बरं झालं असतं ' असा अेक विचारही त्याच्या डोक्यांत चमकून गेला.

आज सकाळींच लतेनं त्याला आठवण करून दिली होती—

" आज आई, दादा नी ताई येणार आहेत रात्रीं– घरांत भाजी वगैरे कांही नाही. येतांना मंडईकडनं या."

' येतांना मंडईकडनं या ' या तीनच शब्दांनी अस्वस्थ करून टाकलं होतं त्याला— अन् त्यांतच टाईप रायटरचा खडखडाट ! साराच खडखडाट नी धडधडाट ! ! अगदीच बेचैन होऊन गेला तो समोरच्या कागदांच्या ढिगाऱ्यांतून अेकेकाची विल्हेवाट लागत होती – चालतं बोलतं यंत्रच जणु ! मधूनच तो समोरच्या घड्याळाकडं पाही— त्याच्या मनांत विचार येई– ' किती हळुं चालतं लेकाचं !'– खट्–खट्–खट् ………दर दोन ' खट् ' मध्ये जणु अेका युगाचाच काळ लोटत होता !

ठण्–ठण्–ठण्– ठण्–ठण् ! पांच ठोके पडलें– वाजले अेकदांचें पांच— शशीने घड्याळाकडं कृतज्ञतापूर्वक दृष्टी टाकली. हायसं वाटलं त्याला.

तो ऑफिसांतनं बाहेर पडला ' मंडईकडनं या ' हे शब्द तो विसरला नव्हता. पण मंडईकडं त्याची पाऊलं वळेचनात. शशी घरीं पोहोचला. उंबरठ्यांत पाऊल टाकतांच लतेनं विचारलं—

" आणलीत का भाजी ? "

" कसली भाजी नी कसलं काय ! माझी मात्र साहेबाने चांगलीच भाजी केली आज. "

" ते तुमचं आपलं नेहमीचंच आहे. "

" हो नेहमीचंच — रोजचंच रडगाणं ! लते, आपल्या लग्नापूर्वीचीं दोन वर्षं आठवतात तुला ? गेले ते दिवस—"

" ते सगळं खरं— पण माझी सोन्यासारखी माणसं—"

" अग, पण माझ्या खिशांत तर अेक तांब्याचा पैसा देखील नाही. "

" नकोसा झाला आहे बाई जीव अगदी ! वाणी, शिंपी, तेली— साऱ्यांनी अगदी बेजार करून टाकलं आहे. कसला हा संसार !—"

" मला तर कुठंच आशेचा किरण दिसत नाही!" साराच अंधार !! " आजूबाजूस सर्वत्र अंधारच अंधार !!!

गडद अंधःकारांतनं मोटार पुढं जातांना समोरच्या फक्त दोन दिव्यांचाच प्रकाश अंधार बाजूस सारीत असतो नी या प्रकाशानं दृष्टीसमोरचा थोडा थोडा रस्ता प्रज्वलित होतो अन् त्या प्रकाशांतूनच ड्रायव्हर गाडी हाकीत असतो. तशीच पूर्वायुष्यांतल्या गोड स्मृतींच्या प्रकाशानं समोरचा रस्ता प्रकाशित करीत शशी आपली जीवनाची मोटारगाडी हाकीत होता. मोटार पळत असतांना रस्त्याच्या कडेची झाडंझुडपं नी क्वचित् फुलं– अन् दगड देखील आपल्या बरोबर पळत नाहीत किंवा आपल्यासाठी थांबत नाहीत — तर आपल्यापासून दूरदूरच पळतात !— शशीची जीवनाची मोटारगाडी चालू असतांना देखील बाजूचे लोक नी त्यांतले कांही ' दगड ' सुद्धां त्याच्यापासनं दूरदूरच पळत ! आणि असा विचार मनांत येतांच ' विश्वाच्या अनंत रहाटींत आपण अेकटेच गिरक्या खात आहोंत ' असं शशीला वाटूं लागे नी असं वाटूं लागलं कीं अेखाद्या माजलेल्या कपटी बोकयानं निष्पाप पोपटावर झडप घालावी ना, तशी ' विषाद ' त्याच्या हृदयावर अचानक झडप घाली नी त्याच्या हृदयाचा अगदी चोळामोळा करून टाकी. आणि असं हृदय कुस्करलं गेलं कीं ' आपण हृदयावर कोरलेली आपल्या लाडक्या हृदयदेवतेची — स्फूर्ती देवतेची— मार्गदर्शिकेची— लतेची प्रतिमा तर नाहीशी झाली नसेल ना ' अशी दाट शंका येऊन त्याचं अंतःकरण जड होत असें.

आतांही त्याचं अंतःकरण असंच जड झालं होतं; नी अशाच स्थितींत लतेनं कुठूनसा काढून दिलेला अेक रुपया घेऊन मंडईकडं जाण्याच्या उद्देशानं तो बाहेर पडला. थोडासा पुढं जातो न जातो तोंच जवळच्याच चौकांत अेका हॉटेलांत रेडिओ चालू होता, त्यांतनं त्याच्या कानावर शब्द पडलें —

' माणूस परिस्थितीचा गुलाम आहे '— क्षणभर त्याला वाटलं— ' किती सार्थ आहेत हे उद्गार ! '

परिस्थिती !— गुलाम !! परिस्थिति—गुलाम !! अेक सारखें त्याच्या डोक्यांत हेच शब्द घोळत होतें. याच तंद्रींत आपण बेलबाग चौकापर्यंत कसें येऊन

पोहोचलों हें त्याचं त्यालाच कळलं नाही. बसच्या कर्ण कर्कश हॉर्नच्या आवाजानं त्याची विचारमालिका तुटली नी तो भानावर आला.

"देसाई देसाई"-- मागनं कोणी तरी सायकल वरनं येत होतं. शशीनं मागं वळून पाहिलं.

"कोण? - देशपांडे! काय रे कुठं निघालास?"

"कुठं नाही. सहज भटकतों आहे, पण तूं रे कुठं चालला आहेस?"

"जरा मंडईत."

"काय रे बाबा, अेवढा कष्टी कां दिसतोस?"

"काय करूं! कंटाळा आला आहे बुवा आपल्याला अगदीं आयुष्याचा!"

"अरे कंटाळा करून कसं चालेल? रेटत राहायचं आपलं-

"तुला नाही कल्पना यायची त्याची."

"जशी कांही आमच्या बापाची मोठी अिस्टेटच आहे किनई--"

"बरं ते जाऊं दे — आपल्या साहेबाच्या बद-लीचं काय झालं! तसं कांही असलं तर पार्टीचं ठरवायला--"

"कमाल आहे तुझी. बरी ब्याद जाअील असं समजून आम्ही त्याच्या बदलीची वाट पाहतों नी तूं त्याला पार्टी द्यायचा विचार करतोस!—गंमत आहे-"

"तसं नाही रे, निदान शिष्टाचार म्हणून--"

"जाऊं दे रे. कसली पार्टी देतोस त्याला! बरं जातों आतां मी. अच्छा!" सायकलवर टांग मारून देशपांडे निघून गेला.

शशीला वाटलं-- 'या लेकाला कशाचंच कसं कांहीं वाटत नाही?' देशपांड्याचं त्याला नेहमीच आश्चर्य वाटायचं-- 'कसली फिकीर नाही कीं कसली काळजी नाही! नेहमी कसा आनंदी दिसतो बिचारा. वास्तविक आपल्यापेक्षां याची परिस्थिती तरी कुठं मोठी चांगली आहे? तरी पण सदा सुखी नी आनंदी! हे लोक उसना आनंद नी सुख आणतात तरी कुठनं? आपण किती दुर्दैवी! आनंदाचं नी सुखाचं नुसतं नाटक सुद्धां करतां येत नाही आपल्याला! कुठल्या बरं सावकाराकडनं हे लोक ही उसनवारी करीत असतील? या कर्जाचं व्याज सुद्धां द्यावं लागत नाही कां यांना?' असंच त्यावेळीही त्याला आश्चर्य वाटत होतं नी आज तर विशेषच वाटत होतं.

मनांत असं आश्चर्याचं वादळ सुरू असतांनाच तो मंडईपर्यंत पोहोचला. आंत शिरून कुठलीशी भाजी घेऊन तो परत बाहेर पडला. देशपांड्याचे शब्द त्याला आठवले--

'रेटत रहायचं आपलं'— त्यानं मनाशी विचार केला- 'हेच कां याच्या जीवनाचं स्वारस्य? हीच कां जीवनाची तऱ्हा? नी अशी तऱ्हा म्हणजे जीवनाचं तत्त्व होऊं शकतं कां? खरंच हेंच जर जीवनाचं ब्रीद असेल तर किती सोपा आहे हा आयुष्याचा मार्ग! छे, पण असं कसं असेल? इतकं सोपं! जीवन म्हणजे काय थट्टा आहे? मोठमोठ्या तत्ववेत्त्यांनी जीवनावर अेवढें ग्रंथ लिहिलें ते कां त्यांना वेड लागलं होतं म्हणून! खलील जिब्राननं आपल्या 'जीवनदर्शन' या ग्रंथांत काय बरं सांगितलं असावं?--

जीवनाविषयी त्याचं मन हेलकावे खात होतं. तो बरेंच अंतर चालून आला होता. रस्त्याच्या कडेला सहज अेका हॉटेलच्या पाटीकडं त्याचं लक्ष गेलं 'जीवन' ही तीन अक्षर वाचतांच तो जागच्या जागीं थबकला. आंत लोकांची वर्दळ चालू होती. मेजांभोवती बसून अेकमेकांशीं गप्पा मारण्यांत ते दंग होते. हास्याची खसखस पिकत होती. साऱ्यांच्या तोंडावर हास्य विलसत होतं. पोऱ्या ओरडत होता— 'साहेब गरम वडा, मसाला डोसा'-- सारंच वातावरण गरम! शिथिलेतचा अंश सुद्धां नाही!! हेच लोक जीवनांतले मोजके सोन्याचें कण तेवढें लुटून घेतात कां? खरंच! सौख्याच्या नी आनंदाच्या अथांग सागरांत किती यथेच्छ डुंबताहेत!

तो अेकदम भानावर आला. 'आपण फारच वेळ घालवला, निघालं पाहिजे आता' अशी जाणीव होऊन तो पुढं चालूं लागला. त्याचं घर जवळ आलं होतं. शेजारच्या घरांत सुरू असलेल्या ध्वनिमुद्रिकेंतनं गाण्याच्या दोन ओळी त्याच्या कानावर पडल्या.—

'दुनियामें सुख दुखके दो दिन है

अेक दिन हंसाये अेक दिन रुलाये'—

संगीतानं कधीच मुग्ध न होणारा शशी क्षणार्धांत थबकला. तसं पाहिलं तर हें गाणं किती जुनं होतं! त्यातनं शिवाय हें कांही कुठलं प्रणयगीत नव्हतं, विरहगीत नव्हतं कीं आधुनिक भावगीत नव्हतं! पण माणसाचं मनच विचित्र असतं, नाही का? क्षणांत त्याला काय आवडेल याचा कांही नेमच नाही. गाण्याच्या या दोनच ओळींनी त्याला अगदी मंत्रमुग्ध करून टाकलं होतं. त्यानं मनाशीं विचार केला- 'खरंच, असंच नाही कां?—' दुःखानंतर सुख, सुखानंतर दुःख येतं-- हसल्यानंतर रडावं लागतं. सृष्टीचा नियमच नाही का हा? आपण नाणं टॉस करतों ना, तसंच जीवन परिस्थितीच्या नाण्याचा 'टॉस' च नाही का करीत? या नाण्याच्या दोन बाजू—दुःख नी सुख —"

आम्ही कोण?....

आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां, आम्हीच प्रोफेसर
जे आम्ही असतों सदैव अमुच्या न्याऱ्याच तंद्रीमधे;
केव्हाही अमुच्या दिसेल वरं कां हातांत तें पुस्तक,
राहूं वाचित पुस्तकें विविध तीं वेड्यापरी सर्वदा!

सोपी गोष्ट कठीण ती करुनिया वर्गामध्ये सांगतों.
विद्यार्थ्यां समजो, भले न समजो, पर्वा न त्याची असे.
आम्हाला जडली अशी संवय ती नाही कधी जायची;
'विद्यार्थ्यां समजूं नये' नवल हें अस्मादिकां वाटत!

विद्यार्थ्यां पटवूं महत्त्व किति तें वेळेवरी यायचे
ते आम्ही उशिराच जाऊन पुन्हा निष्पाप हास्यें फुलूं.
एकादे दिवशीं जराहि असलों नाराज आम्ही तदा;
"आय् विल् नॉट् एंगेज् टु डे दि पिरियड्स्" खुश्शाल ऐसें लिहूं।

आम्हांला वगळा-गतप्रभ महाविद्यालयें होतिल;
आम्हांवांचुन शिक्षणांतिल मजा अन्यत्र कोठे मिळे?

—प्र. ल. पाठक
द्वितीय वर्ष, कलाविभाग

दिवस हे असे.... रेशनिंगचे !

लेखकः— रा. शि. सपकाळे, प्रथम वर्ष (कलाविभाग)

वासंती, आहेस तरी काय करीत तूं? आँ......... काय म्हणतेस ? मी झोपूं अजून! थंडीचे दिवस हे? अग बारा वाजेपर्यंत पडलों तरी— उठावसं वाटत नाही! अन् तूं मात्र! थंडींत सुद्धा पाणी भरणें सुरूच आहे तुझे? काय म्हणालीस? रोजचेंच आहे तें? होय......... हें विसरलोंच मी! बरं, स्टोव्ह पेटवूं कां तोंपर्यंत......... नाही, तशी चूळ भरतोंच म्हणा मी तावडतोब! पण गवळी आला नाही अजून असें म्हणतेस?......... फारच उशीर करतो हा नाही तरी! काय म्हणालीस? मी लवकर उठलों आज... .... (बाहेरील आवाज –' दूध घ्या दूध') आला वाटतें हा गवळी......... आणि आज उशीर कां केला रे? काय? नेहमी याच वेळेस येतोस?...... अरेच्या! फाटकांतून कोण शिरताहेत............... पाहुण्यांची धाड दिसतेय! वासंती, बाहेर पहा बरं कोण ते? तुझ्या माहेरचे असतील.........काय? तुझ्या माहेरचे नसतील? नाहीच ना? तरी म्हटले... ......आजच मग कसें बुवा दोन...तीन...नी चार! (सामोरे जाऊन) ओहो हो! या, या! मीं ओळखलेंच नाही कोण नी काय तें? केव्हा आलात?............ हो तेही पण खरंच......... अरे पण बाहेरच कां असे......... या ना घरांत? नाही? काय जायचेच्? ....आलात तरी कां मग? तें कांही नाही...... या बघूं घरांत.........बसा या पलंगावर! थांबा! आलोंच मी. (आंत जाऊन) पांचच कप ठेव मग! काय? दोनच कपाची साखर आहे नी रेशन यायला दोन दिवस अवकाश आहे? आँ......मग चहाशिवाय? उसनी पहा......... नकोच......... "स्वत्व" जायचें! काय म्हणतेस? "सत्त्व" जाईल त्याचें काय? म्हटलं कलियुग नी रेशनिंगचा जमाना आहे हा! आणि आता तर पावणे सात वाजताहेत अजून .... सातला हॉटेल उघडणार नी काय तो चहाही असतो पण! नुसतं "काळं पाणी" झालं! (बाहेर येऊन) ....चूळ भरली नसेलच अजून तुम्हीं? नाही ना.........थांबा! गरम पाणी आणतों......काय? नको? अहो असं कुठें झालंय.........असं कसं...... कधी तरी येणार तुम्ही! आता दोन दिवस नाहीच जायचं! काय? दिवस रेशनिंगचें आहे म्हणतां? "माणूस खायला उठलाय कीं काय एकमेकाला"! नसेल आम्हाला पुरत रेशनिंग!......... पाहुण्यांना तसेंच पाठवायचंय की काय? काय, नाहीच म्हणता... महत्वाचीं कामें राहिलीं आहेत.........काय आठच्या गाडीनेच.........गेलंच पाहिजे! बरं बुवा! येत जा बरं मधून मधून......... अच्छा नमस्ते! (घरांत येऊन).........तूं कां उदास अशी......... नाही म्हटलं चेहरा.........काय तुला वाईट वाटतंय चहा न घेतां किंवा...... जेवण न करतांच पाहुणे गेलेत म्हणून?.........पण रेशनिंग.........अग, किती आग्रह केला त्याना मी! सत्त्वाला बाध नाही......... हास पाहूं जरा...... तुझ्यासाठी मात्र मी वाटेल तें करायला तयार आहे! पण असले पाहुणे...... कशाला मनाला लावून घ्यायचं? दिवस हे असे ...रेशनिंगचे!

कारकून— आणखी एक शेतकरी स्वतःच्या गाईबाबत आपल्या रेल्वेवर फिर्याद करणार आहे.
मॅनेजर— कां? त्याची गाय सापडली वाटतं आमच्या गाडीखाली?
कारकून— छे! छे! ह्या वेळेस तिसरंच खटलं आहे. गाडी चालू असतांना एका प्रवाशाने खिडकींतून वांकून त्याच्या गाईचें दूध काढून नेलें अशी तक्रार तो करतो आहे.

साने गुरुजी–व्यक्ति व वाङ्मय

लेखकः— जयवंतकुमार, तृतीय वर्ष (कलाविभाग)

गुरुजींचें जीवन--

साने गुरुजींचें नांव उच्चारलें की गुरुजींची निमगौर हसरी ठेंगणी मूर्ती डोळ्यासमोर उभी राहते. गुडघ्यापर्यंत खादीचें धोतर, तो स्वच्छ खादीचा नेहरू सदरा नी पांढरी शुभ्र गांधी टोपी! बुद्धिमत्तेची प्रगाढता दाखविणारा विशाल भालप्रदेश, ते भुवयांच्या झाडींत पुष्करिणीप्रमाणे शोभणारे नी ज्यांत तेजस्वितेचें नीर लकाकत आहे असे भावपूर्ण डोळे! ब्रह्मतेजाने

चकाकणारा नी मंदस्मिताच्या मंद प्रभेने उजळून निघणारा, शालीनता व लज्जा यांच्या छटेने विशेष सोज्वळ दिसणारा चेहरा! अशी साधी भोळी नी सेवेची साकार प्रतिमा डोळ्यासमोर उभी राहते!

साने गुरुजींचें अनन्य साधारणत्व अष्टपैलू हिऱ्या-प्रमाणे आहे. त्यांचें जीवन अनेक क्रान्तीच्या संघर्षांतून तावून सुलाखून निघालेलें आहे. विरोधी परिस्थितीच्या घणांच्या घावांनी चमकून उठलें आहे. मातेचें अतुलनीय प्रेम, संतांची भाविकता, शूरांचें उर्जस्वल धैर्य, तपस्व्यांची धीरोदात्तता, मेघांची सेवामयता, धरित्रीची सहनशीलता, नी बिजलीची तेजस्विता या सर्वांचें संमिश्र नी गोड दर्शन साने गुरुजींच्या व्यक्तित्वांत पहावयाला मिळतें गुरुजींचें चारित्र्य धुतल्या तांदुळा-हून स्वच्छ, स्फटिकाहून चकचकीत, ताऱ्याहून लख-लखीत मार्तन्डाहून प्रखर, गंगाजलाहून पवित्र, नीलनभाहून विशाल नी प्रशान्त चांदण्याहून शीतल, धवल नी मंगलमय होतें त्यांच्या वाङ्मयावर त्यांच्या संपन्न व्यक्तिमत्वाची दाट छाया पसरलेली आहे. आत्मभावनेच्या प्रदीप्त तेजाने तें विलसत आहे. आणि म्हणूनच त्यांचें वाङ्मय जिवंत वाटतें. तें उत्कट प्रेमाने, जिव्हाळ्याने, कळकळीने, तळमळीने नी तेजस्वी विचाराने विनटलेलें असें वाटतें.

जीवनदर्शन —

पांडुरंग सदाशिव साने यांचा जन्म २४ डिसेंबर १८९९ रोजीं पालगड येथे झाला. कोकणांतील कष्टमय जीवनांतच त्यांचें बालमन विकसलें. मुलांना चांगल्या संवयी लावणें, त्यांच्या अंगीं शौर्य, धैर्यादि सद्गुणांचें बीजारोपण करणें, 'आत्मवत् सर्व भूतानि' या दिव्य तत्त्वाचें शिक्षण देणें हेंच मातेचें खरें कर्तव्य! साने गुरुजींच्या आईने लाडका 'श्याम' सर्वांगीण विकास करील अशी काळजी घेतली. इंग्रजी शिक्षणासाठी, दापोली, औंध, मुंबई, पुणें या ठिकाणीं जशी सोय लागेल तशा रीतीने राहून ते मॅट्रिक झाले. कधी माधु-करीवर, कधी एका जेवणावर तर कधी कधी दिवसच्या दिवस चण्या चुरमुऱ्यावर नी उपासातापासावर त्यांनी काढलेले आहेत. त्यांचें शालेय नी कॉलेजचें शिक्षण चालूं असतांना आंतर वाचनहि अफाट होतें. इतिहास व अर्थशास्त्र घेऊन उच्च वर्गांत ते बी. ए झाले नी संस्कृत व मराठी हे दोन विषय घेऊन एम्. ए. झाले. अत्यंत विपर्यस्त परिस्थितीशीं झगडून परिस्थितीवर मात करीत असतांना त्यांचें अंतर्मन, अत्यंत विरागी, तेजस्वी त्यागी नी सत्वशील बनत होतें.

अमळनेरच्या तत्त्वज्ञान मंदिरांत ते आले. तेथील 'प्रताप हायस्कूल' मध्ये शिक्षक झाले नी अल्पावधींतच आदर्श शिक्षक म्हणून नांव कमवलें. वसतिगृहांतील मुलांच्या खोल्या साफ करणें, कपडे धुणें, आजारांत रात्र रात्र जागणें अशी सेवा केली. विद्यार्थ्यांची ते आई बनले. 'विद्यार्थी' मासिक ते स्वतः हाताने लिहीत. याच काळांत गुरुजींनी भाषा कमविली. सूत्रबद्ध, काव्य-मय, विचारप्रवर्तक नी हृदयाला जाऊन भिडणारी छोटी छोटी वाक्यें तें लिहीत.

३१ डिसेंबर १९२९ सालीं कॉंग्रेसने संपूर्ण स्वातं-त्र्याचा ठराव केला. राष्ट्रांत नवचैतन्य निर्माण झालें. 'दांडी मोर्चा' सुरू झाला. त्या महायज्ञांत साने गुरुजींनी उडी घेतली. ते पकडले गेले. १९३२ तें १९३६ च्या काळांत तुरुंगांत सर्व कामें करून जो वेळ मिळेल तेव्हा तेव्हा त्यांनी आपलें भावमय वाङ्मय लिहिले. ते लिहितात 'माझें लिहून झाल्यावर मी एका वेळीं दोन तीन वेळचें अन्न खाई!' १९३७ तें १९३९ च्या दरम्यान 'कॉंग्रेस' साप्ताहिक काढून खानदेशांत खेडोंपाडीं हिंडून 'कॉंग्रेस' चा प्रचार केला.

८ ऑगष्ट १९४२ चा कॉंग्रेसचा 'चले जाव' चा अभूतपूर्व लढा झाला त्या लढ्यांत भूमिगत राहून विजेप्रमाणे चमकून ते तरुणांना प्रोत्साहन देत होते. ते पकडले गेले नि तीन वर्षानंतर १९४५ ला सुटले. 'क्रिप्सयोजना' फेटाळली 'वॅव्हेल प्लॅन' हवेंत विरला आणि 'त्रिमंत्री योजना' सफल झाली. बृहन्महाराष्ट्रांत त्यांनी 'कॉंग्रेस' चा तुफानी प्रचार केला. १५ ऑगष्ट १९४७ चा सुवर्णदिन उगवला. स्वातंत्र्याचा सोहळा झाला. आणि नंतर त्यांनी पंढरपूरचें विठ्ठल मंदीर हरिजनांना खुलें व्हावें म्हणून प्राण पणाला लावला आणि विठ्ठल मंदीर हरिजनांना खुलें झालें. मुंबईस ते

राहूं लागले. 'कर्तव्य दैनिक' सुरू केलें नी पुढे उच्च दर्जाचें 'साधना' साप्ताहिक सुरू केलें. 'कॉंग्रेस माझी आई. सेवादल माझा प्राण' असें ते म्हणत. समाजवादच देशाला तारील ही त्यांची भावना होती. पण अखेर समाजाचा नैतिक अधःपात व गरीब रयतेचे होणारे हाल पाहून त्यांच्या ध्येयशील मनाला विफलतेच्या जाणिवेने ग्रासलें आणि त्यांनी १५ जून १९५० रोजीं निद्रेचें औषध ज्यास्त प्रमाणांत घेतलें आणि इहलोकाचा त्याग केला.

गुरुजी लिहितात--

" मी जीवनाचा एक नम्र उपासक आहें. सभों-तालचा सारा संसार सुखी नी समृद्ध व्हावा, ज्ञानविज्ञान-संपन्न नी कलामय व्हावा, सामर्थ्यसंपन्न नी प्रेममय व्हावा, हीच अेक मला तळमळ आहे. माझें लिहिणें वा बोलणें, माझे विचार वा माझी प्रार्थना या अेकाच ध्येयासाठी असतात. " या जीवनतत्वज्ञानाच्या पूर्तिसाठी गुरुजी धडपडले, झगडले, लढले नी अखेर त्यांनी प्राणाची आहूति दिली.

गुरुजींचें वाङ्मय--

साने गुरुजी कारावासांत असोत वा बाहेर असोत, 'भारतमाता' हा अेकच त्यांच्या विचाराचा मुख्य विषय होता. त्यांनी जें लिखाण केलें तें राष्ट्रीय जागृ-तीचें एक साधन म्हणून, मानवी जीवनाला मांगल्याप्रत नेणारी अेक श्रेष्ठ कला म्हणून! 'जीवनाकरिता कला' हें त्यांचें ध्रुव वाक्य होतें. 'साहित्यसाधना ही जीवन शुद्धीसाठी, जीवनसमृद्धीसाठी, मानवजातीला उच्च पुरुषार्थाची प्रेरणा मिळण्यासाठी, समाजाला आत्म-सामर्थ्याचा साक्षात्कार होण्यासाठी, मानवास मनुष्यत्वाची ओळख करून देण्यासाठी आणि माणुसकीचा धडा देण्यासाठीच झाली पाहिजे. तीच साहित्यसाधना श्रेष्ठ ठरूं शकते.' असें गुरुजींचें मत होतें. आणि तें त्यांच्या वाङ्मयांत प्रतिबिंबित झालेलें आढळतें. त्यांना जी अपूर्व लोकप्रियता लाभली त्याचें गमक म्हणजे त्यांच्या जीवनानुभूतींतून रसरसून बाहेर पडलेलें त्यांचें जिवन्त वाङ्मय होय. त्यांचें लेखन पैशासाठी, प्रसिद्धीसाठी नव्हतें तर लिहिल्याशिवाय राहावतच नसे म्हणून ते लिहीत! गुरुजी लिहितात " पांखरांची जशी किलबिल तसें माझें लिहिणें; किलबिल केल्याशिवाय त्यांना राहवत नाही. मलाही कांही तरी लिहिल्या-शिवाय राहवत नाही. मला कला कळत नाही; पाखरें किलबिल करतात, तेथे का कलेचे नियम असतात? झरा झुळ झुळ वाहतो व कांहीतरी गुणगुणतो, तेथे का तंत्र असतें? माझ्या मनांत ज्या शेंकडो कल्पना येत असत, ज्या विचारांची गर्दी उसळे, स्मृती येत, ज्या ज्या व्यक्ति उभ्या राहात, त्या सर्वांतून पुस्तक निर्माण होई." अशा उन्मन अवस्थेंतून गुरुजी लिहित असत. 'श्यामची आई' च्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात " हृदय भरलेलेंच आहे. भराभरा शाईने कागदावर ओतावयाचें, एवढेंच उरलेलें आहे. " छापील दोनशें अठ्ठावीस पानांची ही कथा त्यांनी तुरुंगांत सर्व कामें करून अवघ्या पांच रात्रींत लिहून काढलेली आहे. कादंबऱ्या, गोष्टी, निबंध, चरित्रें, काव्य बालवाङ्मय, नाटकें असे विविध साहित्य त्यांच्या उज्वल प्रतिभेंतून निर्माण झालें आहे. 'गुरुजी म्हणजे निरहंकारी सेवेची मूर्ति.' 'मेणबत्तीप्रमाणे तिळतिळ जळून मला दुसऱ्यांना थोडा जरी प्रकाश देतां आला तरी मी स्वतःला धन्य मानीन' ह्या वृत्तींतून त्यांची वाङ्मयसृष्टि विकसित झालेली आहे

साहित्यक्षेत्रांत गुरुजींनी स्वतःचें असें नवें स्थान निर्माण केलेलें आहे ते केवळ राजकीय पुढारी होते, वा तुरुंगाच्या अनेक वाऱ्या त्यांनी केलल्या होत्या वा केवळ ते 'गांधीभक्त' होते म्हणून त्यांचें वाङ्मय अत्यंत आवडीने महाराष्ट्रांतील आबालवृद्ध वाचीत नाही, तर महाराष्ट्रजनतेला जें हवें होतें तें त्यांनी आपल्या सूत्रमय काव्यमय भाषाशैलीने चित्रित केलें. आत्मसामर्थ्याची नी प्रेमधर्माची महान शिकवण त्यांनी दिली! जीवनांत नितांत श्रद्धा नि अटल निष्ठा त्यांनी निर्माण केली अन्यायाविरुद्ध, जुलमाविरुद्ध, शतमुखी दारिद्र्याविरुद्ध नि गुलामगिरीविरुद्ध लढण्याची दिव्य शक्ती त्यांनी निर्माण केली.

काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचें, घामाने डब-डबलेल्या मजुरांचें, देशासाठी धडपडणाऱ्या मुलांचें, तळहातावर शीर घेऊन क्रांतिसंग्रामांत प्राणाहुति देणाऱ्या तरुणतरुणींचें, देशाच्या स्वातंत्र्यास्तव संसाराची राख-

रांगोळी करणाऱ्या, रूढी नि खोटा समाजधर्म या विरुद्ध लढणाऱ्या देशसेवकांचें, नि अन्यायानें आणि विषमेतेनें पिळवटून निघणाऱ्या बहुजनसमाजाचें क्रान्तिकारक चित्रण त्यांनी आपल्या वाङ्मयांतून केलें आहे. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, रूढीगत अत्याचाराचें प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयांत पडलेल दिसत.गुरुजींनी जें केलें तें सांगितलें, जें अनुभवलें तें लिहिलें नी म्हणूनच त्यांचें वाङ्मय आत्मतेजाचें प्रतीक ठरलें. ज्या वाङ्मयांत बहुजन समाजाच्या भावना, कल्पना, आणि विचार आत्मीयतेने तळमळीने नी कळकळीने रेखाटलेल्या असतात नी जें वाङ्मय समाजाची अस्मिता जागृत करतें, समाजाला तेजस्वी बनवितें, कृतिप्रवण बनवितें, समाजाला जीवनाची नवी दृष्टि देतें तेंच वाङ्मय श्रेष्ठ होय. नी हेंच महान कार्य गुरुजींच्या कलेने केलेलें आहे.

गुरुजींच्या कादंबऱ्या--

'उत्कृष्ट कादंबरींत खऱ्याखुऱ्या व्यक्ति व खऱ्या घडामोडी घेऊन त्यांना कल्पकतेने कलेची झिलई देऊन त्यांचें चित्र रेखाटलेलें असतें.' हें प्रा. मा. का. देशपांडे यांचें उत्कृष्ट कादंबरीचें मूल्यांकन सूत्र साने गुरुजींच्या कादंबऱ्यांना पूर्णपणें लागूं पडतें. उत्कृष्ट कादंबरीबाबत गुरुजी लिहितात "माझ्या मनांत आधी कांही ठरलेले नसे, उद्या कोणतें प्रकरण लिहीन, कोणतें वर्णन घालीन, कोणतें नवें पात्र निर्मीन हें कांहीही ठरलेलें नसें. आपोआप डोळ्यांपुढे जसें येत गेलें तसें तसें मी लिहीत गेलों." 'धडपडणारीं मुलें' या कादंबरींत हें जें लिहिलें तेंच बहुतेक कादंबऱ्यांचें सूत्र आहे.

'श्यामची आई' ही मातेच्या थोर शिकवणीची कथा अत्यंत रसाळ नी हृद्य आहे. ही वाचतांना वाचक रडल्याशिवाय रहात नाही. श्याम छात्रालयांतील मुलांना मातेच्या प्रेमळ नी सत्प्रवृत्तपर शिकवणीच्या गोष्टी सांगतो असा कथाभाग आहे. ही पहिली कादंबरी गुरुजींची सर्वश्रेष्ठ कलाकृति होय. बालवृद्धांना या 'श्यामच्या आईने' रडविलें आहे. तिच्या सात आवृत्त्या निघाल्या नी अनेक भाषेंत भाषान्तरें झालीं. हा 'श्याम' दुसरा तिसरा कोणी नसून साने गुरुजीच होत. 'तीन मुलें' या कादंबरींतील कथावस्तु टेनिसनच्या 'इनॉक् ऑर्डन्' वरून घेतली आहे. बुधा व मंगा ह्या लहानपणच्या दोन्ही मित्राशीं लग्न लावणाऱ्या मधुरीची कथा आहे ही! मानवी मनांतील विविध भावनांचें आन्दोलन यांत उत्तम दाखविलेलें आहे. 'सती' ही अेक सत्य-कथा आहे. एका तरुणावर प्रेम करणाऱ्या परन्तु प्रेमपूर्ति न होतां त्या तरुणाशीं विवाह न होता अेका षंढाशी विवाह करून विवाहोत्तरही प्रियकराचें पूजन करणाऱ्या नी पति-निधनानंतर पतीबरोबर सति जाणाऱ्या सतीची अत्यंत करुणरम्य कथा आहे ही. 'क्रांति' 'गोड शेवट' 'आस्तिक' 'संध्या' नि 'नवा प्रयोग' या तत्त्वप्रधान प्रचारात्मक कादंबऱ्या आहेत. क्रांतींत महाराष्ट्रीय 'रामदास' व बंगाली 'माया' यांचा प्रेमविवाह दाखविला असून महाराष्ट्राची तेजस्विता अत्यंत ओजस्वीपणाने वर्णिलेली आहे मॅट्रिक झालेल्या 'शांता' च्या मनांत आंदोलन दाखवून तिचा मजूर 'मोहन' शीं विवाह दाखविलेला आहे. खादी, चरखा, ग्रामोद्धार या विधायक कार्याची महती यांत गायिली आहे. भाई मुकुंदराव हे एक थोर देशसेवक असून त्यांचेंच पात्र डोळ्यांत भरतें. 'आस्तिक' ही प्रणय प्रधान कादंबरी नसून नायक नागानंद व नायिका वत्सला हीं दोघे आर्य व नाग ह्यांच्यांत एकी होण्याकरिता धडपडत आहेत. भिन्न संस्कृतीचे प्रवाह भारतांत अेकत्र यावेत व त्यांचें मधुर मीलन व्हावें हें त्यांचें सुखस्वप्न होतें. प्रान्तभारतीची कल्पना ह्यांतूनच निघालेली आहे. 'गोड शेवट' यांत सत्वशील गुणा व स्खलनशील जगन्नाथ ह्यांच्या जीवनांतील प्रसंगाचें हृद्य चित्रण आहे. खानदेशाचें माहात्म्य अत्यंत काव्यमय भाषेंत यांत चितारलेलें आहे. गद्यकाव्याचे विविध नमुने या कादंबरींत आहेत. 'संध्या' नि 'नवा प्रयोग' या दोन कादंबऱ्या समाजवादाच्या तत्त्वप्रचारार्थच लिहिलेल्या आहेत! मात्र त्यांतून विशिष्ट शैली नी कलात्मकता दिसून येते. 'धडपडणारीं मुलें' ही कादंबरी अमळनेरला असतांना विद्यार्थी नि गुरुजी यांनी देशसेवेची जी धडपड केली त्यावर आधारलेली आहे. यांत गोपाळराव स्वामी, रघुनाथ, नामदेव इ. भारतपुत्र मातृभूमीच्या उद्धारार्थ धडपडत आहेत 'पुनर्जन्म' व 'रामाचा शेला' या आनंदप्रधान कादंबऱ्या आहेत. 'रामाचा शेला' च्या कथानकांतूनच 'आगे बढो' हा

चित्रपट तयार झालेला आहे 'पुनर्जन्म' या कादंबरीचें कथानक तुरुंगांत कैद्यांनी ज्या विविध नी चित्रविचित्र गोष्टी सांगितल्या त्यांतून उद्भवलेलें आहे गुरुजींच्या कादंबऱ्यांच्या कथानकाची मांडणी आकर्षक नसते. पाल्हाळिक वर्णनें नी बोधपर प्रवचनें यांनी त्या भरलेल्या असून व्यक्तिदर्शनांतहि फारसें कौशल्य दिसून येत नाही. तरी पण वाचकवर्ग आवडीने त्या वाचतो! त्याचें कारण त्यांनी जीवनांतले विविध अनुभव अत्यंत कळकळीने, तळमळीने, आत्मीयतेने नी उत्कंठा जागृत करून चितारलेले आहेत. त्यांनी मजूरवर्गाशीं तद्रूप होऊन, शेतकरी जीवनांत शिरून त्यांचें जीवनांतले अनुभव रंगविलेले आहेत. कांही कादंबऱ्यांतून पाल्हाळ नी कथानकाची अपूर्णता दिसून येते, परन्तु ह्या कादंबऱ्या एकटाकी आहेत. सफाईचा हात फिरवायला जीवनांत त्यांना उसंतच मिळाली नाही. दयाराम भारती, मनोहर, मुकुंदराव व स्वामी हीं प्रचारपात्रें सर्वत्र हिंडतात. हीं पात्रें म्हणजेच साने गुरुजी! गुरुजींच्या नायक व नायिका केवळ प्रेमाखातर धडपडत नसून देशाच्या उद्धारासाठी धडपडत आहेत. हातांत तिरंगी झेंडा घेऊन प्राण देण्यास सदैव तयार असणारे असे आदर्श त्यांनी निर्माण केलेले आहेत.

कथावाङ्मय नि बालवाङ्मय--

'ज्ञानेदेवांची ओवी, तुकारामाचा अभंग, रामदासाचा श्लोक, मोरोपंतांची आर्या तशीच गुरुजींची गोष्ट (कथा)' अशी आचार्य अत्रे यांनी स्पष्ट कबुली दिलेली आहे. त्यांनी थोरासाठी कांही कथा लिहिल्या. परन्तु बालकासाठी त्यांनी गोड गोष्टीचे दहा भाग लिहिले. गुरुजींनी बालवाङ्मय विपुल लिहिलेलें आहे. त्यांचा उद्योग प्रचंड नी प्रतिभा अखंड नि विशाल होती. त्यांनी मुलांच्या मनांची नीट घडण व्हावी, तें बाल-मनरूपी पुष्प चांगल्या रीतीने विकसित व्हावें म्हणून अन्यदेशीय व देशीय भाषेंतील अनेक 'भव्य नि दिव्य' कथा मुलांना वाचण्यास दिल्या. गुरुजींचीं छोटी छोटी वाक्यें व रम्य काव्यकल्पना मुलांचें मन चटकन वेधून घेतात एकदा कां मुलांनी पुस्तक वाचायला घेतलें कीं, तहानभूक हरपून जाते. अर्थगर्भ, रसरशीत भावनांना आवाहन करणारीं छोटीं वाक्यें मुलांच्या हृदयांत खोलवर जाऊन बसतात. गुरुजींनी बालवाङ्मय जरी लिहिलें असते तरी थोर साहित्यिक म्हणून ते चमकत राहिले असते.

"करीं मनोरंजन जो मुलांचे
जडेल नातें प्रभुशीं तयाचें"

ह्या उच्च भूमिकेंतून त्यांनी बालवाङ्मय सृष्टि सजविलेली आहे.

गुरुजींचें काव्य--

गुरुजी हे भारतमातेचे पुजारी आहेत. ते 'भारत मातेचे गायक' आहेत. 'पत्री' च्या रुपाने गुरुजींची काव्यसृष्टी आपणासमोर उपलब्ध आहे. त्यांच्या परमेश्वर-भक्तीवर, फुलांमुलांवर, देशभक्तीवर, भारतमातेवर, समाजस्थितीवर नी आत्माचिंतनपर अशा विविध भावदर्शक कविता आहेत. 'सत्याग्रही' नांवाचें खंड-काव्यही त्यांनी लिहिलेलें आहे. त्यांचें काव्य जीवनाच्या अनुभवाच्या भट्टींतून उज्वल रूप घेऊन बाहेर पडलेलें आहे परमेश्वराजवळ अत्यंत आर्ततेने प्रार्थना करीत आहे. 'मम जीवन हरिमय होऊं दे' असें ते म्हणतात. परमेश्वराला 'आई' 'माऊली' ह्या प्रेमळ नांवाने ते हांक मारीत आहेत. 'प्रभो दीन दासा तुझ्या तार तार' अशी आर्ततेने कंठ फोडून ते विनवणी करतात. संतांची वृत्ति त्यांच्या भक्तिपर काव्यांतून दृग्गोचर होते. ते म्हणतात,

'भरो विश्वांत आनंद। शांति नांदो चराचरी
म्हणून जळती संत। महात्मे भास्करापरी'

'कसें तरी मग जग दिसतें!' यांत ते म्हणतात,
'नसतीं जगिं या जरी मुलें। नसतीं जगिं या जरी फुलें
नसतें अंबरीं वरि तारे। नसते गाणारे वारे
कसें तरी मग जग दिसतें। हें मन्मतीला ना कळतें॥'
फुलामुलांच्या सृष्टींत ते रंगून जात.

'स्वातंत्र्याचे आम्ही शिपाई। सुखवूं प्रियतम भारतमायी।' या कवितेंतून त्यांचा निर्धार दिसतो. 'स्वार्थाची करुनी होळी। छातीवर झेलूं गोळी। करूं

मृत्युही खेळीमेळी । मातृभूमीच्यासाठी मोहे करूं सारे बलिदान । ' यांत अपूर्व दिव्य करण्याची नव्हे ' मृत्यूशी खेळीमेळी ' करण्याची भूमिका सहजतेने ते घेत आहेत. त्यांच्या ' भारतसेना ' ' बलसागर भारत होवो ' ' उठ भारता ' ' महाराष्ट्राप्रत ' ' देशासाठीं मरूं ' ' महात्माजीस ' ह्यांतून देशभक्ती प्रगट होते. ' मी जें अनुभवलें तेंच लिहिलेलें आहे. लाहोर कॉंग्रेसमध्ये स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाला हें ऐकून मी अमळनेरला नाचत नाचत कविता लिहिली ' ' भारत प्यारा, स्वतंत्र झाला । जयबोला जयबोला हो ' असें गुरुजींनीं स्वतःच कबूल केलें आहे. ही अेक अत्यंत उत्कृष्ट कविता आहे. ते परमेश्वराजवळ अेक प्रार्थना करितात ,

' नको माझा अश्रु कधीं नेऊं देवा ।
हाचि थोर ठेवा, माझा एक ॥
अश्रु माझी आशा, अश्रु माझें बळ ।
अश्रु हा निर्मळ जवळ बसो ॥
अश्रु हा लहान, अश्रु हा महान ।
अश्रु नारायण, आहे माझा ॥ '

ह्या कवितेंत त्यांचें जीविततत्त्वज्ञान साठविलेलें आहे. त्यांचें काव्य समजून घेण्यासाठी त्यांचें ध्येय, त्यांचा आदर्श नी जीवनतत्त्वज्ञान समजून घेऊन त्यांच्या भावनांशीच समरस झालें पाहिजे.

गुरुजींचें निबंध्र वाङ्मय वैशिष्टयपूर्ण आहे. 'भारतीय संस्कृति' 'गोड निबंध' 'संस्कृतीचें भवितव्य', 'स्वदेशी समाज', 'समाजधर्म', ' कला म्हणजे काय !', हे सारे निबंध विचारप्रवर्तक नी स्फूर्तिदायी आहेत. त्यांचा आस्वाद घेतल्याशिवाय त्यांची अवीट गोडी कळणार नाही. त्यांनी अनेक चरित्रें नी कांहीं नाटकेंहि लिहिलीं आहेत. ती अभ्यासल्याशिवाय त्यातलें मर्म कळणार नाही.

साने गुरुजींच्या वाङ्मयाचें ' कलेकरिता कला ' च्या निकषाचे चष्म्यांतून मूल्यमापन केल्यास तें तंत्र नी कलासौंदर्याचें बाबतींत कदाचित कमी दर्जाचें ठरेल. परन्तु मानवांच्या शाश्वत भावनांचा आविष्कार ज्यांत झालेला आहे आणि ज्यांतून सद्भावनांचें पोषण होतें, समाजजीवनाचें विराटदर्शन होतें अशा वाङ्मयीन मूल्यावर त्याचें परीक्षण केल्यास तें श्रेष्ठ दर्जाचें ठरेल. गुरुजींच्या वाङ्मयनिर्मितीच्या जीवनतत्त्वज्ञानाची ओळख करून घेतल्याशिवाय त्यांच्या वाङ्मयाचें खरें मर्म कळणार नाही. ' हिंदु धर्मात गाईचें जें स्थान ते गुरुजींच्या वाङ्मयाचें मराठी साहित्यांत स्थान ! अशी अत्यंत समर्पक नी सूचक उपमा क्षीरसागरांनी दिलेली आहे. गुरुजींच्या वाङ्मयांतील पाल्हाळिकपणा भावनेचा आत्यंतिक हळुवारपणा नि अप्रस्तुत पुनरावृत्ती वगळल्यास साने गुरुजींचें वाङ्मय अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें आहे !

त्यांनी महाराष्ट्रकलावंतांना जो संदेश दिला तो तरुण साहित्यिकांनी ध्यानांत घेऊन आचरणांत आणण्या सारखा आहे. " हा महाराष्ट्र–मुमुर्षू व मरणोन्मुख महाराष्ट्र-जरा जवळ येऊन डोळेभर पहा तरी. पहा त्याच्या रूढी, पहा त्याची उपासमार, पहा त्याची परोपरी होणारी मानखंडना ! आणि इतके असूनही दिसून येणारी त्याची श्रद्धा व समाधानी वृत्ति पहा, आणि क्षणभर उभे राहा. हें विराट दुःख, ही अपार आपत्ति यांच्या दर्शनाने नाही का तुमचे डोळे भरून येत ? नाही का तुमचें हृदय विरघळत ? या अपार दुःखाला वाचा फोडावी असें नाही का तुम्हांला वाटत ? तुमच्या सर्व कलाकृतींतून गरिबांची हाक ऐकूं येऊं दे. तुमच्या कलाकृतींतून, त्यांचीं दुःखें, त्यांच्या आकांक्षा, त्यांचें चित्र दिसूं दे. तुमच्या कलाकृतींना स्पर्श करतांना बहुजनसमाजाच्या हृदयाला आपण स्पर्श करीत आहों असें वाटूं दे. "

— स्नो आणि पावडर —

लेखकः— वा ना. सारंग, तृतीय वर्ष (कलाविभाग)

संध्याकाळची वेळ. मी सौभाग्यवतीबरोबर सहज बाहेर फिरायला निघालों होतों. रस्त्यानं अेक वंजारी स्त्रियांचा घोळका जात होता प्रत्येकीच्या अंगावर बरेच हलक्या किंमतीचे दागिने होते. पायांतील पैंजणाचा कर्णकटु आवाज कानावर आदळत होता. त्यापैकी ज्या स्त्रियांनी अंगावर जास्त दागिने घातले होते, त्या जरा दिमाखानं चालत असल्याशा वाटल्या. आपण इतरांपेक्षा मोठ्या आहोंत, असं जणूं काय त्यांचा चेहरा सांगत होता.

माझ्या पत्नीने वंजारी स्त्रियाकडे पाहिल्याबरोबर ती किंचित् हंसली व तिने माझ्याकडे पाहिलं. जणूं कांही तिला सांगायचं होतं, ' किती बावळट स्त्रिया ह्या ! काय ही दागिन्यांची हौस ! बरं, दागिने तरी सुबक, सुंदर किंमती असायला हवेत, तर तेंही नाही ! ' तिच्या हास्यांत उपहासगर्भ तिरस्काराची किंचित् झलक होती. तिचा माझ्याकडे पाहण्याचा हेतु ' तुमचंही माझ्या-- प्रमाणेच मत आहे ना ? ' असं विचारण्याचा असावा. मी तिच्या प्रश्नाचं उत्तर न देतां थोडा गंभीर झालों. उत्तर न दिल्याने ती थोडी वरमली. पण तिला वाईट वाटूं नये म्हणून मी दुसराच प्रश्न काढून तिच्या प्रश्नाचं उत्तर तात्पुरतं बाजूस ठेवलं.

' सौभाग्यवतीनं त्या वंजारी स्त्रियांना कां हंसावं ? ' ह्याचा मी विचार करूं लागलों अलंकार धारण केल्याने आपण अधिक सौंदर्यवान दिसतो, बडे असल्याचा देखावा आपल्याला करतां येतो, ही त्यांची धारणा सर्वस्वी चुकीची म्हणतां येईल का ? अशा तऱ्हेचा देखावा कमीअधिक प्रमाणांत सर्वच व्यक्ति करीत नाही का ? व्यक्तिपरत्वे तो दाखविण्याचे उपाय, त्यांचें स्वरूप भिन्न असेल कदाचित् ! पण सर्वच जण त्याचा अंगीकार करतात ही गोष्ट खासच खोटी ठरवितां येणार नाही.

परवा अेका सुप्रसिद्ध साहित्यिकाच्या व्याख्यानाला आम्हांला जायचं होतं ! " व्याख्यानाला चलायचं ना ? " मी सौभाग्यवतीला विचारलं. जागा मर्यादित असल्या-- मुळे जरा लवकर जाणं आवश्यक होतं. " आलेंच हं " म्हणून सौभाग्यवती आंत ड्रेसिंग टेबलजवळ जाऊन ' तयारी ' करूं लागल्या. मी ' वसंत ' चा दिवाळी अंक चाळीत बसलों. ५-१० मिनिटं झाली, तरी सौभाग्यवती आल्या नाहीत. " आज निघायचंय् की नाही ? " मी पुन्हां प्रश्न टाकला. " इश्श ! काय बाई इतकी घाई तरी ! फक्त दोनच मिनिटं थांबा हं ! जरा स्नो नि पावडर लावली कीं संपलं ! " सौ० किंचित् लाडिक आवाजांत बोलल्या.

स्नो आणि पावडर ! मी मनांत म्हटलं, ' हिला स्नो नि पावडरची काय जरूर ? रंग चांगला गोरा आहे. चेहरा चांगला चिकण आहे. कुठं म्हणून खरबरीतपणा दिसत नाही. असं असून आणखी ह्या प्रसाधनांची आवश्यकता काय ? ' माझं मन परवाच पाहिलेल्या त्या वंजारी स्त्रियांबद्दल विचार करूं लागलं. आमची सौ० वंजारी स्त्रियांना हंसत होती, त्यांनी दागिने घातले म्हणून ! पण वंजारी स्त्रियांचा दागिने घालण्याचा व सौ० चा स्नो पावडर लावण्याचा हेतु एकच नव्हता काय ?

आम्ही व्याख्यानगृहांत गेलों तोंपर्यन्त हॉल स्त्री पुरुषांनी गच्च भरून गेला होता. मी सभोवार दृष्टी टाकली. प्रत्येक जण जणू कांही आपापलं अस्तित्व अितरांना दाखविण्याचा प्रयत्न करीत होता. सेंट,

पावडर, स्नोच्या भपकेदार वासानं वातावरण सुगंधित झालं होतं; प्रत्येक व्यक्ति आपापल्यापरीनं आकर्षक वेशभूषा करून बसलेली आढळली. आहोंत त्यापेक्षा अधिक श्रीमंत, अधिक सुंदर, अधिक बुद्धिमान, अधिक चाणाक्ष आपण आहोंत असं दाखविण्याची जणूं काय पैज लागलेली आहे, व बसलेली प्रत्येक व्यक्ति त्यांत उमेदवार आहे असं वाटत होतं. जणूं कांही ढोंग्यांचा नि दांभिकांचा बाजार भरला असून जो तो आपापल्या ढोंगाची उत्कृष्ट बतावणी करीत आहे असं भासलं. आर्थिक दृष्टीनं सामान्य असणारी माणसं कुबेराच्या ऐटींनं बसली होती. रूपानं साधारण असलेल्या युवति बाह्य सौंदर्यप्रसाधनांचा उपयोग करून जणूं काय आपण रतीच्या प्रतिमा आहोंत, असं भासवीत होत्या. कित्येकांना व्याख्यानाचा विषय आकलन न होता देखील तो अगदीं पूर्णपणें मनांत बिंबत आहे, असं चेहऱ्यावरील भावावरून दिसत होतं. लोकांच्या दृष्टीनं आपण अरसिक, निर्बुद्ध ठरूं नये म्हणून कांही जण विनोद न समजतांना देखील कृत्रिम हास्य मुखावर दाखवून विनोद समजण्याची बतावणी करीत होते. अेकूण काय तर प्रत्येक जण आपण आहोंत त्यापेक्षा तसें नसून अधिक योग्यतेचे, बुद्धीचे व विचारशक्तीचे आहोंत हें दाखविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होता.

ह्या प्रसंगानं मला अेकदम हिन्दीचे सुप्रसिद्ध कादंबरीकार कै. प्रेमचंदजीच्या अेका कादंबरींतील नायकाची आठवण झाली. तो नायक आपल्या पत्नीची अलंकाराची हौस भागविण्याकरिता सरकारी पैशांची अफरातफर करतो. ह्या नायिकेला अलंकार कां आवडतात? तर त्यांच्यामुळे तिला बाहेर समाजांत मिरवतां येतं व आपण कुणी तरी बड्या गृहस्थाची पत्नी आहोंत असं दाखवितां येतं म्हणून! नायकालाही आपल्या खोट्या अिज्जतीचं ढोंग समाजांत दाखवायचं आहे. आणि म्हणून वाटेल त्या बऱ्या. वाओट प्रयत्नानं तो आपली इच्छा पूर्ण करतो. प्रेमचंदजीनं रेखाटलेलं नायकाचं चित्र पूर्णपणें यथार्थवादी आहे असं माझं मत आहे. आपल्या प्रत्येकाचं त्या नायकाशीं कमीअधिक प्रमाणांत साम्य दिसून येईल! आहोंत त्यापेक्षा अधिक मोठें दाखविण्याची प्रवृत्ति प्रत्येकाजवळ आहे. निरनिराळया स्वरूपांत तिचं वास्तव्य असेल, पण ती अजिबातच नाही असं छातीठोकपणें कुणीही सांगू शकणार नाही. असं जर आहे तर मग त्या वंजारी स्त्रियांना हंसण्यांतच काय हांशील आहे?

स्फूर्तीस आवाहन-

जाग जाग हृत्स्फूर्तिदेवते!
अंकित करण्या मानवतेचें यथार्थ दर्शन॥
नव्या युगांतील नवीन वाटा-
तुझ्याच पदचिन्हांनी अंकित।
अनुभूतीच्या तीव्र व्यथेने
पीडित आज कवींचें जीवन
घुसळ जगाचें स्वार्थी जीवन
पथ उजळूं दे श्रमिक जनांचा
फेस उसळूं दे दाहकतेचा-
वाण सतीचें घे हातावर
आज तुझ्या शद्बांची बोथट
धार प्रखर होऊं दे चिरंतन
बुद्धि आमुची कुंठित झाली
ज्ञानदेवही मौन जाहले!

दुरितांचें तिमिरची पसरलें
त्यांना पुनरपि ज्ञानदीप हे
उजळूं दे मम स्फूर्तिदेवते
मायबोलीच्या दिव्य मुखांतून
स्नेहपूर्ण करुणा प्रकटूं दे
शोषित ज्यांचें जीवन त्यांना
समतेचें कर दिव्य प्रदर्शन
इतुकेंचि दे दान आज तूं!
अभिव्यक्तीच्या दिव्य साधनीं
अनुभूतीची साद येऊं दे
चिदानंदमय सत्य जगाचें
यथार्थ दर्शन आज होऊं दे।

— विश्वास

नवा अवतार (एकांकिका)

लेखकः– **वि. मा. जोशी**, द्वितीय वर्ष (विज्ञान)

प्रवेश पहिला

[काळः- हल्लीचाच; स्थळः- स्वर्गातील चित्रगुप्ताचें न्यायालय. कांही पोलिस ४-५ आरोपींना कोर्टांत घेऊन येतात. त्या आरोपींचे डोळे लालभडक झालेले दिसत असून बरेच वेळां ओरडून ओरडून त्यांच्या घशाच्या नि गळयाच्या शिरा फारच ताठ झालेल्या असाव्यात असें वाटतें. आपल्या या अनपेक्षित व अचानक अटकेने ते सगळेच संतापले असावेत असें त्यांच्या क्रुद्ध व लालभडक चेहऱ्यावरून स्पष्ट दिसत आहे. समोरच उच्चासनावर त्रिलोकांत प्रसिद्ध असलेले न्यायाधीश चित्रगुप्त स्थानापन्न झालेले आहेत व बाजूलाच खालीं फिर्यादी यमराज बसले आहेत.]

पोलिस अधिकारी– (न्यायाधीश चित्रगुप्त ह्यांना उद्देशून) महाराज, मागच्याच तारखेला यमराजांनी दाखल केलेल्या फिर्यादींतील पांचही आरोपी ते हेच. काल रात्रींच हे सर्वजण 'नंदनवन सिनेमागृहा-' समोर सभा भरवून मोठमोठ्यानें भाषण करीत होते. तेथूनच त्यांना आम्हीं पकडून आणलें आहे

यमराज– पाहिलंत महाराज? आपला सभाबंदीचा हुकूम मोडून हे बदमाष अजून स्वर्गातसुद्धा सभा घेण्यास कचरत नाहीत. यावरून हे किती बिलंदर आहेत याची आपणांस कल्पना आली असेलच. दोन महिन्यापासून अगदी बेजार केले आहे या नालायक लोकांनी...

पहिला आरोपी– महाराज, ह्यांच्या ह्या असल्या बोलण्यानें भर न्यायालयांत आमचा अपमान होत आहे तरी यांना अशा तऱ्हेनें बोलण्यास मनाई करावी अशी आमची नम्र विनंती आहे.

न्यायाधीश– तुमची विनंती योग्य व न्याय्य आहे. यमराज! आपण आपली कैफियत अवश्य सादर करा. पण कृपा करून सरळ बोला.

यमराजा– महाराज, आपण मला व माझ्या दर्जाला विसरला आहांत असें दिसतें.

न्यायाधीश- छे! छे! मुळीच नाही. पण हें कोर्ट आहे, कायदा आहे.

यमराज- हो हो! हें असलें कोर्ट आहे, नि असला कायदा आहे म्हणूनच मी अस्वस्थ आहें ज्यांचे प्राण मी चुटकीसरशी घेऊं शकतों, व एका दृष्टिक्षेपांत मी ज्यांना होता की नव्हता असें करून सोडतों, त्याच क्षुद्र मानवाविरुद्ध आपणाकडे लाचारी पत्करून स्वतः परतंत्र होऊन मला येथे यावें लागत आहे. नि हे तुमच्याच फुसकुट कायद्यांचें द्योतक आहे, हें मला ठाऊक नाही, असं का तुम्हास वाटते?

न्यायाधीश - (टेबलावर मूठ आपटीत) तुम्ही आतां प्रत्यक्ष कोर्टावरही ताशेरे झाडावयास लागला आहांत. आमच्या कायद्याविषयी तुम्हींच आम्हाला चार गोष्टी सुनवाव्यात इतका तो कायदा कच्चा नाही की, आम्ही पण इतके लेचेपेचे नाही. आपण कोर्टाचा अपमान करीत आहांत, हे, यमराज, आपण विसरलेले दिसतां!

यमराज- क्षमा करा महाराज! रागाच्या भरांत चुकून मी चार शब्द बोललों. पण पुन्हा अशी चूक होऊं देणार नाहीं.

न्यायाधीश- बरं, होऊं द्या तुमच्या कैफियतीला सुरवात.

यमराज- महाराज, दोन महिन्यापूर्वी माझ्या दूतांनी हे आरोपी पृथ्वीवरून स्वर्गांत आणले. त्यांच्या बद्दलची जास्त माहिती मला ठाऊक नाही; पण चळवळ

करून, भाषणें करून, लोकांना बंड करावयाला चिथावणाऱ्या – संपाला प्रवृत्त करणाऱ्या लोकांच्या जातीचे ते असावेत असें त्यांच्या वागणुकीवरून मला वाटतें. पृथ्वीवरून स्वर्गांत आल्यावर हळू हळू या लोकांनी माझ्या हाताखालच्या बहुतेक सर्व नोकराशी गोड गोड बोलून त्यांना फितूर करण्याचा प्रयत्न चालविला "पृथ्वीवरील सर्व कामगारांना कांही ठराविक तासच काम असतांना तुम्ही तरी २४ तास आपल्या मालकाच्या तैनातीला कां राहतां ! आठवड्यांतून एक दिवस सुट्टी कां घेत नाही ? तुम्हाला वर्षांतून एक महिना हक्कांची रजा कां मिळूं नये ?" अशा तऱ्हेची विचारसरणी आमच्या लोकांत फैलावीत आहेत." प्रचलित राजसंस्थेशी झगडण्याचे मार्ग आम्हांस ठाऊक आहेत. आम्ही तुमचे पुढारी होऊं व तुमच्या हक्कांची दाद लावून देऊं असा प्रचार करीत हे हिंडतात. माझ्या भोळ्या कामगारांना यांची लबाडी कावा, लक्षांत येत नाही. व ते यांच्या भुलथापांना बळी पडतात. म्हणून म्हणतों या आरोपींना जबरदस्त शिक्षा व्हावी, महाराज.

न्यायाधीश– (आरोपीस) तुम्हांस स्वतःच्या बचावाबद्दल कांही सांगावयाचे आहे काय ?

एक आरोपी– होय महाराज; आमच्या भुलथापांना यांचे कामगार बळी पडतात हा यांचा वृथा आरोप आहे. कारण आम्ही थापा कधींही मारीत नसतों. कामगारांच्या न्याय्य हक्कांची जाणीव करून देणें हा स्वर्गात सुद्धा गुन्हा आहे काय ?

न्यायाधीश- (विचार करून) नाही. तुमचं म्हणणं बरोबर आहे.

यमराज– महाराज, यांचें म्हणणें बरोबर आहे की चूक आहे हें आपलें आपणच ठरवूं शकतां आहांत. तेव्हा याबद्दल मी आपणास जास्त कांही सांगत नाहीं. पण अलीकडे माझें काम भरमसाट वाढत आहे त्याची काय वाट ? सध्या कामगार मिळणें सुद्धां अशक्य झालें आहे. कामांचा वाढता व्याप आणि मजुरांचे यांच्या सारख्यांच्या नेतृत्वाखालीं वाढत चाललेले रंगढंगी चाळे यांचा मेळ मी कसा घालूं ? नुकतीच माझ्या कामगार वर्गाने पगारवाढीची घोषणा केली आहे 'पगार वाढला नाही तर संप करूं ' अशी धमकी ते मला देत आहेत. तेव्हा महाराज, तुम्हीच सांगा अशा, परिस्थितींत मी काय करूं ? दहा वर्षांपासून माझ्या कामांत सपाटून वाढ होत आहे. दुष्काळ, गोळीबार नि बॉम्बहल्ले इत्यादि कारणामुळे रोज हजारो माणसे मरत आहेत. नि त्या सर्वांना स्वर्गांत आणण्याचें काम मला अव्याहतपणें करावें लागत आहे. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचा वणवा पेटला नि ॲटम बॉम्बच्या निर्मितीने तर माझ्या पोटांत गोळाच उठला. एकाहून एक वरचढ व शीघ्रगामी मारक शस्त्रें पृथ्वीवर निघत असतांना व मला कामापायीं एका क्षणाचीही फुरसत नसतांना जर असा पाजीपणा हे लोक करूं लागले, चालत्या गाडीला खीळ घालूं लागले,–तर महाराज, बोला, मी काय करूं ? संप बेकायदेशीर ठरवा, ह्यांना अटक करा नि क्षणाचाही विलंब न करतां माझ्या कामगार वर्गासहित मला माझ्या कामास लागूं द्या. नाही तर पृथ्वीवर थोड्याच दिवसांत हाःहाःकार माजेल, पृथ्वीवरील लोक मृत्युंजय होतील नि महाराज......

न्यायाधीश– पुरे ! पुरे ! यमराज, पुरे ! ती महाभयंकर कल्पना नकोच. पृथ्वीवर मृत्यू अत्यावश्यक आहे, अटळ आहे नि म्हणूनच तुमचें म्हणणें मला मान्य आहे. या आरोपींना तर मी शिक्षा करतोंच पण ह्या खटल्यापासून एक निराळीच शंका मला येऊं लागली आहे. पृथ्वीवर सध्या हीं भरमसाट मारक शस्त्रें निघताहेत तरी कशी ? स्वर्गांतील हीं अतिप्राचीन शस्त्रें मानवाच्या हातांत गेलीं तरी कशी ? येथे मला फितुरीचा वास येतो आहे. यमराज, तुमचा हा खटला एक मोठें रहस्य उघडकीस आणणार बरें ! नक्कीच सुरक्षा समितीसमोर मारकशस्त्रांचा प्रश्न मला आपणहून मांडावा लागणार. साऱ्या मानवजातीचें आयुष्य कांही मुठभर लोकांच्या हातांत ! छे छे ! मी असें होऊं देणार नाहीं. याला वेळीच पायबंद घातला नाहीं तर या लोकांच्या मत-मतांतरांच्या गोंधळांत साऱ्या जगाची केव्हा राखरांगोळी होईल याचा नेम नाही. हा भडका वेळींच शांत केला पाहिजे.

(आरोपींना बेमुदत अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम देऊन कोर्टाचें कामकाज संपतें.)

प्रवेश दुसरा

(काळ– दुसऱ्याच दिवशीं. स्थळ– इन्द्राचा दरबार. देवाधिपति इन्द्र, भगवान विष्णु, कैलासपति श्रीशंकर आणि ब्रह्मदेव ह्या देवांच्या समोर न्यायाधीश चित्रगुप्त आपली शंका प्रगट करतात. "संहाराचें अधिष्ठान श्रीशंकराकडे असल्याने त्यांच्याच चुकीने वा गैरसमजुतीने हीं मारक शस्त्रें पृथ्वीवर जाऊन पोहोचलीं असावींत" असा अंदाज प्रगट करून चित्रगुप्त त्यांना त्याबद्दल जाब विचारीत आहेत. श्रीशंकर त्याबद्दल फारच संतापले आहेत......)

श्रीशंकर– अखिल देवांच्या हितासाठी मी सदैव धडपड करीत असतां माझ्या हातून ही घोडचूक होऊं शकेल असं तुम्हाला वाटलं तरी कसं ? केवळ आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावरच मानवाने हीं संहारक शस्त्रें निर्माण केलीं आहेत, आणि......

चित्रगुप्त- इतकेंच नव्हे तर त्याच बुद्धिमत्तेच्या बळावर चंद्रावर स्वारी करण्याची देखील त्यांची तयारी आहे हेंही आम्हास ठाऊक आहे पण— आपल्यापैकीच एकाद्याच्या सहाय्याखेरीज केवळ बुद्धिमत्तेच्या जोरावर एवढ्या अचाट गोष्टी त्यांच्याकडून होऊं शकतील असं मात्र आम्हास वाटत नाही पण कैलासपते ! लक्षांत ठेवा, हा असमाधानी व अतृप्त मानव याच बळावर उद्या स्वर्गाकडे देखील वळण्यास मागेपुढे पहाणार नाही.

श्रीशंकर– पण माझ्या हें लक्षांत येत नाही कीं, याबद्दल तुम्ही मलाच कां जबाबदार धरतां ? स्वर्गलोकाचं अकल्याण व्हावं अशी का माझी इच्छा आहे ? यासाठीच का मीं सगळ्यांना अप्रिय असलेलें हालाहल पचविलें ? यासाठीच का मीं सगळ्यांनी नाकारलेलें स्मशानभूमीचें वास्तव्य पत्करलें ? बोला ?

ब्रह्मदेव– शांत व्हा, सदाशिवा. त्यांच्या म्हणण्याचा कृपा करून असा गैरसमज करून घेऊं नका. तुमच्या भोळ्या व उदार स्वभावाचा फायदा घेऊन कोणी ही अस्त्रविद्या तुमच्यापासून हस्तगत केली किंवा कसं याचा नीट विचार करा.

चित्रगुप्त- महाकपटी रावणाच्या केवळ गायनावर प्रसन्न होऊन ब्रह्मादिकांना अतर्क्य असलेलें तें त्रिगुणातीत दिव्य लिंग एका क्षणांत स्वहृदयांतून काढून देणाऱ्या भोळ्या सांबा, सांगा, सांगा, कोणत्या उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन तें आपण त्यास दिलें होतें ? मी मागच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढतों असं समजूं नका; पण, "तूं ज्याच्या मस्तकावर हात ठेवशील त्याचें भस्म होईल" असा भस्मासुराला वर देतांना, महादेवा, तुम्ही पुढचा कांही विचार केला होता कां ? आपल्या त्या आशीर्वादाने उन्मत्त होऊन त्याने आपणा सर्वांवर केवढें संकट आणलें होतें हें तुम्हाला आठवतें ना ? पुन्हा मानवाला असल्याच तऱ्हेची देणगी देतांना त्याच इतिहासाची पुनरावृत्ती होणार नाही हें कशावरून?

भगवान विष्णु- चित्रगुप्त, तुमच्या शंकेंत बरेंच तथ्य आहे असें आतां मला देखील वाटूं लागलें आहे.

श्रीशंकर– अरेरे ! तुम्हालाही पण माझ्याबद्दल अशीच शंका यावी ना ! तुम्हींच अशा रीतीने बोलल्यावर इतर देव मला कितीं दूषणें देतील ? काय म्हणतील माझ्याबद्दल ?

चित्रगुप्त– आणखी काय म्हणणार ? कैलासपति शंकराच्या संमतीशिवाय हीं महाभयानक मारक शस्त्रें मानवांच्या हातीं गेलीं नाहीत हाच दोष सर्वजण तुम्हाला देतील. भगवान विष्णु तेंच म्हणणार, इंद्रमहाराज हाच आरोप ठेवणार, ब्रम्हदेवांना देखील अशीच शंका येणार आणि त्रिलोकांतील पापपुण्याची काटेकोरपणें नोंद ठेवणारा हा चित्रगुप्त, कैलासपते, तुमच्या तोंडावर देखील हेंच म्हणणार कीं, तुमच्या गफलतीशिवाय हें असं होणं शक्य नाही.

श्रीशंकर– विष्णु, ब्रम्हदेव किंवा इंद्र यांनी मला फितुर म्हटलें तर इतकें वाईट वाटावयाचे नाही. पण निःस्पृहपणा, न्याय व काटेकोरपणा ह्यांच्या प्रत्यक्ष अवताराने, या चित्रगुप्ताने माझ्यावर फितुरीचा आरोप केल्यावर मला कैलासांत कायमचें तोंड दडवून राहण्याशिवाय गत्यंतरच नाही म्हणावयाचें !

चित्रगुप्त- गिरिजापते, जगांत गेलीं दहा वर्षें चाललेल्या मानवी संहारांत तुमचें अंग आहे असें

आम्हीं कां म्हणूं नये ? संहाराची अधिष्ठित देवता म्हणून हीं सर्व शीघ्रगामीं नि प्रखर मारक शस्त्रें मोठ्या विश्वासाने आम्हीं तुमच्या स्वाधीन केलीं होतीं पण त्यांचाच हल्ली पृथ्वीवर सरसहा उपयोग केला जात असतांना कुठे तरी कांही तरी चुकत असल्याची जाणीव तुम्हाला कां होऊं नये ? एका लहानशा अणु गोळ्याने शहरेंच्या शहरें, प्रान्तच्या प्रान्त आणि देशच्या देश उध्वस्त होत असतांना, त्याचा अनधिकृत वापर करणाऱ्याकडे तृतीय नेत्र उघडून पहाण्याची इच्छा, गिरिजापते, अजून तुम्हाला होत नाही हें कशाचें द्योतक आहे ? सदाशिवा, आपल्या समोरच्या नंदीपेक्षा आपण आम्हाला निर्बुद्ध तर समजत नाही ना ?

श्रीशंकर- (रागाने) चित्रगुप्त ! कुणासमोर तुम्ही काय बोलतां आहांत याची जाणीव आहे ना तुम्हाला ? देवांचा देव समजल्या जाणाऱ्या महादेवाशी ही भाषा ? भोळा म्हणून आत्तापर्यन्त माझ्या शांत व उदार वृत्तीचा फायदा अनेकांनी घेतला, पण फितुरीचा आरोप एकानेही अजून केला नव्हता. ह्या पराक्रमी पण सुप्त शक्तीला मुद्दाम डिवचण्याचा मूर्ख प्रयत्न अजून कुणी केला नव्हता. माझ्या गळ्यांतील विषारी नागाला गवसणी घालूं पहाणाऱ्या अविचारी चित्रगुप्ता, आपण माझ्यावर कोणता आरोप करीत आहांत ह्याची कल्पना आहे तुम्हाला ? भयंकर हालाहल मीं पचविलें, पण हालाहलापेक्षां देखील अति विषारी असा हा आरोप मी पचवूं शकत नाहीं. माझ्या मनाविरुद्ध माझ्या मनांत प्रवेश करूं पहाणाऱ्या मदनाची काय अवस्था झाली हें आपल्या लक्षांत आहे ना ?

चित्रगुप्त- महाराज, अशा धमकीने निस्पृह न्यायाधीशाचें तोंड बंद होत नसतें. आपणावरील आरोप खोटा आहे हें पुराव्यानिशीं सिद्ध करण्याऐवजीं न्यायाधीशालाच आपण जाळून टाकलेत तर, महादेवा, सर्व स्वर्ग लोक काय म्हणेल याची नीट दखल घ्या. महादेवावरील आरोप खरा असल्याखेरीज संतापाने त्यांनी चित्रगुप्ताला जाळलें नाही असेंच स्वर्गलोक म्हणेल, व तृतीय नेत्राच्या आगींत जळत असतांना शेवटपर्यन्त मीही पण सर्व जगाला तेंच ओरडून सांगेन कीं, शंकराच्या चुकीशिवाय अणु बॉंब व हैड्रोजन बॉंबचें रहस्य मानवाच्या हातीं गेलें नाही.

श्रीशंकर- (संतापाने) ...तर मग ह्या उद्धटपणाबद्दल हे घे प्रायश्चित्त. (शंकर संतापातिरेकाने तृतीय नेत्र उघडणार तोंच...)

भगवान विष्णु- (शंकराला शांत करीत) हो, हो, महादेवा, शांत व्हा. हें भलतंच काय करतां ? मदनदहन करून पृथ्वीवर पूर्वी जसा प्रलय केला तसा अविचार आता करूं नका. चित्रगुप्तांना नष्ट करणं केव्हाही अनिष्टच आहे. तुमच्यावर हा आरोप करतांना स्वर्गलोकांचं कल्याण व्हावं हीच भावना त्यांच्या मनांत होती हें विसरूं नका. कदाचित् पूर्वी उमादेवीच्या कानांत ज्ञान सांगत असतां मत्स्याच्या पोटांतून मत्स्येंद्रनाथांनी ज्याप्रमाणे तें ऐकलें त्याचप्रमाणे याही वेळीं शांभवीच्या गुंगींत संहारक अस्त्रांचें ज्ञान उमादेवीला सांगत असतांना, पाणबुडींतील एकाद्या शास्त्रज्ञाने विद्युत प्रवाहाच्या सहाय्याने तें ऐकलें असेल. मानवाच्या नव्या नव्या साधनांची, महादेवा, तुम्हाला कल्पना नाही म्हणून हें असें होतें.

श्रीशंकर (जरा शांत होऊन) मग याला उपाय ?

भगवान विष्णु- (हसून) उपाय दुसरा कोणता ? तुम्हीं करावयाचें व आम्हीं तें निस्तरावयाचें. आज युगानुयुगें हेंच चालत आलें आहे. सत्ययुगांत तेंच झालें, द्वापार युगांत तेंच झालें. कलीयुगांत तसेंच झालें आणि आज अणुयुगांत तेंच करावें लागणार ! पुन्हा एकदां पृथ्वीवर अवतार घेण्याची मला तयारी करावी लागणार, दुसरें काय ? शेषशाईच्या शय्येवर सुखाने थोडेंच शयन करूं देणार तुम्ही मला ? चला ब्रह्मदेवा ! माझ्या नव्या शांतिदुताच्या अवताराची सिद्धता करा. मागील सर्व अवतारापेक्षां या अवतारांत जबाबदारी मोठी आहे हें लक्षांत घेऊन योजना आखा. सिद्धता झाली म्हणजे क्षीरसागरांत मला कळवा. तोंपर्यन्त लक्ष्मीदेवीचा निरोप घेऊन मी येतोंच.

परित्राणाय साधूनां विनाशायच दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

हें जगाला दिलेलें आश्वासन मला पाळलें पाहिजेच.

(असें म्हणून विष्णु उठतात. ' धन्य धन्य वैकुंठाधिपते ' असे धन्योद्गार त्यावेळीं सर्वांच्या तोंडून निघतात अप्सरा, गंधर्व वरून पुष्पवृष्टि करतात, मंगल वाद्यांचा गजर होतो आणि— पडदा पडतो.)

सुधारक

मराठींतील उत्कृष्ट उपहासकाव्य

लेखिकाः- कु. कुसुम लिमये, ज्यु. एम्. ए.

सामाजिक उपहासकाव्यें मराठींत फारच थोडी लिहिलीं गेलीं. मराठी काव्यांत सामाजिकता अगोदर फार अलीकडे म्हणजे केशवसुतांपासून आली. तत्पूर्वी काव्यांत सामाजिक दृष्टिकोन विशेष आढळत नव्हता. संतकाव्य हें बहुतांशीं आध्यात्मिक व भक्तिपर काव्य असल्याने उपहास व उपरोधाला त्यांत फारसा वाव नव्हता. पंडीत कवींच्या काव्यांतही आख्यानाच्या ओघांत उपहासाचा जो सूर निघेल तेवढाच. शाहिरी-काव्य एका दृष्टीने सामाजिक होतें. पण त्यांतही वीररस व शृंगाररस या दोन रसांनाच प्राधान्य जास्त होतें. खरी सामाजिक दृष्टी केशवसुतांनी प्रथम काव्यांत आणली. सामाजिक विषमता, रुढिप्रियता इ० विषयांवर त्यांनी कठोर टीका केली पण त्यांत उपहासाचा भाग थोडाच होता. मनाला वाटणारी चीडच त्यांत अधिक व्यक्त होत होती.

सामाजिक उपहास काव्याची प्रथा प्रथम श्री. मोगरे यांनी सुरू केली ' पदवीचा पाडवा ' ' मेथाजीची मसलत ' व ' अभिनव धर्मसंस्थापना ' हीं त्यांचीं तीन काव्यें उपहास काव्याचे नमुने म्हणून दाखवितां येतील. रावबहादूर ही पदवी मिळवण्यासाठी हपापलेल्या भोलानाथ सुखात्मे या श्रीमंत गृहस्थास गुंडोपंत घमंडे व बंडूनाना हे कसे बनवतात याचें मोठें उपहासपूर्ण वर्णन ' पदवीचा पाडवा ' या काव्यांत केलेलें आढळतें ' मेथाजीची मसलत ' व ' अभिनव धर्मसंस्थापना ' यांतील उपरोध अधिक तीव्र आहे. पण या दोन्ही काव्यांत कवीची पक्षनिष्ठा दिसून येत असल्याने त्यांतील उपरोध एकांगी वाटतो.

माधवराव पटवर्धनांचें ' सुधारक ' हें उपहास-काव्य या दृष्टीने आदर्श असें म्हणावें लागेल. यांतील उपहास कोणत्याहि पक्षद्वेषांतून किंवा व्यक्तिद्वेषांतून निर्माण झालेला नाही. कवीला जीवनांत ज्या तऱ्हेचे मानवी स्वभावाचे नमुने दिसले ते अतिशय सहृदयतेने रंगविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे त्यांच्या स्वभावांत आढळणाऱ्या, कृतींत दिसणाऱ्या व बोलण्यांत उमटणाऱ्या विशेषांची त्यांनी मार्मिकपणें चेष्टा केली आहे. सर्वच पक्षांना व सर्वच तऱ्हेच्या व्यक्तींना आपलें प्रतिबिंब या काव्यांत पाहाण्याची सोय कवीने केली असल्याने त्यांत कटुता निर्माण होण्याचा संभवहि फारसा नाही. त्यांच्या मतामताच्या गलबल्यांतून व शब्दांच्या कठीण तडाख्यांतून सनातनी रंगरावांपासून ते नेमस्त सुधारक रा. ब. ठोसर यांच्यापर्यन्त सर्वजण आले आहेत. साहित्यसंस्थांपासून शिक्षणसंस्थापर्यन्त सर्व संस्था आल्या आहेत.

तसें पाहिलें तर पावणेदोनशे पानांच्या या पसाऱ्यांत कथानक अगदी थोडें आहे. अध्याय १--२--३ यांत रा. ब ठोसर, त्यांच्या पत्नी विमलाबाई व मुलगी सरला यांचा परिचय करून दिला आहे सरलेचा रंगरावाबरोबर विवाह ही प्रमुख घटना यांत आली आहे. अध्याय ४-५-६ यांत कथेचा नायक वासुराजे याची ओळख करून देऊन त्याचे विचार, त्याचें ध्येय या सर्वांचा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे. अध्याय ७-८-९ यांत पुन्हा रंगराव व सरला यांच्या जीवनाकडे कवि वळला आहे. रंगरावाच्या व्यसनीपणामुळे सरलेने केलेला पतित्याग, मेजर गोखले यांचें आगमन व त्यांच्याविषयीं सरलेला वाटणारें गूढ आकर्षण ह्या या तीन अध्यायांतील प्रमुख घटना १० व्या अध्यायांत डॉ. ओंकारप्रकरण वर्णन केलें असून वासुराजेची व सरलेची प्रथम ओळख दाखविली आहे. ११-१२ अध्यायांत सरलेमुळे तरलेची वासुराजेला मिळालेली

शिकवणी, तरला व राजे यांच्या सहवासाचें प्रेमांत रूपांतर, व वासुराजे दरिद्री असल्याने रा. ब. ठोसरांचा प्रेमाला झालेला विरोध या घटना प्रामुख्याने येतात. आणि पुढील अध्यायांत तरलेचा विवाह, मुंबईला गेलेल्या वासूची श्यामा वेंगुर्लेकर या गणिकाकन्येशी ओळख, सगुणानामक अधःपतित स्त्रीला तारण्यासाठी तिच्याशी वासुने केलेला विवाह, तिचा मृत्यू व श्यामा वेंगुर्लेकरशी झालेला त्याचा विवाह, या गोष्टी वर्णन केल्या असून दयाश्रम काढून समाजसेवा करणाऱ्या वासूचें चित्र आपल्याला दाखवून कथेचा शेवट केला आहे.

या आराखड्यावरून यांतील कथानक हें उपहासासाठी माधवरावांनी वापरलेलें साधन असावें हें आपणाला स्पष्टपणें दिसतें. कथानकाची गति अगदी संथ आहे. पण मुख्य पात्रांच्या व कथेच्या अनुषंगाने अवांतर पुष्कळच गोष्टींवर टीका करण्याचा, त्यावर चर्चा करण्याचा, त्याची चेष्टा करण्याचा कवीला होत असलेल मोह स्पष्ट दिसतो. विद्यालयाचें वर्णन करतांना वासुदेवराव पटवर्धन किंवा परांजपे यांचें चित्र आपणापुढे उभें राहतें. तर सरलेच्या विवाहाचे प्रयत्न वर्णन करतांना पुण्यांतील संस्था व मण्डळें यांचा परामर्ष घेतलेला दिसतो. हें होणारें विषयांतर कथानकाचा ओघ अडवीत असलें तरी मोठें हृद्य वाटत असल्याने याचा कंटाळा येत नाही.

या काव्यांतील उपहासाचे तीन प्रमुख भाग पडतात. पहिला म्हणजे विशिष्ट पक्षाच्या प्रातिनिधिक व्यक्तींच्या जीवनाचा आणि त्यांच्या कल्पनांचा केलेला उपहास. त्यांत नेमस्त सुधारक म्हणून रा. ब ठोसर यांचा, ढोंगी सनातनी म्हणून रंगरावांचा, व बुवाबाजीचा प्रतिनिधी म्हणून ओंकारस्वामींचा अशा तीन व्यक्तींचा उपहास केलेला आढळतो. रा. ब. ठोसरांचें उपहासात्मक वर्णन अधिक सहानुभूतिपर आहे. त्यांच्या सकाळच्या अंथरुणांतील हरिनाम भूपाळीपासून तो कळपांतील 'डबल टी' पर्यंत केलेलें वर्णन मार्मिक दृष्टिकोन दाखविते.

"'विलायतेमधिं असतां आम्ही'
यायचेंच हें ध्रुवपद मधुनी"

किंवा "कळपांत न कुणी खाई रन्जक
निवडक रत्नें जेव्हा जमती"

अशासारख्या वर्णनामध्ये उपहासाबरोबर सहानुभूतिपूर्ण दृष्टिहि दिसून येते. विशेषतः तरलेचे वासुराजेवर प्रेम जडलें असतांना केवळ व्यवहारी भूमिकेवरून त्यांनी त्या विवाहाला केलेला विरोध त्यांचा नेमस्तपणा व व्यावहारिक दृष्टी दाखवते. असें असूनहि वासुराजेच्या दयाश्रमाला आशीर्वाद देण्याला ते सिद्ध आहेतच. रंगराव व ओंकारस्वामी यांच्या उपहासांत मात्र अधिक कटुता आली आहे रंगरावाचें ढोंगी जीवन वर्णन करतांना व ओंकारस्वामीच्या बुवाबाजीचें चित्र रेखाटतांना त्यांची लेखणी अतिशय तिखट झाली आहे व तें स्वाभाविकहि वाटतें. रंगारावाचें वर्णन करतांना खालील वर्णन किती मार्मिक आहे पहा.

"स्थापित सहकारी पतपेढ्या,
करीत अर्थोत्पादक धन्दे,
कोष भरित सौवर्णमरन्दे,
आणि अटकतां दे. भ. प. खन्दे
निखळायाला त्यांच्या बेड्या"

किंवा "लिहींत टीका येतां लहरी
जुन्या कवींचे ते कैवारी
नव्या तऱ्हांची त्यांस शिसारी
कविशीलावर कटाक्ष भारी
शिन्तोडे उडवीत जहरी"

किंवा "भजनें नियमित फार अहो तीं
श्राद्धपक्षसणवार न चुकले
पिण्डांना कधिं पितर न मुकले
पावक कीं प्रभुनाम चिमुकलें
निशिपापें कीं भस्मच होतीं"

डॉ. ओंकारांच्या वर्णनांतहि अशाच तऱ्हेचीं उपरोधात्मक वर्णनें आहेत. आणि त्यामुळे समाजांतील दांभिकपणा व कुटिलता प्रगट करण्यामधे त्यांना चांगलें यश मिळालें आहे. स्वप्नाळू तरलेचें वर्णन म्हणजे त्यावेळच्या कल्पनानभांत उंच उडणाऱ्या व भावोत्कट कुमारिकेचा अत्यंत मार्मिक असा केलेला उपहास आहे.

उपहासाचा दुसरा प्रकार म्हणजे निरनिराळ्या संस्थांचा केलेला उपहास. यांत कटुता आलेली नाही पण वस्तुस्थितीदर्शन मोठ्या मार्मिकपणें घडविलें आहे. पुण्यांतील संस्थेवर केलेली खालील धांवती टीका पहा.

'जिकडे तिकडे मण्डळ, संस्था-
रुमाल, डगला, शिष्ट उपरणें,
कांही पोपटपंची करणें
बेताबेताने घर भरणें
भाव हा पुन्हा लय लय सस्ता.
ज्ञानसुलभता ध्येय जो गणी
लिही तो टीपा लठ्ठ पुस्तकें
तोलमोल तें कोण करूं शके
विद्यार्थीश्रम होती हलके
कुणी सफेदी-रङ्गरोगणी'

'महाविद्यालय' या अध्यायांत विद्यार्थीवर्गावर केलेली टीका त्यांचें सूक्ष्म निरीक्षण व विनोदबुद्धि यांची साक्ष देते त्याबरोबरच 'सगुणा' या प्रकरणांत केलेली टीका अत्यंत वास्तव अशीच वाटते. विशेषतः

'शिक्षणमण्डळ वरिष्ठ सोज्वळ,
कर्मफले न स्पृहा जयाला,
कर्माणि न लिम्पति तयाला,
काय शिकवितो गोकुळकाला
योग कोणता ? कर्मसु कौशल'

यांत केलेलें वर्णन आजहि कोणत्याहि संस्थेला लागूं पडण्यासारखे आहे वैशाखांतील पुण्यांतलें वर्णन वाचलें तर त्यांतील उपरोध सहज समजण्यासारखा आहे विशेषतः

'वसन्तांतलीं व्याख्यानें तीं
कुठले कुठले येती वक्ते
जेथे पिकते तिथे न विकते
बहुधा नांवावरीच धकतें
श्रोतृजनांच्या झुण्डी येती.'

यांतील खोंच सहज कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखी आहे.

उपहासाच्या तिसऱ्या प्रकाराचा त्यांनी केलेला अवलंब अभिनव आणि मूलगामी आहे. दिवाळीच्या उत्सवांत हें काव्य एक तरुण कांही रसिक तरुणांसमोर गात आहे अशी या काव्याची मूल भूमिका आहे. त्यामुळे कथानकाच्या ओघांत मधूनच येणारे श्रोत्यांचे खवचट प्रश्न व उद्गार व त्याला गायकाने दिलेलीं उत्तरें हा या काव्यांतील सर्वांत मनोज्ञ भाग असें म्हणतां येईल. गोल व चौकटी कंसांतून अशा रीतीचे उद्गार घातलेले आहेत. आणि त्यांत त्यांचें मार्मिक निरीक्षण, सूक्ष्म विनोददृष्टि व अनेक प्रसंगीं उपहास करण्याची त्याची अभिनव पद्धत सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे. रा. ब. ठोसरांनी पुनर्विवाह केला हें ऐकल्यावर एका श्रोत्याचे खालील उद्गार पहा.

'भटशाही ती गेली शिव शिव
बळजोरीचीं तीं सहगमनें
पतिमुक्तिस्तव तशीच वपनें
इंग्रजींत या कोठूनि खपणें
धर्म नव्या संस्कृतींत निर्जीव'

किंवा विधवांचें वर्णन करतांना त्यांची करुणास्पद स्थिती मोडून टाका म्हणून गायक सांगत असतांना एकजण म्हणतो

अमुन पंढरी याया मुक्ति ?
परमागति ही सन्निध असतां
विधवादुःखा विशेष किंमत. ?

किंवा सुधारणेच्या शोभेचें वर्णन करतांना त्यांची प्रौढ सुशिक्षित तरुणींचें व त्यांच्या वडिलांच्या वृत्तीचें केलेलें निरीक्षण मोठें मार्मिक वाटतें. अशा गोल व चौकटी कंसांतून येणारे हे उपहासाचे नमुने माधवरावांच्या विनोदबुद्धीची खरीखुरी साक्ष पटवतात. अनेकविध संदर्भ त्यांत येतात आणि त्यामुळे मूळ कथानकाला यां कंसतील विनोदाची अतिशय चांगली चुरचुरीत फोडणी मिळाल्यासारखी वाटते. त्याबरोबर

'वकिली म्हणजे पक्षसमर्थन'
'वरिष्ठ म्हणजे अरिष्ट नाजुक'
'पत्नी ढालच जणुं अरुची'
'योग कोणता कर्मसु कौशल'
'निवारसि धन म्हणजे विधवा'

अशा सारख्या वाक्प्रचारांतून अत्यंत मार्मिक उपरोध दृष्टीस पडतो. कांही ठिकाणीं या उपहासांत अधिक बोचकपणा येतो व त्यांत त्यांचें सूक्ष्म अवलोकनहि दिसून येते. उदाहरण म्हणून खालील ओळी पहा.

“ उघड कुणाची जशी विद्वत्ता
दुसऱ्याचें देण्यांत उतारे ”
“ वेश्यावस्तीमधुनी अंमळ
फक्त फिराया जैसे उत्सुक ”
किंवा “ पत्नी म्हणजे या संसारीं
तत्पर दासी अन्नावारी ”

यासारखीं अनेक उदाहरणें देतां येण्यासारखी आहेत. एका दृष्टीने पाहिले तर खरोखरच-शब्दाच्या या कठीण तडाख्यांतून कोणीही सुटलेले नाही. ‘ कविता म्हणजे संस्कृति टीका ’ ही माधवरावांनी कवितेची केलेली व्याख्या सुधारकाइतकी यथार्थतेने कोणत्या काव्याला लागूं पडेल असें वाटत नाही. आणि म्हणूनच हें मराठींतील अत्यंत श्रेष्ठ उपहास काव्य आहे असें मला वाटतें. त्यांतील उपहासाची खरी ओळख करून घ्यावयाची असेल तर मूळांत काव्य वाचावयाला हवे. वरील सर्व उदाहरणें वानगीदाखल आहेत. सुधारक म्हणजे बायरन्‌च्या ‘ डॉन जॉन् ’ चा मराठी अवतार आहे असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही.

माधवरावांनीच ‘ संभावनें ’ त एका श्रोत्याच्या तोंडीं आपल्या काव्याचें खालील वर्णन जें घातलें आहे तें मोठें वाचण्यासारखें आहे तो म्हणतो,

‘ मजाच केली राव खरोखर !
काव्याची ही न्यारीच तऱ्हा
कडबोळें धान्याचे अठरा,
खमङ्ग, न पचे समाज जठरा,
चाल धावती मारी ठोकर;
भाषेचाही कठिण तडाखा !
कृत्रिम बाग न, हें तर जंगल !
कसरत कुठली ? हे तर दंगल
रणकर्कश हे, जरि शुभ मंगल,
मतामतांचा काय कडाखा ! ”

माधवरावांचा अट्टल शत्रु तरी यापेक्षा अधिक ती काय टीका करणार ? आणि म्हणूनच ‘ सामाजिक उपहास—काव्याचें (Society Satire) एक नवीनच दालन माधवरावांनी मराठी वाङ्मयांत उघडलें आहे ’ असें श्री. माडखोलकरांनी ‘ सुधारका ’ विषयी जें म्हटलें आहे तें अगदी यथायोग्य वाटतें.

अमर आजिंठ्याची कलाकृति !....

अमर अजिंठ्याची कलाकृति
सृष्टिसतीनें युगयुग वाळगली उराशी स्मृति॥धृ॥
कला हेंचि जीवनसंजीवन
सुंदरता हेंचि सत्य चिरंतन
जिवाशिवाचें करि संमीलन
करिते अजरामर कला प्रीते ! ॥१॥
‘ तथागत ’ जीवन कुणि पुजारी
कथागत जीवन कुणि चितारी
व्यथागत जीवन कुणि वितारी
बोलति मूक भग्न भावमूर्ति ! ॥२॥
सकल संसार-सरोज सराग
सोडुनि पसारा, प्रीतपराग
व्हावें वाटे नितांत वीतराग
करावि अनंतांत विलीन मति ! ॥३॥
अजिंठा लेणें, कला लेणें
फिटलें डोळियांचें पारणें
जाहलें धन्य धन्य हें जिणें
कलाजीवन आणि आलिंगिति ! ॥४॥
रणदेवि घालि नरमुंड-हार
मानव करी मानव संहार
हीच उजाड बागेचि बहार
बुद्ध दे संदेश ‘ ॐ शांतिः शांतिः ’ ॥५॥

—इंद्रराव पवार.

वर्षा

लेखिका:- कु. उषा अत्रे, द्वितीय वर्ष (कलाविभाग)

मला माझ्या इतर मैत्रिणींची मोठी गंमत वाटली. अचानक आलेल्या पावसाचा राग न येतां मला खूपच आनंद झाला होता. पण मी आनंदांत असलें म्हणजे इतर सगळ्या मैत्रिणी आनंदांत असतीलच किंवा त्यांनी असावेंच असेंहि नाही. मी पाहिलें, अलका, सुनेत्रा, प्रतिभा, प्रभा, विभावरी, सगळ्या मैत्रिणी भयंकर चिडलेल्या दिसत होत्या. पाऊस जोरांत पडूं लागला म्हणजे मी जास्त आनंदित होत होतें तर मुली जास्त अस्वस्थ होत होत्या. त्याचें असें झालें—

नुकत्याच आम्ही परिक्षेच्या कर्तव्यांतून पार पडलों होतों. साहजिकच कुठे तरी ट्रिप काढावी असें आम्हीं ठरवलें. बेत केल्यानंतर अंमलांत आणायला कितीसा उशीर ? दुसऱ्याच दिवशीं आम्हीं पन्हाळ्याची वाट धरली. तेथें पोहोचून फराळ वगैरे आटोपून विश्रांति घेऊन आम्ही आजूबाजूची वनश्री पहावी म्हणून भटकूं लागलों, तोंच...... एकाद्या कागदावर शाई सांडावी व ती पसरत जाऊन सबंध कागद काळा व्हावा त्याप्रमाणे आकाशांत ढग जमूं लागले. थोड्याच वेळांत काळ्याकुट्ट ढगांनी सबंध आकाश व्यापलें व पावसास सुरवात झाली. पावसाचा संभव नसल्यामुळे कोणाजवळहि छत्री अगर रेनकोट नव्हता. साहजिकच आपण आता घरीं नीट पोहोचूं कां नाही ?, या शंकेने सर्व मुली अस्वस्थ झाल्या. ‘ ट्रिप ’ च्या आनंदावर विरजण घातलें म्हणून त्या पावसावर खूप चिडल्याहि. पण मी मात्र हवें तें मिळाल्याच्या आनंदांत होतें. सुमारें तासाभराने पाऊस थांबला व मग आम्हीं घरीं गेलों.

कां कोणास ठाऊक ? पण मी पावसावर अगदीं मनापासून खूष असतें. अगदीं चातकाप्रमाणेच मी वर्षा ऋतूची वाट पहात असतें. माझी खात्री आहे कीं इतर कोणालाहि ‘ तुझा आवडता ऋतु कोणता ? असें विचारलें तर बहुधा ‘ वसंत ऋतु ’ हेंच उत्तर येईल. वसंत ऋतूंतील आमराईत असलेल्या कोकिळाचा आवाज माझ्या मनाला मोहवीत नाही असें नाही. पण कोकिळाचा आवाज ऐकण्याकरिता रणरणत्या उन्हांतून आमराईपर्यन्त जावें लागेल. शिवाय वडील माणसें रागावतीलच. त्यापेक्षा पावसाळ्यांत घरांत बसूनही सृष्टीचें सौंदर्य पहावयाला मिळतें. व मला तेंच जास्त आवडतें. ‘ भिन्न रुचिर्हि लोकाः । हेंच खरें.

पाऊस थांबल्यावर कुठेहि पहा, सगळीकडे कसें प्रसन्न वातावरण दिसतें. ग्रीष्मांतील रणरणत्या उन्हामुळे संतप्त झालेल्या भूमीचा राग शांत करणें फक्त वर्षर्तूलाच जमतें. पहिला पाऊस पडल्याबरोबर जो मातीचा सुगंध येतो तो किती गोड असतो ! ‘ अशावेळीं लहान मूल होऊन माती खातां येईल तर किती बरें होईल ! ’ असें माझ्या सारखें मनांत येतें. मी माझ्या एका मैत्रिणीच्या तोंडून ऐकलें आहे की कांही कांही ठिकाणीं अंगणांत मुद्दाम एक कोंपरा खायच्या मातीचा म्हणून राखून ठेवण्यांत येतो. हें खरें आहे कीं खोटें आहे मला माहित नाही. पण अशीं माती खाण्याचीं ठिकाणें असतील तर माझ्यासारखीला किती आनंद होईल !

वसंतांत झाडांना नुकतीच कोंवळी पानें फुटलेली असतात. ग्रीष्मांत बिचारीं अगदीं करपून जातात. मात्र एकच पाऊस पडल्याबरोबर तीं रोपटीं किती टवटवीत व सुरेख दिसूं लागतात ! पाऊस म्हणजेच मुळी त्यांचें जीवन. आपलें जीवनसुद्धा पावसावरच अवलंबून नसते का ? ‘ मेघायत्तं कृषिफलम् ’ म्हणूनच शेतकरी किती आतुरतेने पावसाची वाट पहात असतात. आपल्याकडे लहान मुलेंसुद्धा, वर्षर्तूच्या आरंभीं

'येरे येरे पावसा । तुला देतों पैसा ।
पैसा झाला खोटा । पाऊस आला मोठा ॥'

असें गाणें म्हणून पावसाचें स्वागत करतात. इंग्लंडमध्यें याच्या अगदीं उलट म्हणतात.

'Rain rain go away
Little Charlie wants to play.'

कारण सूर्यदर्शन तिकडे अगदीं दुर्मिळ. पृथ्वीमातेला वसंतराज नुसता हिरवागार शालू नेसवतात तर ऋतुराज वर्षा तिच्या शालूवर रंगीबेरंगी वेलबुटी काढतात; तिच्या अंगावर मोत्यांचे सर घालतात. किती सुरेख दिसतात हे सर! कितीहि पाहिलें तरी तृप्तीच होत नाही ते जर घेतां आले असते तर मला नाही वाटत एक तरी झाड जागेवर राहील म्हणून! ते घेतां येत नाही म्हणूनच ठीक.

श्रावणांत सृष्टीचें सौंदर्य कांही अपूर्वच दिसतें. सृष्टी देवी जणूं उत्साहाने नाचते आहे असेंच वाटतें. सगळीकडे चैतन्य आढळतें. थोडा वेळ पाऊस व थोडा वेळ अगदीं लख्ख ऊन. कांही वेळां ऊन-पाऊस दोन्हीहि. अशा वेळी इंद्रधनुष्य दिसतें. कधी एक तरी कधी दोन दोन. कांही वेळां अगदी लहानसें. पण कांही वेळां क्षितिजाच्या ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत पसरलेलें आढळतें. तें मोहक नाही असें कोण म्हणेल? लहान-मोठे राव-रंक, स्त्री-पुरुष, मुलें-मुली सगळीजण कौतुकाने आणि आनंदाने आधी इंद्रधनुष्य पहायला उघड्यावर येतात. श्रावणांतला पाऊस तर मुलखाचा लहरी आणि खट्याळ. हवा तेव्हा येणार नाही आणि नको तेव्हा येईल. काय म्हणावें त्याला? सकाळीं आकाश जरासें ढगाळलेलें दिसतें. पावसापासून संरक्षण म्हणून छत्री, रेनकोट कांहीतरी घेऊन बाहेर पडावें. पण थोड्या वेळाने आकाश अगदी निरभ्र दिसतें. व पाऊसही येत नाही. अशा वेळीं वर पहावें तों एकाद्या वात्रट मुलाप्रमाणे 'कशी फजिती झाली?' अशा आविर्भावांत आकाश हंसत असलेलें दिसतें.

संध्याकाळीं अगदी याच्या उलट होते. तरी पुन्हां फजिती मात्र आपलीच! छत्री म्हणजे ओझें अशा विचाराने छत्री अगदी खुंटीला अडकवून ठेवावी, व पांढरे शुभ्र कपडे घालून फिरायला जावें. थोड्याच वेळांत पावसाला सुरवात होतें. व सर्व कपडे खराब होतात. अशा वेळीं पण ते ढग आपली फजिती केल्याच्या आनंदांत इकडून तिकडे मोठ्या ऐटींत मिरवतांना दिसतात.

मला वर्षर्तु आवडतो तो मुख्यतः याच कारणामुळें. ढगांचा हा अवखळपणा, चंचलता व लपंडाव मला फार आवडतो. पाऊस नाही असें पाहून मी फिरायला गेलें व येतांना अगदी भिजून आलें तरी मी पावसावर रागावत नाही. उलट आनंदच होतों मला एरवीं कोण सुखासुखीं मला मुद्दाम पावसांत जायला परवानगी देईल? तशांतच गारांचा पाऊस पडला तर माझा आनंद विचारूं नका. पुण्याला मी माझ्या मैत्रिणीकडे गेलें होतें. अचानक गारांचा पाऊस पडूं लागला. व तिची आई रागावयाला लागली तरी मी व (सुधा) माझी मैत्रीण आम्ही दोघी मुद्दाम पावसांत गेलों व कितींतरी मोठ्या गारा वेंचून खाल्ल्या. वेंचतांना कुणी मला हंसलें तर मला संकोचहि वाटत नाही अगर रागहि येत नाही. पण आश्चर्य मात्र वाटतें की यांना कशा गारा वेंचून खायला आवडत नाही. मला स्वतःला बाहेर शुभ्र चांदणें आहे, झिमझिम पाऊस पडतो आहे किंवा अंगणांत रातराणीचा व पारिजातकाचा वास दरवळतो आहे अशा वेळीं अंथरुणांत पडून राहणें अगदी अशक्य होतें. निदान दहा मिनिटें अंगणांत उभे राहिल्याशिवाय चैनच पडत नाही. आई रागावते म्हणून, नाही तर लांब फिरून यायला पण माझी तयारी असते.

संस्कृत वाङ्मय तर बहुतेक वर्षर्तूच्या वर्णनानेच शोभिवंत झालेलें दिसतें. मेघ पाहिल्याबरोबर कोणाला आनंद वाटतो अगर प्रिय व्यक्तीचा विरह जाणवतो हे कविकुलगुरूने मेघदूतांत फारच सुरेख वर्णिलेलें आहे. कविकुलगुरु म्हणतातः—

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः।
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने कीं पुनर्दूरसंस्थे ॥१॥

(मेघदूत पूर्वमेघ)

मृच्छकटिकांत ५ व्या अंकांत वसन्तसेना अभिसारिकेचा वेष करून तिच्या प्रियकराला-चारुदत्ताला-भेटायला जाते त्या दिवशीं मुसळधार पाऊस पडत होता, विजा चमकत होत्या, दाट अंधार होता. शूद्रकाच्या भाषेंत तो दिवस म्हणजे 'अकालदुर्दिन' होता. मग जर वर्षर्तु ऋतुराज नसता तर नायक-नायिकांचा विरह, त्यांची भेट वर्षर्तूतच योजली गेली असती का?

वर्षा ऋतूंतील रम्य सायंकाळीं नदीकिनारीं अगर समुद्रकिनारीं वाळूंत पडून राहण्यांत व आजूबाजूची शोभा पहाण्यांत जो आनंद आहे त्याची प्रचीति अनुभवानेच येईल. कांहीहि असो. वर दिलेल्या कारणांशिवाय 'आन्तरः कोऽपि हेतुः' म्हणून म्हणतात तें कांही खोटे नाही. कारण मला लहानपणासूनच पावसांत खेळायला, हिंडायला फार आवडतें. त्यामुळेंच केव्हाहि अचानक पाऊस आला तर मला त्याचा राग न येतां कौतुक वाटतें. व मेघाला पाहून ज्याप्रमाणे मोरांना नाचण्याइतका आनंद होतो तसाच मला पण फार आनंद होतो व पावसांत भिजत खूप हिंडून यावेसें वाटतें.

'येरे येरे पावसा' असं म्हणत मोठ्या उत्साहाने पावसांत नाचणाऱ्या लहान मुलापासून ते 'गडद निळे गडद निळे जलद भरून आले' असें पाहून उत्साहाने त्यांचें स्वागत करणाऱ्या कविपर्यन्त ज्या 'वर्षा' चें सगळ्यांनी कौतुकच केलें आहे असा वर्षा ऋतु आला कीं माझ्या आनंदाला पारपार राहात नसला तर त्यांत आश्चर्य कोणतें? आणि म्हणूनच त्या ट्रिपच्या दिवशीं 'पावसाने सगळ्या ट्रिप्चा विचका केला' असं म्हणून खिन्न झालेल्या माझ्या मैत्रिणींचें मला नवलच वाटलें. उलट माझ्या दृष्टीने आकाशांतून पडणाऱ्या त्या टपोऱ्या तेजस्वी मोत्यांनीच आमच्या ट्रिपच्या आनंदाची खरी सांगता केली. तुम्हाला नाही असें वाटत?

हें आता अखेरी मागणें

हें आता अखेरी मागणें
गा गाई मंजुळ एक गाणें, एकच गाणें ॥धृ॥
कवनें जीं लिहिलीं मीं प्रीतिचीं
दाविलीस तूं जगा गाउनी
उन्मादक भावना कोंडल्या
कशातरी त्या शद्बबंधनीं
आशा होती, तुझ्या मानसीं
पुसतिल पटकन बंध तोडुनी
चुकलें माझें, भलतें धरलें
मनीं आजवर, हेंच सांगणें ॥१॥
कोकिल कंठांतुनी तव निघे
काव्य मूर्त होउनी माधुरी
शद्ब कसे ते भिडतिल उलटे
जाउनि आवेगें त्वदंतरीं?
श्रोत्यांची 'वाहवा' मिळे तुज
माझी वृत्ती होइ बावरी
कळे मला झणिं, तुझ्यापासुनी
माझ्या नशिबीं दूर राहणें ॥२॥
जीर्ण जाहलें शरीर आता
थकलें मन शांत शून्य झालें
प्रेम नको त्या काव्यही नको
चिरनिद्रेचें असें भुकेलें
अश्रु कशाला आता नयनीं?
झालें तें गंगेस मिळालें
झोप लागुं दे मजला आता
गा अंगाई वात्सल्यानें ॥३॥

—ग. ह. तारळेकर

दोन मांत्रिक

लेखकः- ज. वि. महाजन (प्रथम वर्ष, कलाविभाग)

जानू भिल्ल रहात असे वरच्या भागाला अन् शिवा पवार रहात असे खालच्या भागाला. विधानपूरचे ते दोन नामांकित मांत्रिक होते. आसपासच्या पंचक्रोशींतील माणूसच काय पण त्या भागांतील भुतं एखाद्या नवीन आलेल्या भुताला त्यांच्याबद्दल आगाऊच कल्पना देत. म्हणून गेल्या पांच पंचवीस वर्षांत एकहि माणूस भुतानं पछाडल्याची किंवा दगावल्याची बातमी कुणीही ऐकली नव्हती. गांवांतील प्रत्येक माणसास ठाऊक होतं कीं या दोघांना 'मारुति जागवितां' येतो.

जानू भिल्ल शरिरानं धडधाकट माणूस असून अंगातलं रक्त वयाची चाळिशी उलटली तरी विशीच्या माणसासारखंच सळसळे. पण स्वभाव गरीब, कधी कुणाला एका शब्दानं दुखविलं नाही त्यानं. 'अरं बाबा, दोन दिवसाची वळवळ; मग जाईल थंड हून. कशाला कुनाशी वाईट पन घ्येवा.' असं नेहमी तो म्हणे. घरांत त्याची बायली अन् तो. पोरंबाळं कुणी नव्हतं. पण दुसऱ्याच्या पोराला पोटाच्या पोराप्रमाणे लळा लावी तो. दररोज सकाळीं आपल्या १० व इतर १० अशा २० बकऱ्या घेऊन जानू बाहेर पडे. खांद्यावर लांब टोकर, गुडघ्यापर्यंन्त धोतर, अंगांत लांब बाह्यांचा शर्ट व त्यावर काळे जाकीट, डोक्याला पांढरा फेटा. अधून मधून मिशांना पीळ भरीत व तोंडाने चक् चक् करीत ही मूर्ति रस्त्याला लागायची. मी मोठा मांत्रिक असा गर्व कधीच वाटला नाही त्याला.

शिवा पवार त्याचीच दुसरी आवृत्ति म्हणा ना. पण फरक एवढाच कीं शिवा पवार धंद्यानं आणि पोरबाळ असल्यानं सुखी प्राणी होता. बस! बाकी दोघंही स्वभावाने, शरीराने सारखेच.

बोलून चालून खेड्यांतील जीवन तें. दिवसभर काम करावं, रात्री जेवण करून ईश्वराचं नांव घे... अंथरुणावर अंग टाकायचं. भानगड नाही, बखेडा नाही, कांही नाही. रिकाम्या उठाठेवी करायला वेळ होता कुणाला? जो तो 'काम भले नी आपण भले' या विचाराचाच होता जणूं.

त्या गांवांत आताशा एक नवी व्यक्ति दिसत होती, ती म्हणजे मान्या महाराचा येशा स्वतःला 'यशवंत' म्हणे तो. जवळच्या शहरांत कांही वर्षे राहिला होता तो म्हणून जरा 'शहरी' बनला होता. भांगपट्टी, छानछौक यांतच मग्न असायची स्वारी. माणसाला मिशा फुटल्या म्हणजे त्याला मतंही फुटतात असं कांहीसं म्हणतात. त्याप्रमाणे आपल्याला सर्व बाबी कळतं असा आविर्भाव आणी तो. तो ज्याला त्याला नेहमी दिमाखाने सांगे कीं त्याचा भुताखेतावर विश्वास बसत नाही. कुणी वीर असेल तर दाखवून द्यावे त्याने त्याला भूत. त्याने शाळेंत असतांना कुठसं वाचलं होतं कीं रात्रीच्या वेळीं स्मशानांतील हाडकांतल्या फॉस्फरला हवा लागून तो पेट घेतो व जाळ होतो आणि त्यालाच आपण भूत जागलं असं म्हणतों. दोन चार इंग्रजी बुकंहि शिकला होता तो.

'अरं कोन रं तूं? हां येशा कारे! वळखूंबी येत न्हाईस बा. कवा आलास रं?' यशवंत शिवा पवाराच्या घराच्या पायऱ्या चढत असतांना त्याला पहात शिवा पवार उद्गारला.

'तसं कधींचा आलों हाये म्हणा मी. फार दिवसांतून भेटतोंय तुम्हाला मी, नाही? तसं पाहिलं तर सहज आलों व्हतों. पन काका, मला दाखवानाही

भूतं कशीं असतात तीं? तुम्हाला येतात म्हणे भुतं जागविता. दाखवाल ना मग?' यशवंत मिस्किलपणें हांसत म्हणाला. कांही तरी ठरवून आला असावा असं दिसत होत त्याच्या चेहऱ्यावरून.

'अजून लहानच हाय की रं. मोठा झाला म्हून थोडाच खोडकर पना गेलाय तुझा.' शिवा हंसत म्हणाला.

'बरं बुवा, राहिलं माझं. पण पहा, पुढे कधीतरी दाखवाल ना?" उठत यशवंत म्हणाला.

वास्तविक हें सारं टिंगल करण्याच्या उद्देशानंच म्हणाला होता तो. पण भाबड्या शिवाला त्याचा हेतू समजला नाही. निघाल्यानंतर 'आता जानूकडे जाऊं या' असें ठरवून त्याने आपला मोर्चा तिकडे वळविला.

'काय जानू दादा? वळखलं का न्हाओ?' ओट्यावर बसत यशवंत म्हणाला.

"अरं म्हातारा झालों म्हनून काय पोराला इसरतं व्हय कुनी? तूं मातर इतकं दिवसं आम्हास्नी विसरला व्हता जनू. लअी दिवसांनी आलास आमच्या गांवाला.' जानू म्हणाला.

'अन् माझं नाही का गांव हें? जसं तुमचं तसं माझं. अन् ह्ये बघा; मी त्या शिवा पवाराकडं गेलों व्हतो. त्याला मी सहज म्हटलं कीं मला भूत दाखव म्हणून; नाही तर मी माझ्या जानूदादाकडें जाऊन त्याच्याकडनं पाहीन. तवा त्यो म्हनाला 'अरं त्याला 'भंद' तरी भरता येत का? अन् तुझ्या जानू दादाला काय येतं तें माहीत हाय' तवा मला असा राग आला त्येचा! म्हणून आलों तुमच्याकडं' यशवंतनें सुरुंगांत दारू भरली. ती कितपत भरलीं गेली याचा अदमास तो घेऊं लागला. वास्तविक आतापर्यन्त जानू आणि शिवा गांवाचे उजवा नी डावा हात म्हणून मानले जात होते. आतापर्यन्त एकमेकांच्या विषयीं एकमेकांस फार आदर वाटे. पण कांही दिवसापूर्वी घडलेल्या एका गोष्टीमुळे जानूचं मन शिवाविषयी थोडं कलुषित झालं होतं. जानूची एक बकरी शिवाच्या मळ्यांत घुसून ती एक दोन वाफ्यांतली भाजी खाऊन गेली. ती कुणाची हें माहित नसल्यामुळे शिवानं ती सरळ कोंडवाड्यांत घातली. जानूला वाटलं कीं शिवा माझा द्वेष करतो म्हणून त्यानं हें काम केलं. आणि त्यांत आज यशवंताने 'एकाचे दोन' केलें होते. म्हणून एकदम उसळून तो म्हणाला, 'काय येवढी गुर्मी आली त्याला? जा अन् त्याला सांग कीं उद्या गुरुवारीं अमावशा हाय. त्या दिवशी रात्रीं बाराला माझा 'मारुति' येईल तवा त्याला काय उत्तर द्यायचं तें दे.'

गोष्ट फारच थराला गेली होती. यशवंत मनांत फार घाबरला. पण बाण दोरीपासून केव्हाच निसटला होता. जानूला समजविण्याचं सामर्थ्य आपल्यांत नाही हें ओळखून होता तो. तो तडक शिवाकडे गेला.

गुरुवार उजाडला. आवस मागणारी बाई केव्हाची आवस मागून गेली. पण जानू अजून घरींच होता. बकऱ्या शेजारच्या रामूच्या अंगीं लावून दिल्या होत्या. दुपारीं कोंबड्यानं बांग दिल्यानंतर घराबाहेर पडला तो. त्याची बायली सकाळींसच शेतांत निघून गेली होती. घरून निघाल्या नंतर 'भंद' भरण्यासाठी लागणारें अंडें, निंबू, उद, गुलाल इ. सामान विकत घेऊन हळू हळू गांवाबाहेरच्या मारुतीच्या देवळाकडे तो निघाला.

आजपर्यंत असं काम त्यानं कधीच केलं नव्हतं. मात्र एक दोनदां असं करण्याची धमकी त्यानं एका दोघांना दिली होती. जानू मनाचा फार शांत नी सरळ माणूस. अशी माणसं एकाएकी रागावत नसतात. पण एकदांका ते रागावले म्हणजे कुणाचं कांही ऐकून घ्यायला तयारच नसतात ते. त्यांना आपल्या शक्तीची व सामर्थ्याची पूर्ण जाणीव असते. यावेळी त्याचा चेहरा फार उग्र दिसत होता. रात्रीं भाकरी मागणारे महार, मांग केव्हाच भाकरी मागून गेले होते. १०।११ ची वेळ असेल. आता कामास सुरवात करायला कांही हरकत नाही असं ठरवून तो उठला. मारुतीला साष्टांग नमस्कार करून तो पिछाडीला गेला.

शिवा सकाळींसच उठला. त्याला यशवंताकडून सगळं समजलं होतं. जानूकडे जाऊन स्वतः त्याची समजूत घालावी असं एक वेळ वाटलं त्याला. पण पुन्हा त्यानं विचार केला कीं जानूनंही पूर्ण विचार न करतां असा एकदम जिवाशी खेळ करायला नको होता.

आपणही आपल्या तयारींत असावं म्हणून तोही संध्याकाळपासून आपल्या कामाला लागला. जीवन मरणाच्या सीमेवर आले होते ते दोघे. आणि आपणच प्रतिस्पर्ध्याला मृत्यूच्या खाईंत लोटूं असं प्रत्येकाला वाटत होतं.

रात्रीची बारा वाजायची वेळ. शिवा आपल्या मागच्या घरांत गुरूचं चिंतन करीत बसला होता. समोर भंद भरलेलं होतं. उदाचा दर्प सुटला होता. अपेक्षित क्षणाची वाटच पहात होता तो जणूं. बाहेर कुठे तरी बसलेलं घुबड मोठ्यानं ओरडलं आणि कुत्र्याच्या केकाटण्यानेहि त्याला साथ दिली. रात्रच घाबरुन गेली होती जणूं. सटवाई अमावस्येच्या रात्रीला 'टीका घालण्यासाठी' निघाली. भूतांना तर ती कत्तलची रात्र होती. धरती आणि भिती एकरूप झाल्या होत्या.

छातींत एकाएकीं कळ निघाल्याप्रमाणे शिवाला वाटलं. पहिली सलामी होती ती. एकदम त्याच्या गालांत लगावल्याचं आणि पुन्हा छातींत कळ आल्याचं त्याला जाणवलं. तोहि कच्च्या गुरूचा चेला नव्हता. रिंगणांत जोरानं चाकू खुपसून त्यानं जोरानं मंत्रोच्चार सुरू केलं. छातीवर कुणी तरी गुद्दे लगावीत असल्याचं त्याला जाणवे. अजून 'मुख्य माणूस' आलं न ही हें ओळखून त्यानं जोराचा मंत्रोच्चार सुरू करून रिंगणांत 'बाकुळा' मारण्याचं सुरू ठेवलं.

थोड्या वेळांत शांत झाल्यासारखं दिसलं. तो ग्लानी आल्यामुळे तेथेच कलंडला. सासुरवाशिणी बाया दळायला उठल्या. घरांतून जात्यांची घरघर सुरू झाली. शिवाची पत्नी उठली. तो असा निजला म्हणून त्याला उठवण्यासाठीं ती आंत गेली. तो उठत नाहीसें पाहून ती त्याचा हात हलवूं लागली. पण त्याच्या हाताला हात लावतांच एक किंकाळी फोडून ती धाडकन जमिनीवर पडली. त्याच्या घशाची घरघर बंद पडली होती.

सकाळीं लोकांच्या कानावर दोघे मेल्याची बातमी एकदमच पडली. एका माणसाला मारुतीच्या पाठीमागे कोणीं तरी माणूस पडलेलं असल्याचं वाटलं. म्हणून तो पहावयास गेला तो तेथे जानू भिल्ल निचेष्ट पडलेला दिसला.

लोक जमा झाले. दोघांनाही मोठ्या सन्मानाने पुरण्यांत व जाळण्यांत आले. पण दोघेही एकदमच कसें मेले याचं कुणालाही कोडं सुटलं नाही.

एका चांदण्या रात्रीं एका माणसाने शेजारच्या मळ्यांतून सर्वांत मोठें कलिंगड चोरून घरीं आणलें. नि फोडून पहातो तों तें तयार झालें न हतें.

लगेंच चमत्कार झाला पहा! त्या माणसाचा विवेक जागा होऊन त्याला मनोवेदनांचे आसूड मारूं लागला; नि मग त्याला कलिंगड चोरल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला.

★ ★ ★ ★

तुम्हीं – आम्हीं पांच मिनिटें खरें तेंच बोलण्याचें ठरवलें तर आपले इष्टमित्र आपणांस सोडून जातील, दहा मिनिटें बोललों तर आपण हद्दपार केले जाऊं, आणि पंधरा मिनिटें बोललों तर आपणाला फांसावरच लटकावें लागेल.

—खलील जिब्रान

मराठी वाङ्मय मंडळांत

राजकवि यशवंत

'मराठी वाङ्मय मंडळा' तर्फे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष राजकवि यशवंत यांचा डिसेंबर १९५० मध्ये सत्कार करण्यांत आला. त्या प्रसंगीं मंडळाच्या कार्यकारी मंडळासमवेत त्यांचा घेतलेला फोटो.

★ ★ ★

भारतांतील योगी महर्षि अरविंद घोष

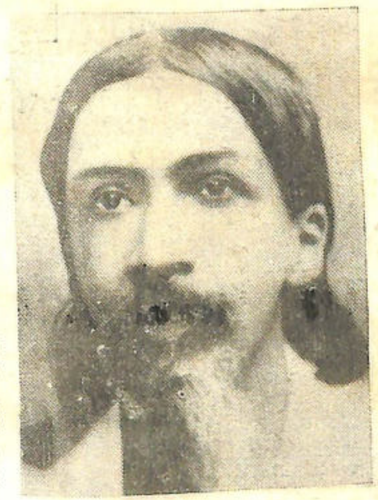

[ब्लॉक— 'साधने'च्या कृपेने]

गाई घरां आल्या ...   फोटे— मनोहर ताम्हणे.

अजुनि कसे येती ना ?

फोटो — कु. पुष्पा ओ

झाल्या तिन्हीसांजा ...   फोटो— एल. आर. चांदगुडे

प्राचीन भारतीयांचें गणितशास्त्र

निवेदकः-- एसेम्

(गेल्या आक्टोबर महिन्यामध्येच बंगलोर येथील श्रीमती शकुंतला देवी ह्या बालिकेचे लंडन येथे गणित-तज्ञतादर्शक कांही प्रयोग तेथील कांही बुद्धिमान् माणसांसमोर झाले नी त्या प्रयोगाच्या यशस्वितेला वृत्तपत्रांनीही बरीच प्रसिद्धी दिली. साहजिकच पाश्चात्यांना भारतीय गणितज्ञ रामानुजम् ह्यांची आठवण झाल्यावाचून राहिली नाही. आजसुद्धा भारतांतील गणितज्ञांच्या बुद्धिमत्तेची खात्री अशा रीतीने पटली. नुकतेच मुंबईला श्रीयुत शिवरामपंत गोडबोले ह्यांचेही असेच प्रयोग झाल्याचें गेल्या डिसेंबरमध्येच प्रसिद्ध झालें आहे. ह्याबद्दल साहजिकरीत्या पूर्वांच्या गणित शास्त्राबद्दल आपल्या कॉलेजामधील एका विद्यार्थ्याने पुढील विचार प्रदर्शित केले आहेत)

मध्ययुगीन भारतांतील आंतरिक स्थैर्यतेमुळे भारतांतील शास्त्रांची प्रगति होत होती. त्यामध्ये गणित विषयाच्या प्रगतीबद्दल फारच माहिती उपलब्ध असल्याचें · इतिहासतज्ञ नेहमींच सांगतात. गणित शास्त्रांचा जवळ जवळ प्रत्येक शास्त्राशीं निकटचाच संबंध आहे. अगदी रोजच्या व्यवहारांत तर तें उपयोगी आहेच, पण शिवाय ज्या शास्त्राशीं त्याचा संबंध आहे असें सुद्धां वाटत नाही त्या तत्त्वज्ञानाशीं सुद्धां संबंध आहे हें Calculus मध्ये कळून येतें शून्य शून्य म्हणजे काय असा विचार करणाऱ्या विक्षिप्त लोकांना त्यावेळच्या $L+n \longrightarrow \propto \ \frac{1}{n} = 0$ ह्या एका समीकरणाऱ्या पद्धतीने शून्याकारी जगताची कल्पना दिली असावी असें एका निष्णात प्राध्यपकाने सांगितलें. स्पष्टीकरण सामान्यतः असें कीं,

Lt. unitary view ⟶ universal view

$\frac{\text{Human unit}}{\text{universe}} = 0$. ह्या विश्वाच्या मानाने मानवाचें जीवन शून्याकारी नाही तर काय ? पण आज थोडीफार धडपड भारतीय गणितज्ञांची जगाला चकित करून सोडण्याची चालली असली तरी सामान्य माणसाला a man in the street ला, काय वाटतें तर-

Mathematics is
Tricks to show the stretch of
human brain.
Mere curious
pleasure or ingenious pain.

फार पूर्वीपासून गणिताचा आम्ही विचार केला तर श्रीशंकराचार्यांनी बृहद आरण्यक उपनिषदांत अगणित (Infinity) चा उल्लेख केलेला अढळतो. सबंध गणितशास्त्राशीं विश्वाची तुलना करून एखादें प्रमेय शोधून काढणें म्हणजे पृथ्वीवरील एकाद्याचें जीवन ठरवणें होय अशी कांही तरी तुलना तिथे आहे. त्या वेळच्या एका ग्रंथांत खालीलप्रमाणे उल्लेख आहे.

" यया एकप्रभृत्या परार्धसंख्या परिमाणाय रेखाध्यारोपणं कृत्वा एकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेय-मिति ग्राहयति अवगमयति संख्या स्वरूपं केवलं न तु संख्याया रेखात्वमेव च । " अशा रीतीने कांही पूज्यांचे फटके मारून संख्या वाढवत न्यावयाची इतका तरी विचार आमच्या येथे त्या काळीं होता कीं जेव्हा पाश्चिमात्य अंगावर गोंदवून घेऊन हिंडत होते. पण काळ पालटला नी आईनस्टाइनने तौलनिक स्थितीच्या Relativity Theory च्या बाबतींत केलेलीं उदाहरणें पाहून आमच्याकडील महापंडितांना तोंडांत बोट घालण्याखेरीज कांहीच करतां येत नाही. येवढेंच काय पण आमचेंच दरवडा घालून लांबवलेलें ज्ञान पुन्हा प्रयत्न न करतां अर्धेमुर्धे परत मिळालें तरी पुरें असें वाटूं लागलें आहे नी कांही अंशीं जणूं तिकडे जाऊन परत आलें म्हणजे तें पवित्र व ग्राह्य ठरतें असा उदार

आपणही आपल्या तयारींत असावं म्हणून तोही संध्याकाळपासून आपल्या कामाला लागला. जीवन मरणाच्या सीमेवर आले होते ते दोघे. आणि आपणच प्रतिस्पर्ध्याला मृत्यूच्या खाईंत लोटूं असं प्रत्येकाला वाटत होतं.

रात्रीची बारा वाजायची वेळ. शिवा आपल्या मागच्या घरांत गुरूचं चिंतन करीत बसला होता. समोर भंद भरलेलं होतं. उदाचा दर्प सुटला होता. अपेक्षित क्षणाची वाटच पहात होता तो जणूं. बाहेर कुठे तरी बसलेलं घुबड मोठ्यानं ओरडलं आणि कुत्र्याच्या केकाटण्यानेहि त्याला साथ दिली. रात्रच घाबरुन गेली होती जणूं. सटवाई अमावस्येच्या रात्रीला 'टीका घालण्यासाठी' निघाली. भूतांना तर ती कत्तलची रात्र होती. धरती आणि भिती एकरूप झाल्या होत्या.

छातींत एकाएकीं कळ निघाल्याप्रमाणे शिवाला वाटलं. पहिली सलामी होती ती. एकदम त्याच्या गालांत लगावल्याचं आणि पुन्हा छातींत कळ आल्याचं त्याला जाणवलं. तोहि कच्च्या गुरूचा चेला नव्हता. रिंगणांत जोरानं चाकू खुपसून त्यानं जोरानं मंत्रोच्चार सुरू केल. छातीवर कुणी तरी गुद्दे लगावीत असल्याचं त्याला जाणवे. अजून 'मुख्य माणूस' आलं नही हे ओळखून त्यानं जोराचा मंत्रोच्चार सुरू करून रिंगणांत 'बाकुळा' मारण्याचं सुरू ठेवलं.

थोड्या वेळांत शांत झाल्यासारखं दिसलं. तो ग्लानी आल्यामुळे तेथेच कलंडला. सासुरवाशिणी बाया दळायला उठल्या. घरांतून जात्यांची घरघर सुरू झाली. शिवाची पत्नी उठली. तो असा निजला म्हणून त्याला उठवण्यासाठीं ती आंत गेली. ती उठत नाहीसें पाहून ती त्याचा हात हलवूं लागली. पण त्याच्या हाताला हात लावतांच एक किंकाळी फोडून ती धाडकन जमिनीवर पडली. त्याच्या घशाची घरघर बंद पडली होती.

सकाळीं लोकांच्या कानावर दोघे मेल्याची बातमी एकदमच पडली. एका माणसाला मारुतीच्या पाठीमागे कोणीं तरी माणूस पडलेलं असल्याचं वाटलं. म्हणून तो पहावयास गेला तो तेथे जानू भिल्ल निचेष्ट पडलेला दिसला.

लोक जमा झाले. दोघांनाही मोठ्या सन्मानाने पुरण्यांत व जाळण्यांत आले. पण दोघेही एकदमच कसे मेले याचं कुणालाही कोडं सुटलं नाही.

एका चांदण्या रात्रीं एका माणसाने शेजारच्या मळ्यांतून सर्वांत मोठें कलिंगड चोरून घरीं आणलें. नि फोडून पहातो तों तें तयार झालें न हॊतें.

लगेच चमत्कार झाला पहा! त्या माणसाचा विवेक जागा होऊन त्याला मनोवेदनांचे आसूड मारूं लागला; नि मग त्याला कलिंगड चोरल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला.

★ ★ ★ ★

तुम्हीं – आम्हीं पांच मिनिटें खॆरॆ तेंच बोलण्याचें ठरवलें तर आपले इष्टमित्र आपणांस सोडून जातील, दहा मिनिटें बोललों तर आपण हद्दपार केले जाऊं, आणि पंधरा मिनिटें बोललों तर आपणाला फांसावरच लटकावें लागेल.

—खलील जिब्रान

मराठी वाङ्मय मंडळांत

राजकवि यशवंत

'मराठी वाङ्मय मंडळा' तर्फे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष राजकवि यशवंत यांचा डिसेंबर १९५० मध्ये सत्कार करण्यांत आला. त्या प्रसंगीं मंडळाच्या कार्यकारी मंडळासमवेत त्यांचा घेतलेला फोटो.

★ ★ ★

भारतांतील योगी

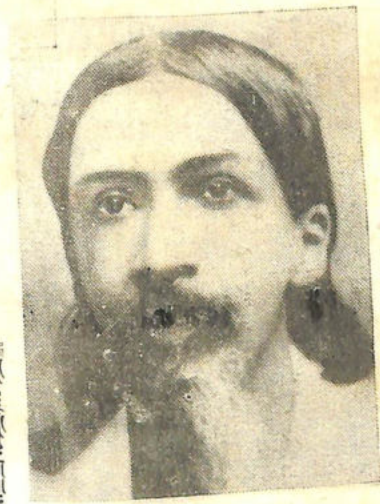

महर्षि अरविंद घोष

[ब्लॉक— 'साधने'च्या कृपेने]

समज रूढ होत आहे. म्हणूनच घटना समेंत Pure Bharatiya Numerals घेण्यास व उपयोगिण्यास कांही विक्षिप्तवाद्यांचा व पाश्चिमात्यांच्या विश्वविद्यालयांतून बुद्धीची भीक मागणाऱ्यांचा विरोध होता. पण इंग्रजी आकडे आमच्याकडूनच तिकडे गेले, ते मूळचे आमचेच, असें म्हणून गोंजारून परत आणले गेले हें माहीत आहेच. दशाश पद्धतीची एक गोष्ट सांगतों म्हणजे प्रमाण मिळेल. प्रा. मोअर डॉनेल लिहितात. "संख्यपद्धति भारतीयांनी शोधून काढली. त्यांतल्या त्यांत दशांश पद्धतीची प्रमाणता त्यांना निश्चित माहित असावी. ते ८।९ व्या शतकांत अरबांचे शिक्षक बनले. होते व ज्या ज्ञानाला आम्ही अेरवी ज्ञान व गणितशास्त्र म्हणतों तें मूळचें खरोखरी पाहतां भारतीयांचें!"

शून्याशीं निगडीत असलेल्या ज्ञानाबाबत असें म्हणतात कीं त्यावेळीं जगांत १०° च्या पुढें क्वचितच कोणी जात असेल. पण १० दशं, १०० शतं, १००० सहस्रं अशीं नांवें वा अक्षरांकित भाषिक संज्ञा Alphabetic symbols पार $१०^{१९४}$ पर्यंत दिलेली आढळतात. एवंच हें ज्ञानार्जन इतकें अशक्यप्राय वाटतें पण तें खरें असावेंच. आपणास तें माहित नाही म्हणून नव्हतेंच असें म्हणणें, म्हणजे माझ्या जन्मापूर्वी इतिहास होता कुठे असें म्हणण्याइतकेंच हास्यास्पद होईल. आणि शून्याबद्दल अशा शक्यतेची ग्वाही प्रा. हॉलस्टेड ह्यांनी दिली असल्याचें मागें एका मासिकांत वाचल्याचें स्मरतें.

★ ज्या प्राचीन ग्रंथाबद्दल सर्वसाधारण विद्यार्थ्याला माहिती आहे तो भास्कराचार्यांचा 'लीलावती' ग्रंथ तर परदेशीय सर्व विद्वानांना कठीणतम प्रमेयांची साधी शिक्षणपद्धती दाखवून ह्याच महापंडित भास्कराचार्यांच्या बुद्धीविलासाने गुंगवून अगर गोंधळून सोडणारा होता हें एकच गमक, प्रतीक वा सुचिन्ह त्यावेळच्या गणिताच्या विकासाचें – ग्रंथ लीलावती ह्या कन्येकरिता लिहिला होता. म्हणजे त्यावेळच्या स्त्रियांच्या बुद्धिमानतेबद्दल शास्त्रें इतिहासच काय तें सांगतील म्हणा— देणें अगत्याचे व अति आवश्यक ★ असल्याने देत आहे.

ह्या ग्रंथाबद्दल मिळालेली त्रोटक माहिती अशी त्यांत- त्रैराशिक, Rule of three, पासून Complicated Algebraic equation permutations & combinations, स्था भंग व क्रमभंग, Sums of arithmetic & geometric progressions. mensura tion of solid figures ह्या केवळ गणितविषय गोष्टी तर आहेतच पण सूर्यसिद्धांतांत Trigonometry चाही प्राथमिक भाग प्रगल्भत मांडला आहे.

सर्वसामान्य बुद्धिमान भारतीयांना मात्र त्यावेळे सर्वच गोष्टी माहित होत्या किंवा नाही? निश्चित होकारही वा नकारही द्यावयास परदेशीय तयार नाही होकाराने भारतीयांचें वैज्ञानिक श्रेष्ठत्व, एकाकाळचें होईना– वाढतेंच; व नकार द्यावा तर डॉ. रघुवीर लक्ष्मणशास्त्री जोशी, सहानी ही मंडळी पुढें येतील. परिघ व व्यास ह्यांचे अनुक्रमें ३९२७ : १२५० संबंध आहेत हें त्यांना माहित होतेंच.

एका प्रबुद्ध गणितीकाराने मध्यंतरीं भारताबाहेरील लोक भारतामधींल पुरोगामी जुनाट अशा ह्या व वैदिकीय शास्त्राबद्दल काय म्हणतात हें धुंडाळण्याचा उद्योग केला होता. त्यापैकीं प्रा. वॅलेस व प्रा. सीलब्रुक विट्सन काय म्हणतात हें कळेल ....

Prof. Wallace— Hindus knew the arithmetic of surd roots & general solutions of equations of second degree & they attained a general solution of intermediate problems of first degree & a method of deriving a multitude of answers of problems of second degree, when one solution is found by trial.

Celebrooke says, "Though the differential is a recent western invention in mathematics, it is

noteworthy and remarkable that Bhaskaracharya refers similar process."

Witson says "The mean motion of planets, the diurnal revolution of earth on its axis, moon's distance from earth are parts of mathematical systems which could not have been found amongst an unenlightened peop'e"

जातां जातां कांही विशेष महत्त्वाचीं उदाहरणें देतों कीं ज्यायोगें आम्हीं वैज्ञानिकांत अगदींच कांही तरी नव्हतों हें स्पष्ट होईल. गणितें करून आम्हीं ज्या वेळेला लंकेंत सूर्य उगवतो, तेव्हा रोममध्ये मध्यरात्र असतें तर जावा बेटांत मध्याह्न असतो हें नमूद केलें होतें. पृथ्वीचा परिघ ४९६७ योजनें = २४८३५ मैल व व्यास $१५८१\frac{१}{२४}$ योजनें = $७९०५\frac{५}{२४}$ मैल हेंही माहीत होतें. पण सामान्यांना एक तर हें माहीत नसावें अशी शंका येते; कदाचित् काळ पालटल्याचें चिन्ह असेल.

यज्ञावेळीं होमाकरता एकेक बाजू $\sqrt{१७}$ ची लागत असे असा दावा परवाच 'सरस्वतिविहार' संस्थेच्या संबंधिताने एकाने मांडला. त्यावेळीं अंकगणित तीक्ष्णतेने व बारकाओीने नियोजित असले तरी $\sqrt{१७}$ चें उत्तर काढून तेवढी बाजू आंखण्यापेक्षां Pythagoras (खरें कोणाचे प्रमेय कुणास ठाऊक? पण जास्त परिचयाचें म्हणून उध्दृत केलें एवढेंच!) Theorem उपयोजून $४^२ + १^२ = १७$ ह्या हिशेबानें $\sqrt{१७}$ बाजू काढणें शक्य आहे.

पण पूर्वजांच्या कौतुकाने व पोवाडे गाण्याने काय होणार? आजही मनांत आणूं तर परदेशीयांना पुन्हा बुद्धीची भीक आमच्याकडे मागण्यासाठीं त्यांची थाळी, कटोरें काय असेल तें हातीं धरावयास लावून मनु महर्षींचा श्लोक—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

— हा श्लोक खरा करूं शकूं! —

(टीपः– महान् बुद्धिवानांचीं व्याख्यानें, रामस्वामी शास्त्री; डॉ रघुवीर; प्रभृति विद्वानांचे लेख व भूतकाळांतील शास्त्राशीं खेळणाऱ्या पुरोगामी पंडितांशीं विचारविनिमय ह्याचेंच फळ हा लेख! माझें फार थोडें... !)

वशीकरण यंत्राचे माजी गिऱ्हाईक—

आपलें हें वशीकरण यंत्र परत घ्या. व मीं हें यंत्र खोटें ठरविल्याबद्दल बक्षिसाचें रु. दोनशें मात्र द्या. तेवढेंच डॉक्टरांचें बिल भरायला मला उपयोगी पडतील.

—विद्याधर भोरटके
चतुर्थ वर्ष, विज्ञान

इश्श !

लेखकः-ल. दे. शिवरामे
चतुर्थवर्ष (कलाविभाग)

माझा एक मित्र कापडाचा व्यापारी आहे. त्याच्या दुकानावर सर्व प्रकारचे कापड मिळत असल्यामुळे लहान थोर, स्त्री पुरुष वगैरे सर्व तऱ्हेचे लोक त्याचेकडे येत असतात. एके दिवशीं अशाच शाळेंतल्या दोनतीन मुली एका बाईबरोबर कापड खरेदी करण्यास आल्या होत्या. त्या मुली इंग्रजीदुसरी तिसरींत शिकत असाव्यात. त्यांनी माझ्या मित्राला निरनिराळ्या कापडांना इंग्रजींत काय म्हणतात म्हणून विचारायला सुरवात केली. त्या मुली ' याला इंग्रजींत काय म्हणतात ? ' ' त्याला काय म्हणतात ? ' म्हणून विचारीत होत्या व तो त्या त्या कापडांना इंग्रजींत काय म्हणतात तें सांगत होता.

" याला काय म्हणतात? " एका मुलीने विचारलें.

" ड्रील " माझ्या मित्राने उत्तर दिलें.

" आणि याला ? "

" हें पपलीन, हें चायना सिल्क, हें क्रेप, ही मर्सराइज्ड वायल. "

" अग हें बघ, हें कापड तुझ्याच ब्लाउजसारखं आहे. " एक उद्गारली.

" अय्या ! खरंच कीं ! " दुसरीने तिला टेकु दिला.

" इश्श ! तुला तर सगळं कापड माझ्याच ब्लाउजसारखं दिसतं. पण हें कापड माझ्या वडिलांनी मुंबईहुन आणलं आहे हो. "

अशा प्रकारें त्यांचीं प्रश्नोत्तरें होत सर्व प्रकारचें कापड पाहून झालें व त्यांचीं इंग्रजी नांवेंहि सांगून झालीं. या नंतर माझ्या मित्रानेहि त्यांची मजा करायचं ठरवलं. तो म्हणतो, " ताईसाहेब, तुम्हाला मीं सर्व कापडांचीं इंग्रजी नांव सांगितलीं. मी पण तुम्हाला एका शद्बाला इंग्रजींत काय म्हणतात तें विचारूं का ? " त्याचा तो प्रश्न ऐकून सर्वजणी त्याच्याकडे आश्चर्या[ने] पाहूं लागल्या. हा काय आपली आता परीक्षा पहाणा[र] असेंच प्रश्नचिन्ह त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत होतें.

" मग विचारूं कां एक प्रश्न ? " तो पुन्हा म्हणाला

" हो, हो, जरूर विचारा. " त्यांच्यापैकी ए[क] मुलगी म्हणाली.

" ' इश्श ' ला इंग्रजींत काय म्हणतात ? " त्याने विचारलें.

हा प्रश्न ऐकतांच न कळतच त्या सर्वांच्या तोंडून ' इश्श ' हा शद्ब बाहेर पडला व लाजून त्या सर्वजणी हसायला लागल्या.

माझ्या मित्राने मला जेव्हा ही हकीकत सांगितली तेव्हा मलाहि मोठी मजा वाटली. व ' इश्श ' ला इंग्रजींत प्रतिशद्ब काय असावा याबद्दल माझ्या मनांत उत्कंठा निर्माण झाली. परंतु थोड्याशा विचारानंतर कळून आलें की, ' इश्श ' ला इंग्रजी प्रतिशद्ब शोधणें म्हणजे सहारा वाळवंटांत काश्मिरच्या सृष्टिसौंदर्याचा शोध करण्यासारखें आहे. प्रत्येक गोष्टीमागे Sorry आणि Please यांची रुक्ष पोपटपंची करणाऱ्या आंग्ल युवतींना ' इश्श ' चा उपयोग काय माहीत ? लाजणें व मुरकणें हे शद्ब तर त्यांच्या खिजगणतींतहि नाहीत. पुरुषांच्या बरोबरीने जीवनाच्या सर्व आघाड्यावर समता निर्माण करणाऱ्या आंग्ल युवतींना 'इश्श'सारख्या नाजुक व बायकी शब्दाची आवश्यकता काय ? तेव्हा त्यांच्या भाषेंत ' इश्श'ला प्रतिशब्द नसणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे अशी मी माझ्या मनाची समजूत केली त्यानंतर

इंग्रजींतच कशाला, पण मराठींत तरी त्याचा अर्थ आपल्याला सांगतां येईल काय याचा मी विचार करूं लागलों. परंतु स्त्रीच्या मनाप्रमाणेच ' इश्श 'चा उलगडा होणें अवघड दिसूं लागलें. त्याकरिता मी प्रथम मराठी भाषेचे सर्व शब्दकोश पाहिले. परंतु आश्चर्याची गोष्ट अशी की एकाहि कोशकाराला ' इश्श 'चा अर्थ उलगडलेला दिसला नाही. मराठी भाषा बोलणाऱ्या स्त्रिया ' इश्श 'चा पदोपदी उपयोग करतात. त्याचें एकहि वाक्य ' इश्श ' अगर ' अय्या 'चें शेपूट लावल्या-शिवाय पूर्ण होत नाही. अथवा ' इश्श 'चें पालुपद असल्याशिवाय त्यांचें संभाषण संपत नाही. इतका हा दररोजच्या वापरांतील शब्द असतांनाहि त्याचा अर्थ भाषा पंडितांना उलगडूं नये हें केवढें आश्चर्य ? अर्थात सर्व कोशकार हे पुरुष असल्यामुळें व हा शब्द बायकी असल्यामुळे पुरुषांना त्याचा अर्थ न उलगडणें अगदी स्वाभाविक आहे. शिवाय या बायकी शब्दाला येवढें काय महत्व द्यायचें असें म्हणून त्यांनी त्याच्याकडे जाणून बुजून दुर्लक्ष केलें असावें अशी माझ्या मनाची समजूत करून मी कोशांचा नाद सोडून दिला. आणि हा शब्द फक्त स्त्रियाच वापरत असल्यामुळे त्याचा अर्थ प्रत्यक्ष त्यांनाच विचारावा असें ठरवून मी कांही सुशिक्षित स्त्रियांनाच 'इश्श'चा अर्थ विचारला. परंतु दुसरें आश्चर्य असें की त्यांच्याकडूनहि केवळ ' इश्श ' म्हणून हसण्या शिवाय दुसरें उत्तरच मिळालें नाही. जन्म देणाऱ्या आईलाच आपल्या अपत्याची ओळख नसावी यापेक्षा मनाला धक्का देणारी गोष्ट कोणती ?

स्वर्गाचें नांव काढतांच एखाद्या भाविकाला स्वर्ग दोनच बोटें उरण्याइतका आनंद होतो तर ऐहिक सुखाची लालसा असलेल्या माणसाला मरणप्राय दुःख होतें. याप्रमाणे स्वर्ग या शद्बापासून दोन भिन्न प्रकृतीच्या माणसांना दोन परस्परविरुद्ध कल्पनांचा साक्षात्कार होतो. त्याचप्रमाणे ' इश्श ' पासून सुद्धां प्रथम दर्शनीं ' नकार ' अथवा ' होकार ' अशा परस्परभिन्न अशा अर्थांचा बोध होतो असें वाटतें. परंतु हे अर्थ अगदीच असंदिग्ध आहेत. वरील प्रमाणे ' इश्श ' चा अर्थ होकार असावा असें मलाहि प्रथम वाटलें होतें. परंतु ती कल्पना फोल ठरली. कारण स्त्रिया ज्या ज्या वेळेला ' इश्श ' हा शद्ब वापरतात त्या त्या वेळेला त्याचा अर्थ केवळ होकार नसतो तर स्वतःच्या मनांतील भाव गुप्त ठेवण्याची अगर स्वतःचें अज्ञान चातुर्याने झाकण्याचीं ती स्त्रियांची एक कलाच असते. कारण ' इश्श ' चा अर्थ ज्या वेळेला मी एका भगिनीला विचारला तेव्हा त्याचा अर्थ कांही तिला सांगतां येईना. व ' मला सांगता येत नाही' असें सांगण्याचेंहि तिला धैर्य होईना. (कारण स्वतःचा पराभव कबूल करील ती स्त्री कसली ?) परंतु मीं जास्त छेडतांच ती, " इश्श ! तुमच्या शंका तर जगावेगळ्या असतात. " असं म्हणून हसायला लागली व ' इश्श ' चा अर्थ न सांगतांच निघून गेली. यावरून मला कळून चुकलें की तिला ' इश्श ' चा अर्थ माहीत नव्हता. व हें अज्ञान दाखविण्याचीहि तिची इच्छा नव्हती. परंतु तिचें हें कार्य केवळ ' इश्श ' ने केलें होतें. तेव्हा मला ' इश्श ' चा अर्थ जरी कळला नाही तरी स्त्रिया ' इश्श च्या पड्याआड आपलें अज्ञान कसें लपवूं शकतात हें कळून आलें. त्याचप्रमाणे अनिश्चित उत्तर देण्याकरिता व प्रश्नाला वेगळी कलाटणी देण्याकरिताहि स्त्रिया इश्शचा उपयोग करतात.

त्यानंतर ' इश्श ' चा अर्थ नकार असावा असें मला वाटलें होतें. परंतु तोंच मला एका युरोपियन ऑफिसरची मजेदार गोष्ट आठवली. एक युरोपियन ऑफिसर मराठी शिकत होता. एक वेळ त्याच्या वाचण्यांत ' इश्श ' हा शद्ब आला. त्याचा अर्थ त्याला कांही कळेना. म्हणून त्याचा अर्थ त्याने आपल्या शिक्षकाला विचारला. ' इश्श ' ला इंग्रजी प्रतिशद्ब नसल्यामुळे शिक्षकहि क्षणभर गोंधळला. व अखेरला वेळ मारून नेण्याकरिता त्याने त्या वाक्याला अनुरूप 'इश्श'चा अर्थ ' नकार दर्शविणें ' असा सांगितला. त्यामुळे साहेबाने 'इश्श'चा अर्थ नकार दर्शविणें असाच लक्षांत ठेवला. पुढे एके दिवशीं त्याला कोर्टांत काम पडलें. व जेव्हा प्रतिपक्षाच्या वकीलाने त्याला एक प्रश्न विचारला तेव्हा त्याने नकार दर्शविण्याकरिता एकदम ' इश्श ' म्हणून उत्तर दिलें. त्यामुळे कोर्टात सर्वत्र हशा पिकला. आपलें काय चुकलें हें न कळल्यामुळे मात्र ऑफिसर जास्तच गोंधळला. तेव्हा त्या ऑफिसरप्रमाणे आपली फजिती होऊं नये म्हणून मी इश्श'चा अर्थ नकार देणें होत नाही असें ठासून सांगूं लागलों. अशा प्रकारें 'इश्श'चा अर्थ केवळ होकारहि होत नाही व

नकार देणेंहि होत नाही याची माझी खात्री झाली. मग 'इश्श'चा अर्थ समजायचा कसा ? 'इश्श'चा अर्थ सरळ मार्गाने सापडत नाही असें कळून आल्यावर मी त्याची व्युत्पत्ति शोधूं लागलों. कारण कोणत्याहि शब्दाचा अर्थ उलगडला नाही तर त्याच्या व्युत्पत्ती-वरून त्याचा अर्थबोध होऊं शकतो. कोणता शब्द कसा व केव्हा निर्माण झाला यावरहि बऱ्याच वेळेला त्याचा अर्थ अवलंबून असतो. म्हणून मी 'इश्श' शब्द कसा व केव्हा निर्माण झाला याचा शोध करूं लागलों. परंतु तें हि शक्य दिसलें नाही. राजापूरची गंगा ज्याप्रमाणे केव्हा व कुठें प्रगट होईल हें सांगतां येणार नाही त्याप्रमाणे आज साध्या अशिक्षित स्त्रीपासून तें पदवीधर सुशिक्षित स्त्रीपर्यंत जाऊन पोहोचलेला हा शब्द मात्र केव्हा निर्माण झाला व कसा प्रचारांत आला हें सांगणें अशक्य आहे. विशिष्ट काळांत अथवा विशिष्ट घटनेंतून बऱ्याच वेळेला निरनिराळे नवीन शब्द जन्माला येत असतात. भारताच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास आठवतांच कायदेभंग सत्याग्रह, गोळीबार, लाठीमार, व भूमिगत चळवळी वगैरे शब्द आपल्या डोळ्यासमोर उभे रहातात. तेव्हा स्वातंत्र्यसंपादनाच्या काळीं आपण हे नवीन शब्द शिकलों. त्याप्रमाणे दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळांत आपण केवळ क्यू , कंट्रोल, रेशनिंग, काळाबाजार वगैरे नवीन शब्द शिकलों आज खेड्यापाड्यापर्यंत जाऊन पोहोचलेले हे शब्द महायुद्धापूर्वी सुशिक्षित लोकांच्याहि बोलण्यांत दिसत नव्हते. त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धानंतरच आम्हाला त्यांचा परिचय झाला हें आम्ही निश्चितपणें म्हणूं शकतों. आणि आता त्यांचें परकेपण नाहीसें होऊन चलनी नाण्याप्रमाणे सर्वत्र ते बोलण्यांतून वापरले जात आहेत. आणि आमच्या भाषेंत कायमचे खिळल्यासारखे झाले आहेत. याप्रमाणे कित्येक नवीन शब्दांचा जन्मकाळ व जन्मस्थान आम्ही ठरवूं शकतों. परंतु हे कायदे 'इश्श' ला लागूं नाहीत. त्याचें उत्पत्तिस्थान व उत्पत्ति-काल अजूनहि उपलब्ध झालेले नाहीत. तेव्हा त्याचा अर्थ उलगडणार कसा ?

पण सुवासाशिवाय फूल नाही त्याचप्रमाणे अर्थाशिवाय शब्द नाही. ज्या शब्दाला अर्थ नाही तो शब्द भाषेंत वापरला जाणेंच अशक्य आहे. कदाचित् इतर शब्दाप्रमाणे आपल्याला त्याचा सर्वमान्य अर्थ सांग येणार नाही, परंतु त्याला अर्थच नाही हें म्ह निरर्थक आहे. 'इश्श' ला एकच निश्चित अर्थ नस तरी त्यांत परस्पर विरोधी अनेक अर्थ भरलेले आहे आणि हेंच 'इश्श' चें वैशिष्ट्य आहे. त्याचा निर्वि अर्थबोध न होणें यांतच त्याचें खरें सौंदर्य साठविले आहे. 'इश्श' चा अर्थ पाण्याच्या रंगाप्रमाणे आ पाण्यांत जो रंग मिसळाल त्याचा रंग त्याला येत त्याप्रमाणे 'इश्श' हा बोलणाऱ्या स्त्रीच्या हेतुप्रम आपले रंग बदलवतो. एकाद्या प्रश्नाचें होकारार्थी उ देतांना स्त्रिया जसा त्याचा उपयोग करतात तस उत्तर देण्याचें टाळतांनाहि त्या 'इश्श' चाच उपयो करतात. त्यामुळेच त्यांच्या बोलण्यांत 'हो' समजाय कीं 'नाही' समजायचें हेंच माणसाला कळ नाही. शून्यांत विश्व दिसावें त्याप्रमा 'इश्श' मध्ये असंख्य उत्तरांचा भास होतो. तर के केव्हा आपलें अज्ञान लपविण्याकरिता उत्तर न देतां केवळ 'इश्श' म्हणून त्या दुसऱ्याला निरुत्तर करता 'इश्श' चें स्वरूप असे बहुरुप्याप्रमाणे आहे. क्षणोक्ष त्याचीं रुपं बदलत असतात. आणि अशा या बहुरं शब्दाची मक्तेदारीहि आपल्याकडेच ठेवण्यांत स्त्रियां नैसर्गिक स्वार्थी वृत्तीच दिसून येते. कारण हा श स्त्रीवाचक असल्यामुळे पुरुषांची त्याच्या वाटेला जाय हिम्मत नाही. स्त्रियांच्या सौंदर्याचा उपभोग घेणें पुरुषांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. पण 'इश्श' लाभ मात्र पुरुषांना अजून झालेला नाही. यापुढे होई असेंहि वाटत नाही. कारण या शब्दरत्नाची चो करणाऱ्या पुरुषाला आपल्या पुरुषत्वाल्याच मुकाव लागे ही फार मोठी भीति असल्यामुळे स्त्रियांच्या तोंडून ऐक ण्यांतच त्याच्या सौंदर्याचा लाभ आजपर्यंत पुरुष घ आले आहेत. त्याशिवाय हा शब्द व्यक्तिसापेक्षहि आहे हा आपल्या कानावर पडताच आपल्या डोळ्यासमो लाजून खाली मान घातलेल्या, अर्धवट आनंदाने, अर्ध संभ्रमाने व कांहीशा उत्सुकतेने डोळ्यांची अर्धव उघडझाप करणाऱ्या व चोरून आपल्या समोरी व्यक्तीकडे पहाणाऱ्या युवतीचें चित्र उभें रहातें. तेव्हा अशा वेळीं उद्गारलेल्या 'इश्श' चा अर्थ कोण भाषा प्रभू सांगूं शकेल ? त्याची अनुभूति कोण ललित लेख वर्णन करील ? म्हणूनच एके ठिकाणीं खांडेकरांनी

'इश्श' चा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे. ते म्हणतात "इश्श हा नुसता लज्जा व्यक्त करणारा शब्द नाही. तो सफल झालेल्या प्रेमाचा, समाधान पावलेल्या मनाचा उद्गार आहे." परंतु माझ्या मतें ही व्याख्या एकांगी व अपूर्ण आहे. कारण त्यांत केवळ लज्जाहि नाही अथवा केवळ प्रेमाची सफलताहि नाही. त्याचप्रमाणे त्यांत केवळ होकार नाही अथवा नकारहि नाही. तर 'इश्श' म्हणजे स्त्रीमनाच्या चंचलतेचें, निरागस स्वभावाचें व कोमल भावनांचें प्रतीक आहे. या सर्वांचें मिश्रण म्हणजे 'इश्श' होय. कोणत्याहि गोष्टीला नकार देतांना ज्याप्रमाणे स्त्री लज्जा व प्रेम व्यक्त करते, त्याप्रमाणें होकार देतांनाहि आपल्या कोमल भावनांचा आविष्कार करते. हें स्त्रीमनाचें वैशिष्ट्य आहे. 'इश्श' चा आविष्कार माझ्या मतें पुढील कवि संकेता-वरून जास्त स्पष्ट होऊं शकेल. एक कविसंकेत असा आहे की, स्त्रियांच्या बोलण्यांत 'हां में ना ओर ना में हां' असतो म्हणतात. मला वाटतं 'इश्श' वरूनच कवींनी हा संकेत शोधून काढला असावा. कारण 'इश्श' मध्ये जसा प्रेमळ नकार असतो तसा अस्पष्ट होकारहि असतो. यांतच 'इश्श' चें खरें सौंदर्य आहे.

वरील प्रमाणे 'इश्श' चा अर्थबोध झाल्यावर मात्र मला माझ्या फाजील चिकित्सक स्वभावाचें फार वाईट वाटलें. कारण इतके दिवस अज्ञानाने का होईना आपण ज्या शब्दाची गोडी चाखली, ज्याच्या सौंदर्याने आपल्याला आनंद दिला त्याच्याबद्दल भलत्याच शंका आपल्या मनांत आल्यामुळे व त्याचें मनांतील आकर्षण यत्किंचितहि कमी न होता उलट जास्तच वाढल्यामुळे मला माझ्या ज्ञानलालसेमुळे निर्माण होणाऱ्या रसहानीचें दुःख वाटूं लागलें. केवळ आकर्षणाने का होईना मला 'इश्श'बद्दल जास्त आदर वाटूं लागला. आणि मराठी भाषेवरचें माझें प्रेम वृद्धिंगत झालें. केवळ मातृ-भाषा म्हणून निर्माण झालेल्या आंधळया स्वाभि-मानाची जागा आदराने घेतली. व अमृतालाहि लाज-विणाऱ्या मराठीची गोडी वाटूं लागली. इंग्रजीला वाघिणीचं दूध म्हणणाऱ्याला उत्तर देतांना खांडेकरांनी मराठीची महती पुढील सुंदर शब्दांत व्यक्त केली आहे. खांडेकर म्हणतात "मराठी भाषा वघिणीचं दूध नसली तरी मला वाटतं अत्तरासारखी आहे. अत्तराच्या एका थेंबांत सबंध वातावरण सुगंधित करण्याची शक्ति असते, त्याचप्रमाणे मराठी भाषेतील शब्दांचं आहे." तेव्हा याला मराठीमध्ये 'इश्श'पेक्षा दुसरा कोणता समर्पक दाखला देतां येईल ?

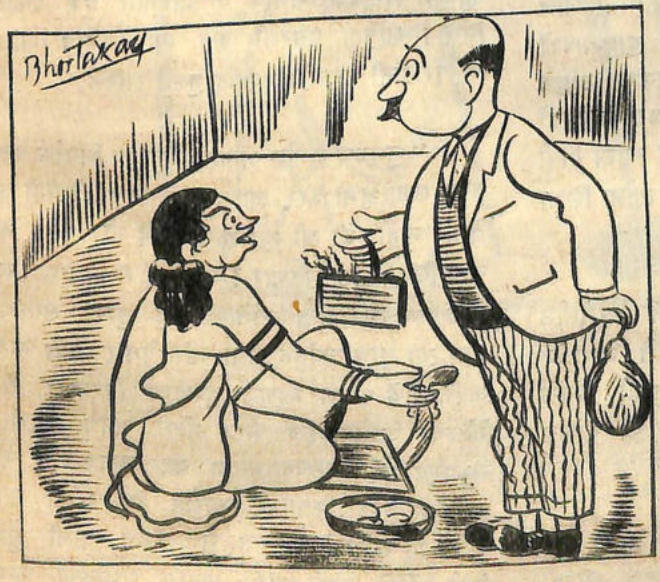

पत्नी— अहो, तुम्ही आणलेली भाजी मला ऋषींपंचमीकरितां कशी चालणार ?

—विद्याधर भोरटके
विज्ञान, चतुर्थवर्ष

संशयाचा फायदा

लेखक:- अनिल व्यास, तृतीयवर्ष (कलाविभाग)

शेवटीं तो दिवस उजाडला. वर्षभर गाजलेल्या त्या खून खटल्याची सुनावणी होती. कोर्टांत गर्दी मावत नव्हती. अन् त्यांत पुन्हा मुंबईचे नांवाजलेले बॅरिस्टर प्रतापराव घोरपडे हे आरोपीची बाजू मांडणार होते. कोर्टाच्या कामाला सुरवात झाली. आरोपी किसन लाकडी पिंजऱ्यांत स्वस्थपणें उभा होता.

घामाने निथळतें कपाळ पुशीत बॅरिस्टर प्रतापरावांनी सुरवात केली. " ज्युरींतील सभ्यगृहस्थ हो, किसनने राधेचा खून केला आहे असा आरोप त्याच्यावर आहे. गेल्या सबंध पंधरवडाभर सरकारी प्रॉसीक्यूटरांनी आपली बाजू मांडली, किसनला खुनी ठरविला. परंतु तो खुनी आहे ह्याचा त्यांनी एकही प्रत्यक्ष पुरावा कोर्टांपुढे आणला नाही. फक्त खून होण्याच्यापूर्वी राधा किसनच्या बरोबर होती, सहवासांत होती, ह्या एका गोष्टीच्या आधारावर ते किसनला दोषी ठरवूं पहात आहेत. सभ्यगृहस्थहो, तुम्ही फक्त वास्तविक वस्तुस्थितीचाच आश्रय घेऊं नका. मी जाणून आहे कीं तुमच्यापैकीं बरेच लोक किसनला फासावर लटकावयाला उत्सुक ...लेले आहेत. पण लक्षांत असूं द्या कीं जर कां तुम्ही थोडे देखील साशंक असलात तर तुम्ही त्याला दोषी म्हणूं शकणार नाही. साशंक परिस्थितींत त्याला शिक्षा करणें म्हणजे केवळ अन्यायच करणें होय. "

प्रतापराव मध्येंच एकदम थांबले. त्यांनी ज्यूरींतील प्रत्येकाकडे एकदां निरखून पाहिले अन् ते म्हणाले, " ....आणि माझी खात्री आहे कीं तुम्ही सगळे साशंक आहांत. कदाचित तुम्हाला आपल्या ह्या साशंक मनस्थितीची कल्पना देखील नसेल. "

" बिलकुल नाही. किसननेच खून केला आहे त्याची आम्हांला खात्री आहे. " खून झालेल्या स्त्रीचा, राधेचा, एक नातेवाईक किंचाळला. अन् कोर्टांत गोंध... माजला. न्यायमूर्तींनी शांतता प्रस्थापित केली... प्रतापरावांनी परत बोलायला सुरवात केली.

" पण ज्या स्त्रीचा खून झाला आहे त्या स्त्री... जर आतां कोर्टांत प्रवेश केला तर मग झाले ना ? आ... जर तसें झालें तर मग तुम्हांला किसनवर आरोप ठेव... येणार नाही. "

थोडासा सस्मित चेहरा करून प्रतापरावांनी आप... उजवा हात पुढे केला व नाट्यपूर्ण रीतीने कोर्टाच्या दरवाज्याकडे बोट दाखवीत एकदम ते म्हणाले, " ... पहा, ज्यूरींतील सभ्यगृहस्थहो, त्या दरवाज्याकडे पहा. " अन् त्याबरोबर सगळ्यांचे डोळे बॅरिस्टरांनी निर्देश... लेल्या दरवाज्याकडे वळले. कारकुनाने देखील आप... लेखणी खाली ठेवून, मान वर करून त्या दरवाज्याक... पाहिले. कोर्टाच्या सजीव वातावरणांत एक प्रकार... निर्जीव शांतता पसरली अन् त्या निर्जीव शांततें... प्रतापरावांनी उच्चारलेले शब्द घुमून राहिले.

" तुमच्या मनांत अनाठायी आशा निर्माण केल्या... बद्दल मला क्षमा करा. त्या दरवाज्यांतून कोणीही आं... येणार नाही. जी स्त्री मृत झाली आहे ती परत कशी काय जिवंत होऊं शकणार ? आणि हें मला एकट्यालाच फक्त काय तें माहीत होते. परन्तु तुम्हां सगळ्यांना मात्र त्या दरवाज्यांतून राधा आंत येणार असें वाटलें... आणि याचें कारण म्हणजे तुम्हाला किसनवर केल्या... गेलेल्या आरोपाबद्दल शंका होती आणि ज्युरींतील... सभ्यगृहस्थहो, तुमच्या मनांत जर खुनाबद्दलच शंका... आहे तर तुम्ही किसनवर आरोप ठेवूं शकत नाही. आणि या आरोपांतून त्याला मुक्त करून त्याची सुटका... केली पाहिजे. तुम्हीं त्याला अवश्य संशयाचा फायदा...

द्यावयास पाहिजे. एवढें बोलून बॅरिस्टर प्रतापरावांनी आपलें बोलणें संपविलें. अन् निकालासाठी म्हणून ज्युरींतील सदस्य आंतल्या खोलींत गेले. लोकांना आता किसनच्या सुटकेबद्दल मुळीच शंका नव्हती.

पण थोड्या वेळाने ज्यूरींतील सदस्य परत आले अन् त्यांनी किसनला दोषी ठरविले व न्यायमूर्तींनी हेतुपुरःसर खून केल्याचा त्याच्यावर आरोप ठेवून त्याला फांशीची शिक्षा ठोठावली. सगळ्यांना आश्चर्याचा मोठा धक्का बसला.

पण बॅरिस्टरांनी जेव्हा दरवाजाकडे बोट दाखविलें तेव्हा एकट्या किसननेच काय ते दरवाजाकडे पाहिलें नव्हते. अन् ही गोष्ट ज्यूरींतील एका सदस्याच्या लक्षांत आली होती, व बॅरिस्टर म्हणाले होते कीं, " जी स्त्री मृत झाली आहे ती परत कशी काय जिवंत होऊं शकणार ? आणि हें मला एकट्यालाच फक्त काय तें माहीत होतें. परंतु तुम्हां सगळ्यांना मात्र त्या दरवाजांतून राधा आंत येणार असें वाटलें " अन् बॅरिस्टरांनी केलेलें हें विधान संशय दूर करणारें होतें.

(मध्यवर्ती कल्पना इंग्रजीवरून)

गिऱ्हाईक — आपण इंजिनियर आहांत ना ?

इंजिनियर — होय.

गिऱ्हाईक — मग हें कार्यसिद्धी यंत्र तेवढें दुरुस्त करून द्या पाहूं. तें कामच देत नाहीं.

—विद्याधर भोरटके
चतुर्थ वर्ष, विज्ञान

डाव्या बाजूने गाडी हाकावी

लेखिका:— कु. उषा पटवर्धन, द्वितीय वर्ष, (कलाविभाग)

'डाव्या बाजूने गाडी हाकावी' रस्त्याच्या कडेने जातांना एका वळणावर मीं ही पाटी पाहिली. वास्तविक ती मोठ्या अक्षरांतील पाटी नेहमीच पहात असें मी. पण आज मात्र मन जरा विचार करूं लागलें. अन् नकळतच माझे पाय जरा थबकले. मी चालूं लागलें. पण मन मात्र ती पाटी सोडून येईना मनांतल्या विचारांना मेंदूने साथ दिली, आणि मी नकळत त्या पाटीचा विचार करूं लागलें.

कां बरं डाव्याच बाजूने गाडी हाकायची? एकाद्याने उजवींकडून नेली गाडी तर त्याला कां बरं दंड? समजा हाकलली उजवीकडून गाडी आणि झाला अपघात एखादे वेळी तर त्याचा गवगवा कशाला हवा? नाही तर काय कमी अपघात होत आहेत मोठ्या शहरीं? त्यावेळीं सर्वच जण काय नियम सोडून वहानें चालवतात? पण सुरक्षिततेकरिता ज्याप्रमाणे घराचे दार लावणें इष्ट किंवा वेळोवेळी जेवणें, झोपणें वगैरे क्रिया करणें योग्य त्याप्रमाणे या पाटीचा उपयोग. कारण कमी जेवणें किंवा निद्रात्याग करणें याने नुकसान जरी होत नसलें तरी तें आरोग्यदृष्ट्या योग्य नव्हे.

जीवनांत नियम व त्यांचें पालन याचें महत्त्व फार आहे. आजकाल मोठमोठे लेखक लिहितात कीं, 'नियम मोडून बंधन सोडून एक दिवस तरी अनिर्बंध वागण्यांत काय मजा असते!' पण ती मजा एक दिवस असते, नेहमी नाही. समुद्रसुद्धा आपली सीमा सोडतो. एवढा नियम पाळणारा समुद्र पण एक दिवस सीमा ओलांडून 'गंगासागर' पावन करतो. पण रोज जर समुद्राने अनिर्बंध वागायचें ठरवलें तर प्रलय फारसा लांब रहाणार नाही. पाऊस, ऊन किंवा थंडी नेमाने आपलें कार्य करतात. ते जर नियम सोडून वागायला लागतील तर सर्वांना उपाशी मरावें लागेल.

किती तरी मुलें आईवर नाराज असतात. कां तर आई त्यांना कांही नियम घालून देऊन त्याप्रमाणे त्यांना वागावयाला लावते म्हणून. पण त्या नियमांचें पाल केल्यामुळे त्या मुलांचें पुढे होणारें हित आईला दिस असतें आणि मुलांना तें दिसत नसतें. आणि त्यामु त्यांना वाटतें कीं काय ब्याद आहे आईच्या नियमोपदेशांची.

जसे गाडीवानाला वाटते, रस्त्यावर पुढें गाड्यां रांग आहे आणि बाकीचा रस्ता रिकामा आहे तर उजवीकडून गाडी हाकलली तर काय हरकत आहे काय त्रास आहे या म्युनिसिपालिटीचा. उगीच आप मालकी म्हणून या असल्या पाट्या लावून त्रा देतेय आम्हाला.

साहजिक आहे. दीपस्तंभ जोंवर प्रसंग येत नाह तोंवर समुद्रांत असूनहि काय कामाचा! पण 'कॉशन ची पाटी जसा इषारा देते, दीपस्तंभ ज्याप्रमाणे खड दाखवतो तद्वतच किंबहुना जास्तच ही पाट हितकारक आहे

मानवाने मानव धर्म आचरावा पुत्राने पुत्र-धर्म व स्त्रियांनी त्यांचा जीवनधर्म आचरावा. इतकें काय पण प्रत्येकाने आपली वर्तणूक नियमाच्या कोंदणांत बसवूनच चमकवावी हेंच जणू काय ती पाटी सांगत असते.

आणि मनाला तिचा संदेश कळल्यामुळे विचारांची गर्दी थांबली. मन अंतर्मुख झालें. आणि मला सुद्धा ती पाटी 'मानवनिर्मित आणि समाजाला हितकर अशा नियमांनीच वाग.' असा इषारा देत आहे असें वाटलें.

आता कोठेहि जातांना मला ही पाटी दिसली की मी क्षणभर थांबतें अन् मी माझ्या नियमांविरुद्ध तर आचरण करत नाहीं ना असा क्षणभर विचार करून पुढे चालूं लागतें. आणि चालतांना माझें अंतःकरण कृतज्ञतेने भरून येतें.

अर्वाचीन महाराष्ट्राचा आद्य समाजसुधारक लोकहितवादी.

लेखक:- आ. ना. भंगाळे, चतुर्थवर्ष (कलाविभाग) साहित्यविशारद.

दोषैकदृष्टि ठेवून स्वजनांचा तेजोभंग करण्यासाठीच ज्यांनी आपली लेखणी झिजविली व इंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टीची प्रशंसा करून त्यांचें सर्वस्वी अनुकरण करण्याकडे ज्यांनी धन्यता मानली अशा अर्ध्या हळकुंडाने पिवळया झालेल्या अव्वल इंग्रजींतील पिढीचे प्रतिनिधि म्हणून लोकहितवादीस ओळखण्याची प्रथा मालाकारांच्या लोकहितवादीवरील दोषैकदृष्टीनेच केलेल्या टीकेने महाराष्ट्रांत पडली. परंतु लोकहितवादींच्या सर्व वाङ्मयाचें निःपक्षपातीपणाने परिशीलन करणारास वरील आक्षेपांतील वैयर्थ्य महज दिसण्यासारखें आहे. तसेंच अर्वाचीन महाराष्ट्राविषयी बोलतांना सामान्य सुशिक्षितांचाहि न्या. रानडे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापासूनच आरंभ करण्याचा परिपाठ आहे. पण त्यांच्याहि आधी सर्वस्वी प्रतिकूल परिस्थिति असतां त्या परिस्थितीची बारकाईने पाहणी करून ज्यांनी समाजाची कुवत मोठ्या दूरदृष्टीने ओळखली, सवंग लोकप्रियतेला झुगारून देऊन समाजहितासाठी केवळ कर्तव्य बुद्धीने, कोणत्याहि प्रकारच्या यशापयशाची फिकी न करतां आपल्या दोषांची व रूढ कल्पनांची ज्यांनी निर्भिडपणें चिकित्सा केली, स्वदोष टाळण्याचा व परांचे गुण घेण्याचा ज्यांनी मनापासून आग्रह धरिला, व लोकहितवादित्वाची भूमिका घेऊन निःस्वार्थ बुद्धीने क्रांतिकारक विचार मांडून महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण सुधारणेचें कंकण ज्यांनी हातीं बांधिलें आणि जनतेला आत्मपरीक्षण करण्यास प्रवृत्त करून ज्यांनी लोकशिक्षणाचें कार्य प्रथम हातीं घेतलें, असे गोपाळ हरी देशमुख हे महाराष्ट्राचे केवळ उपेक्षित मानकरीच नसून आद्य समाजसुधारकहि होते यांत संशय वाटत नाही. समाजाची सुधारणा व्हावी म्हणून ते कायावाचामनें झटले. त्यांच्या प्रत्येक लेखांत व कार्यांत त्यांच्या अंतरीचा जिव्हाळा व्यक्त होतो. भाऊ महाजन, विष्णुबाबा ब्रह्मचारी, ज्योतिबा फुले, विष्णुशास्त्री पंडीत, बाळशास्त्री जांभेकर इत्यादि तत्कालीन समाजसेवकांमध्ये लोकहितवादी हे अग्रगण्य होते. महाराष्ट्राचे आद्य सपाजसुधारक, मराठीचे थोर साहित्यिक, इतिहासकार व महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचे आद्यप्रवर्तक अशा विविध नात्यांनी त्यांची योग्यता फार मोठी आहे. परंतु या लेखांत त्यांच्या सामाजिक कार्याचें स्वरूप थोडक्यांत देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकहितवादींच्या सामाजिक कार्याचें मूल्यमापन करतांना तत्कालीन परिस्थिति समजावून घेणें अगत्याचें आहे. ती परिस्थिति समजून घेतली म्हणजे त्यांनी आपल्या निबंधांद्वारें तत्कालीन समाजाचें जें चित्र रेखाटलेलें आहे व समाजावर जी टीका केली आहे, ती कितपत रास्त होती, याचें बिनचूक निदान करण्यास आपणांस वेळ लागणार नाही.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अगदी पूर्वार्धांत मराठे सरदारांतील कलह, रावबाजींची कर्तृत्वहीनता, शूर व कर्तबगार सरदारांबाबत त्याच्या ठिकाणीं असलेला अविश्वास, त्याचा चैनीपणा, व्यभिचार, ब्राह्मणभोजनें व दानधर्म यांत अवास्तव उधळलेला पैसा, त्याचा आळसीपणा, करवाढीने गरीब रयतेचा अनन्वित छळ, धर्मभोळेपणास त्याने दिलेलें फाजील महत्त्व अशा अनेक कारणांनी पेशवाई खिळखिळी होऊन सन १८१८ सालीं ती अस्तास गेली व महाराष्ट्रांत आंग्ल सत्ता स्थानापन्न झाली. मराठे मजूर बनले. रावबाजींचे आश्रित लोक बेकार झाले. प्रथमच रावबाजींच्या जुलमाने प्रजा बेदील झाली होती. श्रीमंत व सरदार लोक आपापल्यापुरतें पाहूं लागले होते. विद्या शिकणें हेंहि त्यांना कमीपणाचें

लक्षण वाटे. ब्राह्मणवर्गांत खऱ्या विद्येची चाड राहिली नाही. ढोंगीपणा, अहंभाव यांना ऊत येऊं लागला. भटभिक्षुक हे लोकांना आळसांत व अज्ञानांत ठेवून संस्कृत विद्येच्या जोरावर लोकांकडून पैसा मिळविण्यांतच धर्म मानूं लागले. लोकहि प्रारब्धवादी बनले. शाक्तपंथ बोकाळला, व्यसनें फैलावलीं, अनाचार भयंकर माजले. बालविवाह, जरठकुमारीविवाह, विधवांचा छळ हे प्रकार तर सर्रास चाललेच होते. अशा तऱ्हेने समाज सर्व बाजूंनी विस्कळित झालेला होता. या सामाजिक स्थितीचें चित्र प्रभाकर, परशुराम इ. शाहिरांच्या पोवाड्यांतूनहि आपणांस दिसतें. तेव्हा रावबाजींच्या छळाने व एकंदर सामाजिक परिस्थितीने हवालदील झालेल्या समाजाला नवीन आलेले इंग्रजांचें राज्य हें सुरक्षिततेच्या दृष्टीने एक आश्रयस्थानच वाटलें. तशांत इंग्रजी अंमलदारांचा मुत्सद्दीपणा, त्यांची शिस्त, भौतिक सुधारणेंतील त्यांची प्रगति, समाजसेवेसाठी त्यांनी दाखविलेली कळकळ, त्यांची स्वधर्मावरील आत्यंतिक निष्ठा त्याचप्रमाणे इतरांशीं सहानुभूतिपूर्ण वागणूक, विद्यावृद्धीसाठी त्यांनी चालविलेले प्रयत्न, त्यांची स्त्रीपुरुषसमानता, व्यक्तिस्वातंत्र्य इत्यादि अनेक बाबतींत त्यांची तत्कालीन सुशिक्षित महाराष्ट्रीय जनतेवर छाप पडली. आतांपर्यन्त सामाजिक व राजकीय परिस्थितीने नाडली गेलेली जनता आकस्मिक आलेल्या प्रगतीपूर्ण राज्याने दिपून गेल्यास नवल नाही! अर्थात् लोकहितवादी हेहि याला अपवाद नव्हेत. त्यांना इंग्रजी राज्य हें ईश्वरी वरदान वाटलें. अशा अर्थाचे उद्गार लोकहितवादीनंतरहि न्या. रानडे, मंडलीक, गोखले इत्यादि पुढाऱ्यांनीहि काढलेले आहेत; तर तत्पूर्वी लोकहितवादींनी ते काढल्यास त्यांत वावगें असें काय आहे? इंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टीची ते आपल्या गोष्टीशी तुलना करूं लागले तेव्हा त्यांना आपल्या अज्ञानाची, मूर्खपणाची, निरुद्योगीपणाची जाणीव प्रत्येक क्षणीं होऊं लागली; व सामाजिक जीवनाच्या प्रत्येक बाबतींत ते इंग्रजास गुरुतुल्य मानूं लागले. व 'इंग्रजी लोकांच्या राज्यामुळे हिंदु लोकांत जागृति झाली व पृथ्वीवर काय आहे तें कळूं लागले' अशा तऱ्हेचे उद्गार त्यांच्या तोंडून साहजिकच निघाले. त्यांत कितपत खोटें आहे? आपला वाढलेला मूर्खपणा घालविण्यासाठी हें राज्य आपल्या देशीं आलें असें त्यांच्या श्रद्धाळू मनाला वाटलें असलें तर त्यांत गैर असें काय आहे? इंग्रजांच्या वरील गुणांची त्यांनी मनस्वी स्तुति केली असली तरी त्यांच्या दोषांवरही त्यांनी निर्भिड-पणें टीका केलेली आहे. इंग्रजी राज्यापासून होणारे फायदे ते जाणून असले, तरी त्यांचें राज्य आमच्या देशावर पुष्कळ वर्षे राहावें, असें ते कधीच म्हणाले नाहीत. उलट शक्य तितक्या लवकर लायक बनवून त्यांनी आमचें राज्य आमच्या हवाली करावें असा त्यांचा आग्रह होता हिंदु (हिंदी) लोकांतील बुद्धीचा, शूरत्वाचा व कर्तृत्वाचा त्यांना दृढ विश्वास होता. त्यांची देशभक्ति संकुचित नव्हती. तसेंच त्यांना स्वधर्माचा, देशाचा व संस्कृतीचाहि कमी अभिमान नव्हता हे त्यांचे अश्वलायनगृह्यसूत्र, स्वाध्याय इ० ग्रंथ वाचून सहज पटण्यासारखें आहे.

जेथ जेथ राजकीय अन्याय आढळेल तेथे तेथे त्यांनी इंग्रजी राज्यावर ताशेरे झोडले आहेत. इंग्रजी राज्यांतील करवाढ, त्यांचा मत्सरी स्वभाव, राज्यांतील वशिलेबाजी, पक्षपात, कर्तबगार व्यक्तीची होणारी कुचंबणा, त्यांचें व्यापारी आक्रमण अशा अनेक विषयांवर त्यांनी सडेतोडपणें टीका केलेली आहे. एके ठिकाणी 'सुराज्यापेक्षा कसलेंहि स्वराज्य श्रेष्ठ,' असें त्यांनी आपलें मत दिलें आहे. अशा तऱ्हेचीं परस्परविरोधी वचनें त्यांच्या अनेक लेखांतून आलेलीं असलीं तरी त्यांच्या सांगण्याचा भाव लक्षांत घेतल्यास त्या विरोधी विधानांचीहि संगति लावण्यास विशेष अडचण येत नाही. लोकांच्या दारिद्र्याचें व विपन्नावस्थेचें मूळ राजकीय पारतंत्र्यांत आहे. तसेंच लोकांच्या हातीं सत्ता आल्याशिवाय आपली स्थिति सुधारणार नाही, याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. ते म्हणतात, "राणीकडे असा अर्ज करावा कीं; इंग्रज नेटिव्ह भेद मोडून एक पार्लमेंट येथे ठेवावें." "हिंदूंचे लोक शहाणे झाले की म्हणतील, तुमच्या देशाप्रमाणे आम्हांलाहि एक पार्लमेंट द्या व अर्थातच इंग्रज लोक व्यापार मात्र करून राहतील ...इंग्रज गडबड करूं लागतील...तर हे लोक आपल्यास स्वतंत्र करून घेतील; आणि इंग्रजास सांगतील कीं, तुम्ही आपल्या देशीं जावें. (Quit India) यास दोनशें वर्षे लागतील, पण असें होईल यांत शंका नाही." म० गांधींनी ज्या 'चले जाव' घोषणेचा

उच्चार इ. स. १९४२ सालीं केला, त्याच्या ९६ वर्षांपूर्वी त्याच क्रांतिकारक घोषणेचा विचार लोकहितवादींनी करावा यांत त्यांनी केवढ्या दूरवर पाहिलें. असल्या तऱ्हेच्या त्यांच्या दृष्टीची प्रचीति आपणांस वारंवार येते.

सर्व जातींच्या लोकांना हिस्सेदार म्हणून भाग घेतां येईल अशा खऱ्याखुऱ्या लोकराज्याची त्यांना अपेक्षा होती. हा समाजसत्तावाद त्यांनीच महाराष्ट्रांत प्रथम उच्चारला; व यांतच त्यांच्या सामाजिक सुधारणेचें बीजहि सांठविलेलें आहे. संपूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्य हेंच त्यांचें ध्येय होतें. ते म्हणतात, "प्रजेचे हक्क सरकारहून अधिक असावें." अशा तऱ्हेची आदर्श राज्यपद्धति की जी अद्यापपावेतों आपल्या देशांत प्रचलित झाली नाही, ती त्यांना हवी होती. तेव्हा लोकहितवादींनी इंग्रजांची फक्त मनस्वी स्तुति केली असें म्हणणाऱ्यांनी त्यांचें वरील म्हणणें ध्यानीं घ्यावें म्हणजे त्यांच्या मनांत असलेल्या विचारांची बैठक ताबडतोब कळेल. सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करितांना त्यांनी राजकीय प्रगतीचें महत्त्व कधीहि आपल्या दृष्टिआड केलें नाही.

पेशवाईच्या अस्तानंतर पांचच वर्षांनी लोकहितवादीचा जन्म झाला, व आपल्या वयाच्या चोविसाव्या वर्षीच म्हणजे सन १८४७ मध्यें त्यांनी हातांत लेखणी घेऊन सामाजिक कार्यांतहि भाग घेण्यास प्रारंभ केला होता. आपल्या सभोंवतालची परिस्थिती त्यांनी बारकाईने पाहिली. एका दृष्टीने हिंदूंची स्थिती इंग्रजी राज्यामुळे होणाऱ्या फायद्यामुळे – सुरक्षितता, विद्यावृद्धि, शास्त्रीय प्रगति इत्यादीने आशादायक होती. व दुसऱ्या बाजूने ती शोचनीय होती. देशाची आर्थिक परिस्थिती इंग्रजी व्यापाराच्या आक्रमणाने दिवसेंदिवस हलाखीची होत होती. हें इंग्रजांचें कुटिल कारस्थान लोकहितवादीसारख्या दूरदृष्टीच्या माणसास कळल्याशिवाय राहिलें नाही. त्यांनी त्याचा दोष इंग्रजी राज्याला दिला आहे, त्याप्रमाणे स्वकीयांनाहि त्यांच्या निरुद्योगीपणा, आळस इ० दुर्गुणामुळे दिला आहे. इंग्रजी राज्यांत शेतकी व चाकरी याशिवाय दुसरा उद्योग नव्हता. वरच्या सर्व हुद्याच्या जागा इंग्रज अंमलदारांना मिळालेल्या. तेव्हा या आर्थिक विवंचनेंतून देशाची मुक्तता होण्यासाठी व एकंदर समाज सधन होण्यासाठी फक्त दोषदिग्दर्शनच न करतां त्यांनी कांही विधायक (Constructive) सूचनाहि केल्या आहेत, त्या आजमितीसही लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. ते लिहितात, "ज्या देशाची रवानगी (निर्यात) ही अमदानी (आयात) पेक्षा अधिक तो देश दरिद्रीच म्हटला पाहिजे.' 'इकडील द्रव्य परदेशांत जाणें इष्ट नाही.' 'विलायती मालाच्या गर्दीन' 'दर्यावर माहेरीं चाललेल्या ह्या लक्ष्मीमुळे' 'देशाच्या डोक्यावरील कर्जाचा बोजा' वाढत चाललेला पाहून त्यांना मनस्वी दुःख होई. त्यावर उपाय म्हणून ते म्हणतात, "सर्वांनी असा कट करावा कीं, आपले देशांत दुसरे मुलखाचा जिन्नस आला तरी घ्यावयाचा नाही, आपले देशांत पिकेल तेवढाच माल घ्यावा." न्या. रानडे व म. गांधी यांच्या कितीतरी वर्षांपूर्वी स्वदेशीच्या पुरस्काराचे व परदेशी मालाच्या बहिष्काराचे हे क्रांतिकारक विचार प्रसृत करणाऱ्या या व्यापक दृष्टीच्या माणसाचें सादर नवल वाटतें. अजूनहि आपणांस त्यांच्या ह्या विचाराप्रमाणे वागतां येत नाही. आपल्यांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे सर्व शूद्रत्वाला पोंचलें, उद्योग कमी होऊन आळस वाढला, हें त्यांनी ओळखलें व म्हणून उद्योगवृद्धीसाठी विभक्तकुटुंबपद्धतीचा त्यांनी पुरस्कार केला व यांत्रिक पद्धतीने उत्पादन वाढवावें हे विचार प्रसृत केले. 'गरीब हा जात्या गरीब नसतो, तो श्रीमंताच्या जुलमाने गरीब होतो.' ही त्यांची अभिनव कल्पना आजही विचारणीय आहे. अशा रीतीने आर्थिक विपन्नावस्थेंत असलेला समाज सधन व सुखी कसा होईल याचें त्यांनी चौफेर दृष्टीने विवेचन केलें आहे.

इंग्रजी राज्यांत सरकारी नोकरींत समावेश होणाऱ्या नवशिक्षितांची वृत्तिहि संकुचित होती. त्यावेळी सरकारी नोकरी मिळणें ही सोन्याची खाण सांपडणें अशी स्थिति होती. हे मूठभर सरकारी कामगार साहेबांची मर्जी सांभाळून गरीब रयतेची यत्किंचितहि पर्वा न करतां त्यांच्याकडून भल्याबुऱ्या मार्गांनी द्रव्यसंचय करण्यांत तत्पर असत. त्यांच्यांतील लांचलुचपत, डामडौल, आर्जवीपणा यांना ऊत आला होता. लोकांना लुबाडावें व आपलें घर भरावें. अन्यायाविरुद्ध तक्रार कोणाकडे करायची? परभाषी इंग्रजांना अशा गोष्टीची

दखल कशी असणार ? कोर्टांत १०० रुपयांच्या फिर्यादीला ४०० रुपये खर्च होऊं लागले. सरकारी नोकरांच्या या जाचाने सामान्य जनता हवालदील झाली होती. असल्या अविद्वान्, ढोंगी, मूर्ख, स्वार्थी नेटिव्ह अंमलदारांना वठणीवर आणण्यासाठी लोकहित-वादींनी त्यांच्यावर रुडेतोडपणें टीका केली.

धर्माच्या नांवाखालीं वाटेल ते निरुद्योगीपणाचे कार्यक्रम करून एकंदर समाजाला अज्ञानांधःकारांत व आळसांत ठेवणाऱ्या ब्राह्मणांवर (भटभिक्षुकांवर) लोकहितवादींचा विशेष कटाक्ष आहे. त्यांची परंपरागत प्रतिष्ठा, अज्ञान पोटभरूवृत्ति, आळशीपणा, स्वार्थ, त्यांची व्यसनाधीनता, मूर्खपणा, ढोंगीपणा, गर्विष्ठपणा, संस्कृत विद्येचा वृथाभिमान इ. अनेक दोषांवर लोकहितवादींनी सतत प्रहार केले. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत ब्राह्मणवर्गाचें स्तोम फार माजलें होतें. विद्या शिकण्याचा अधिकार काय तो आमचाच अशी त्यांची अहंभावाची वृत्ति अद्यापपावेतों कायम होती. वास्तविक ब्राह्मणांचें कर्तव्य म्हणजे विद्यादान करून समाजाला योग्य तऱ्हेने वळण लावणें, पण या कर्तव्यापासून ते अगदी पारखे झाले होते. धर्म हें उपर्जीविकेचें साधन समजून पोटापुरतें कोठे व कसें मिळेल हेंच त्यांचें महत्कार्य बनलें; मग राज्य कुणाचेंहि असो. शाक्तपंथियांची संख्या दिवसेंदिवस वाढूं लागली, मूर्ख आचारांना ऊत येऊं लागला. या पंथाच्या नांवाने अभक्ष्यभक्षण, मद्यपान, व्यभिचार, किळसवाणें असें कोणतेंहि कृत्य धर्माचेंच समजण्यांत येऊं लागलें. व्यसनें वाढलीं. वेदपाठास जमलेले ब्राह्मण तंबाखू व भांग भरल्याशिवाय श्रीगणे-शाय नमः । करीनासे झालेत. ही विद्यादान करणाऱ्या ब्राह्मणांची अधोगति, तेथे सामान्य जनतेंत चांगले आचार विचार पसरणार कसे ? अशा या भटभिक्षुक मंडळीचा लोकहितवादींना मनस्वी संताप आला, व त्या संतापाच्या भरांत त्यांच्या तोंडून नानातऱ्हेच्या शिव्याहि दिल्या गेल्या. ते म्हणतात 'जो विद्वान तोच ब्राह्मण, जो शूद्राचें आचरण करतो तो ब्राह्मण कशाचा' ? भौतिक प्रगतीच्या इंग्रजी विद्येपुढे ब्राह्मणांची संकृत विद्या त्यांना कुचकामाची वाटली. विशेषतः अर्थविण पाठांतराची त्यांना मनस्वी चीड आली. संस्कृत विद्येने व धर्म-कृत्यांनी जनता निरुद्योगी बनते हें त्यांना पक्के समजलें

म्हणून या असल्या खोट्या धर्मावर अंधश्रद्धा न ठे[illegible] बुद्धिप्रामाण्यावर त्यांनी सर्व भर दिला. बदलले[illegible] कालानुसार कांही धर्मनियमहि बदलले पाहिजेत [illegible] त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीस पटले व त्यांनी धर्मात बऱ्या[illegible] सुधारणा सुचविल्या. हा त्यांचा धर्म विश्वधर्मासार[illegible] व्यापक आहे. त्यांत समाजधारणेला व उत्कर्षाला पो[illegible] होणाऱ्या प्रत्येक घटकाला सारखा अधिकार दि[illegible] आहे. ब्राह्मणांचें वर्चस्व नाहीसें करून नीतिप्र[illegible] आचाराला महत्त्व दिलें आहे. समाजोन्नतीला व रा[illegible] न्नतीला अपायकारक असा जातिद्वेष घालवण्यासाठी[illegible] त्यांनी सामाजिक समतेचा पुरस्कार केलेला आढ[illegible] समाजाला निरनिराळीं वेडें लावून पैशांनी पुण्य वि[illegible] देणाऱ्या या भोंदू भटांचे इतक्या स्पष्ट व झणझणि[illegible] अंजनाशिवाय डोळे उघडण्यास दुसरा मार्ग नव्हत[illegible] लोकहितवादींच्या ब्राह्मणावरील तीव्र टीकेचें मर्म वा[illegible] कांच्या ध्यानीं वरील विवेचनावरून सहज येईल.

अज्ञानामुळे खालावलेल्या समाजाला जागें क[illegible] उन्नतिप्रत नेण्यासाठी विद्यावृद्धीची व लोकशिक्षणा[illegible] जरूरी आहे याची त्यांना खात्री पटली. ज्ञान ही प्र[illegible] शक्ती आहे यावर त्यांचा दृढविश्वास होता. मात्र सां[illegible] काळीं जें ज्ञान उपयोगी पडेल तेंच त्यांना हवें हो[illegible] संस्कृत विद्येचा त्यांना तिटकारा येई. संस्कृत वि[illegible] आळस वाढविणारी, निरुपयोगी अशी त्यांना वाटे. उल[illegible] सध्यां उपयोगी पडणारे सर्व तऱ्हेचें ज्ञान इंग्रजी[illegible] असल्यामुळे, ती शिका, तींतील ज्ञानाचा प्रसार करा [illegible] आत्मसात करा, असें त्यांचें नेहमी कळकळीचें सांग[illegible] असे. विद्यावृद्धीच्या पवित्र कार्यास सढळ हाताने मद[illegible] करण्याविषयीं त्यांनी धनिकांस विनंती केली, व त्यांत[illegible] खरा धर्म व पुण्य असल्याचें सांगितलें. त्यांची ज्ञा[illegible] लालसा मोठी असून विद्याव्यासंगहि दांडगा होता[illegible] ज्ञानाचा प्रत्येक कण नम्रभावाने टिपून त्याचा संग्र[illegible] करण्याचा त्यांचा स्वभाव होता. पुणें येथे सन १८४[illegible] मध्ये त्यांनी लायब्ररीची स्थापना करून ज्ञानप्रसाराच्या[illegible] कार्यास जोराने चालना दिली. संस्कृत विद्येवर त्यांचा[illegible] कटाक्ष असला तरी सर्व जुनें तें वाईट मानण्याची[illegible] त्यांची वृत्ति नव्हती. पूर्वीच्या शोधांत नवीन भ[illegible] घातली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. ते म्हणतात[illegible] ' जें जातें व्यासाचे वेळेस होते तेंच आता आहे, जो[illegible]

नांगर पांडवांचे वेळेस होता तोच आता आहे, ही परिस्थिती बदलण्यास नवे ग्रंथ झाले पाहिजेत, नव्या विद्या शिकल्या पाहिजे व इंग्रजीचें ज्ञान वाढलें पाहिजे." "विलायतेस जावें, तेथे वस्ती करावी, विद्या शिकावी, तिकडील कलाकौशल्य इकडे आणावें." छापणें, यंत्रें करणें, तारवें बांधणें, इ० विद्या हस्तगत करण्याविषयीहि त्यांनी कळकळीने सांगितलें आहे. जेणें करून समाजाची देशाची सर्वांगीण उन्नति होईल ह्याचा त्यांना सारखा निदिध्यास लागलेला दिसतो

स्त्रीविषयक प्रश्नांकडेहि त्यांनी दुर्लक्ष केलें नाही. विधवांचा छळ, जरठकुमारीविवाह, स्त्रीपुरुषतील विषमता इ० विषयांचीं कटु चित्रें सभोंवतालच्या परि-स्थितींत ते बारकाईने पाहात होते. मुलांमुलींचें लग्न वयाच्या ५।७ वर्षांच्या आंतच उरकण्यांत व लवकरच मांडीवर नातवंड खेळविण्यांत आईबापांना धन्यता वाटत असें. या बालविवाहाचा असा परिणाम होई कीं, मुलगी वारली तर मुलाला केव्हाही दुसरें लग्न करतां येई. जरठकुमारी विवाहालाहि समाजाकडून प्रतिबंध होत नसे. मुलगा वारला तर मात्र मुलीला सर्व आयुष्य वैधव्यांत कंठावें लागे. या विधवांचा समाजाकडून बराच छळ होत असे. या विधवांचें दर्शन होणेंहि अशुभ लक्षण समजण्यांत येई. केशवपन करणें, तिच्याकडून अविश्रांत कामें करून घेणें, खायलाहि कमी देणें इत्यादि अनन्वित छळ करण्यांत समाजाला कसलाहि कमीपणा वाटेना. आईबापांनाहि तिची कींव येईना. तिचा पुनर्विवाह होण्यास शास्त्राचा अडथळा होई. जिच्या प्रारब्धीं सुख असेल तिचा नवरा मरणार नाही, जी अभागी असते तिचा मरतो, अशी अज्ञानमूलक समजूत समाजांत रूढ होती. असल्या या समाजच्छलाने कांही विधवा अनाचारास प्रवृत्त झाल्यास नवल नव्हतें. ही विधवांची असहाय स्थिति पाहून लोकहितवादींचें अंतःकरण कळवळून येई. हा छळ पाहून, "अरे, अरे, काय हे दुष्ट चांडाळ ब्राह्मण आहेत ! आणि कोण त्यांचे पुढारी पंडित शास्त्री आहेत ! गरीब, तरुण, दुर्भाग्य स्त्रिया यांचे हाल पाहून या चांडाळांस दया येत नाही." "बारा, पंधरा, वीस, तीस वर्षांच्या पोरींचे गळे कापतां." असा त्यांनी ब्राह्मणांस दोष दिला आहे ही सर्व दुःस्थिति स्त्रियांच्या अज्ञानामुळे होत असल्याचें त्यांनी ओळखलें व त्यांना विद्या शिकविण्याचा व समान हक्क देण्याचा त्यांनी आग्रह धरिला. ते म्हणतात, "ज्या देशांत स्त्रियांचे अधिकार लोक मानीत नाहीत त्या देशांत लोकांची स्थिति वाईट असते;" "पुरुषासारखे स्त्रियांस अधिकार आहेत असें ठरवा आणि हा धर्म चालूं करा. स्त्रियांनी विद्या करावी, जाणतेपणीं पुरुषाचें व स्त्रीचें लग्न व्हावें हें चांगलें, आणि जिचा नवरा मरेल तिने खुशी असल्यास दुसरा नवरा करावा." अशा तऱ्हेने परंपरागत आलेल्या शास्त्रवचनांचा व रुढींचा त्यांना तिटकारा आला व जुन्या शास्त्रास एकीकडे ठेवून कालानुसार बुद्धिप्रामाण्याने नवीन शास्त्रनियम बनवावेत अशी शहाणे लोकांना त्यांनी विनंती केली. सारांश, समाजोन्नतीसाठी त्यांनी बालविवाह, जरठकुमारी विवाह यांना कसून विरोध केला व स्त्रीशिक्षण, व्यक्तिस्वातंत्र्य, विधवाविवाह, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह यांचा जोराने पुरस्कार केला.

सरकारने सन १८५६ साली पुनर्विवाहाचा कायदा पास केल्यानंतर, पुढे घडून येणाऱ्या पुनर्विवाहाला खरोखर किती मंडळी अनुकूल आहे याची परीक्षा पाहण्यासाठी एका पत्रकावर सह्या घेण्यांत आल्या. अर्थात् त्यांत अनुकूल मत देणाऱ्यांत गोपाळराव होतेच. हा विवाह मुंबईत गवळी तलावाजवळ झाला. या प्रकरणाने गोपाळरावांना सामाजिक बहिष्कारहि सोसावा लागला. या प्रकरणाबाबत यथार्थवादींनी गोपाळरावावर ते वरील विवाहाला प्रत्यक्ष हजर राहिले नाहीत असा आक्षेप घेतला, व कांही घरगुती अडचणीमुळे गोपाळराव त्या विवाहाला हजर राहिले नव्हते. याप्रमाणे दुसरेहि म्हणजे विलायतेंत पार्लमेंटरी फायनान्स कमेटीला साक्ष देण्याकरिता त्यांना बोलाविले असतां धर्माच्या अडचणीसाठी ते गेले नाहीत इ० आक्षेप त्यांच्यावर घेण्यांत येतात. अर्थात् सामाजिक कार्य करण्यांत आगरकरांइतकें मनोधैर्य त्यांच्या ठिकाणीं नसलें तरी या चारदोन आक्षेपांवरून त्यांच्या एकंदर कार्याची महति कमी होत नाही. गुणांप्रमाणे दोषहि थोरामोठ्यांच्या चरित्राऊाहि लागूं असतातच, त्याला गोपाळरावहि अपवाद कसे असणार ? पण जी जी गोष्ट त्यांच्या सदसद्विवेक बुद्धीला मनापासून आवडली, ती ती त्यांनी बोलून दाखविली व तीप्रमाणे वागण्याचा

त्यांनी कसोशीने प्रयत्न केला. हें करतांना त्यांना कोणाचीहि वैयक्तिक टर उडवावयाची नव्हती, की स्वकीयांचा तेजोभंग करावयाचा नव्हता. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत समाजसुधारणेची कळकळ दिसून येते. ही समाजसुधारणा होण्यासाठी त्यांनी अनेक पत्रांतून लेखन व सामाजिक संस्थांतून भरीव कार्य केलें. नोकरीच्या निमित्ताने अनेक ठिकाणीं जाण्याचा व फिरण्याचा प्रसंग आल्याने आपल्या कार्याचा व्यापही त्यांना वाढवितां आला. ३० वर्षें सरकारची चाकरी करूनही त्यांनी आपल्या स्वाभिमानास धक्का लागूं दिला नाही. पुना लायब्ररी, नाशिक येथील बालहत्याप्रतिबंधकगृह व नडलेल्या बायांसाठी एक प्रसूतिगृह, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, पंढरपूरचा अनाथबालिकाश्रम इ० संस्था त्यांनीच स्थापन केल्या होत्या. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, हितेच्छू इ० पत्रें त्यांच्याच प्रेरणेने निघाली होती. 'लोकहितवादी' तर त्यांनी स्वतंत्र चालविलें होतें. आर्य समाजांतही त्यांनी पुष्कळ कार्य केलें. अशा रीतीने सार्वजनिक हिताच्या बहुविध व्यवसायांत त्यांनी निःस्वार्थबुद्धीने अविश्रांतपणें कार्य केलें. नुकत्याच सुरू झालेल्या इंग्रजी राज्यांतही इंग्रजीचा मोह न धरता त्यांनी बहुजनसमाजाच्या उन्नतीसाठी मराठींतून पुस्तकें लिहून तेजस्वी विचार प्रसृत केले. त्या काळींही त्यांनी ३६ ग्रंथ लिहिले, त्यावरून त्यांच्या चौफेर ज्ञानाची व ज्ञानप्रसाराच्या तळमळीची आपणांस कल्पना येते.

राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, नैतिक अ[...] सर्व बाजूंनी नाडल्या गेलेल्या समाजाचें अज्ञान दू[...] करण्यासाठी व तो लवकर सुखी होण्यासाठी त्यां[...] अविश्रांत मेहनत घेतली. हें करतांना त्यांना स्वकीयां[...] टोचून बोलण्याचा व परकीयांची स्तुती करण्या[...] वारंवार प्रसंग पडला, पण ते करण्यांत त्यांचा हे[...] अगदी शुद्ध होता. नुसते दोषदिग्दर्शन न करतां त्यां[...] प्रत्येक गोष्टीवर विधायक सूचनाही केल्या. त्यांचीं म[...] समजण्यास तत्कालीन समाज असमर्थ होता. म्हण[...] इतर समाजसुधारकांप्रमाणेच त्यांच्या हयातींत त्यां[...] लोकप्रियता लाभली नाही. त्यांचा काळ लक्षांत घे[...] त्यांनी केलेलें कार्य फार मोठें आहे. प्रो. क्षीरसाग[...] प्रो. सरदार, प्रो. ग. ह. केळकर इ० प्रज्ञावंत टीका[...] कारांनी त्यांच्या कार्याची महति समाजाला पटव[...] दिली आहे. लोकहितवादींचीं मतें दिवसेंदिवस हिता[...] व दूरदर्शित्वाची ठरत आहेत व यथार्थवा[...] व विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी केलेल्या उथ[...] टीकांचें वैयर्थ्यहि आपणांस पटत आहे. अशा रीती[...] अर्वाचीन महाराष्ट्रांत सर्वांच्या आधी समाजाच्या स[...] अंगोपांगांचा दूरदृष्टीने विचार करून, ज्यांनी निर्भयप[...] निरलसपणाने चिकाटीने समाजसुधारणेचें कठीण [...] अखंडपणें सुरू ठेविलें अशा लोकहितवादीस 'अर्वाची[...] महाराष्ट्राचा आद्य समाजसुधारक' असें म्हटलें त[...] त्यांत नवल तें कोणतें ?

त्याचें अंग धुळीनें इतकें माखलेलें होतें कीं त्यावेळी जमीन मोजणी सुरू झाली असती तर पहिल्या वर्गाची शेत जमीन म्हणून त्याच्यावर जबर सारा आकारण्यांत आला असता.

कथाकीर्तनें ऐकण्यांत तो इतका तल्लीन होई कीं विडागीचें तबक फिरविणारा जवळ येण्याच्या सुमारास त्याची अगदी ब्रह्मानंदीं टाळी लागलेली असे

तो एक बडा कवि होता. काव्याचे झरे शोधण्यासाठी त्याने आपलें हृदय जागोजाग खणलें होतें. त्यासाठी त्याला कधीकधी सुरुंगहि लावावे लागत.

एक सुतार आपल्या करवतीला कानशीने धार लावत आहे व दुसरा एक फळी चिरत आहे अशा वेळी होतो तसाच त्याच्या घोरण्याचा आवाज होता.

— मार्क ट्वेन

आजचे कॉलेज-विद्यार्थी

'आजचे कॉलेजचे विद्यार्थी कोणीकडे चालले आहेत ?' या विषयावर विद्यार्थ्यांकडून लेख मागवले होते. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांवर आज अनेक प्रकारची टीका केली जाते. त्यासंबंधीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचें मत काय आहे हें अजमाविण्यासाठी हे लेख मुद्दाम मागविण्यांत आले होते. आलेल्या लेखांतून प्रशंसनीय वाटलेला लेख येथे छापलेला आहे. प्राध्यापकांच्या दृष्टिकोनांतून आजच्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचें निरीक्षण प्रा. नाडकर्णी यांनी केलेलें आहे. हे दोन्हीहि लेख उद्बोधक वाटतील अशी आशा आहे.

१

लेखकः- **इंद्रराव पवार,** चतुर्थवर्ष (कलाविभाग)

परवांच पं. जवाहरलाल नेहरू लखनौ येथे कॉलेज विद्यार्थ्यांसमोर भाषण करतांना म्हणाले, "आजकालचे कॉलेज विद्यार्थी बेशिस्त नि बेजबाबदार बनले आहेत." आणि अशा प्रकारची टीका आजकालच्या कॉलेज विद्यार्थ्यांवर वारंवार केली जाते. तेव्हा कॉलेज विद्यार्थ्यांनी या गोष्टीची दखल घेतली पाहिजे, थोडंसं आत्मनिरीक्षण करायला हवं.

आधीच विद्यार्थीजीवन मजेदार नि त्यांतून कॉलेजजीवन अधिकच मजेदार !! बाळपणाची स्मृति जितकी रम्य मधुर तितकीच कॉलेज जीवनाची. परन्तु जीवनांतली ती अवस्था जवळ जवळ संपायला येते आणि त्याचवेळीं तिची खरी किंमत कळते. कारण The way to love any thing is to realize that it might be lost, हेंच खरं.

मला वाटतं, शालान्त परीक्षा संपल्यावर कॉलेजच्या विश्वांत पाऊल टाकल्यावर हें नवं जग कांही वेगळं आहे याची जाणीव प्रत्येक विद्यार्थ्याला होत असते. प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणें त्याच्या बोलण्या चालण्यांत, वेशभूषा नि केशभूषा यांत बरेचसें अंतर पडूं लागतें. हळूहळू चपला जाऊन बूट येतो, पायजाम्याच्या जागीं सूट दिसूं लागतो आणि 'ती' असली तर सकच्छऐवजीं विकच्छ गोल साडी दिसूं लागते. आंबाडा चक्कर ऐवजीं लांबलांब (?) वेणी नागिणीप्रमाणे पाठीवर खेळूं लागते नि मध्यभागीं भांग काढण्याच्याऐवजीं त्याचं स्थानांतर होऊन तो किंचित् तिरपा होतो मावळतीच्या चंद्रकोरीप्रमाणे वगैरे......वगैरे ! हें आनंदी, खेळकर, मनोरम, नि मधुमय विश्व पाहून एफ्. वाय् ला आलेला विद्यार्थी जरा मधुर संभ्रमांत पडतो, पण वर्ष सहा महिने लोटले म्हणजे तोही तरबेज होतो नि पुढे इंटरला तर तो कॉलेज जीवनांतला चांगला दर्दी समजला जातो. कॉलेज कुमारांना (नि कॉलेज कुमारींना देखील) कॉलेज जीवन मनोहर नंदनवनच वाटतं. त्यांची वृत्ति खेळकर, विलासी, रंगेल नि स्वप्नाळू बनते. मानवी जीवन त्यांना नववसंतांत पहाटेला पडलेलें मधुर गुलाबी स्वप्नच वाटतं नि या जीवनगुलाबाचे काटे त्यांना दिसतात, बोचतात ते कॉलेजजीवन संपल्यावर पुढील आयुष्यांतच. आणि,

I slept and dreamt that life is beauty
I woke and found that life is duty

अशी त्यांची स्थिति होत असल्यास नवल नाही. अर्थात् हें सारं नवयौवनस्वभावसुलभच आहे. परंतु जीवन संग्रामांत शौर्याने तोंड द्यायला सिद्ध सैनिक निर्माण करण्यासाठी आजचें कॉलेजशिक्षण उपयुक्त

आहे काय, तसेंच आजकालचे कॉलेजकुमार कुणीकडे चालले आहेत हा मूलगामी व महत्वाचाप्रश्न आहे.

शहराचा एखादा हमरस्ता घ्या, तिथे हॉटेलसमोर झकपक पोशाख केलेलं कॉलेजकुमारांचं टोळकं गप्पा छाटीत, नव्हे काव्यशास्त्रविनोद करीत उभं असलेलं आपल्याला दिसेल. अन् एखादी कॉलेजकन्या दिसली तर हे शीळ घालतील, ठेवणींतले अस्सल विनोदाचे मसाले बाहेर काढतील, हास्याचे फवारे उडवतील अन् फारच झालं तर सायकलीवरनं पाठलाग करतील. यांच्या खोली (Study room) वर जा, नटनटींची नयनमनोहर प्रेमचित्रावली आपल्याला आढळेल. झाडून साऱ्या नटनटींची नामावली तोंडपाठ! सिनेमाचीं सारी गाणीं नि गोड गोड भावगीतें जिभेवर नाचताहेत नुसती. सिनेमासंगीत (?) नि भावगीत गायला माझा मुळींच विरोध नाही. तसंच वर्गात शिकवतां शिकवतां कुठं जरा मजेदार प्रसंग आला म्हणजे मार्मिक विनोद करायला, स्टँम्पिंग करायला माझी हरकत नाही. परंतु प्रोफेसर जीव तोडून शिकवत असतांना मधेच मुद्दाम अडथळे निर्माण करणं, प्रोफेसरांची टर उडविण्यांत धन्यता मानणं, बाहेरून आलेल्या सन्माननीय पाहुण्यांचा अपमान करणं याला काय म्हणावं? नवतरुण कॉलेज-कुमार नि कुमारिकांनी खेळकर, आनंदी, विनोदी, रसिक नि रंगेल असावं पण रगेल, विलासी नि चैनी असूं नये. सौंदर्याची, कलेची दृष्टि असावी पण नाजुक नखरेलपणा, भपकेदार दिखाऊपणा हवा तरी कशाला? उल्हास, उत्साह दाखवावा पण उद्दाम उन्माद नसावा. सारांश, कॉलेजकुमार नि कॉलेजकुमारींचें जीवन कलापूर्ण, सौंदर्यपूर्ण नि ध्येयपूर्ण हवं. कला, सौंदर्य, प्रेम, ध्येय नि ज्ञानविज्ञान यालाच जीवन म्हणायचं ना?

आजच्या कॉलेजविद्यार्थ्यांवर टीका करणारांचे निरनिराळे प्रकार दिसतात. ज्यांना कॉलेजजीवनाची कल्पना नाही, गंध नाही असले पहिल्या प्रकारचे सर्व सामान्य अंध टीकाकार कॉलेजकुमारींवर कागदी बाण (!) मारतांच 'कॉलेजचीं पोरं बिघडलीं' अशा प्रकारचा कांगावा यांचा सुरू होतो. तसेंच ज्यांना थोडाफार का होईना कॉलेजजीवनाचा अनुभव आहे. परंतु ज्यांचा दृष्टिकोन रूढिप्रिय, सनातनपुरातन, विकृत वा पूर्वग्रह-

दूषित आहे, असले डोळस परंतु कर्मठ टीका दुसऱ्या प्रकारचे.

आजच्या कॉलेजकुमारांत देखील दोन प्रामुख्याने दृष्टिगोचर होतात. एक तथाकथित मध्यम (The so called middle class) दुसरा उच्च वर्ग (The upper strata of th society.) अर्थात देशाच्या राजकीय, सामा आणि आर्थिक परिस्थितीचें प्रतिबिंब कॉलेजविद्या सहज दिसेल. आपल्या देशांतील उच्च वर्ग, सधन आज अत्यंत बेजबाबदार, बेछूट आणि दुसऱ्यांब बेपर्वाईने वागणारा बनलेला आहे. तेव्हा या पूंजीवादीं सुपुत्रांमधे बेजबाबदारपणा आणि बेफिकीरी दिसली त्यांत आश्चर्य कसलें? तसेंच आज मध्यमवर्ग मृत झालेला दिसतो त्यामुळे मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यां अत्यंत दुर्दशा नि दैना होत आहे, हें सूर्यप्रकाशाइत स्पष्ट आहे. देशांतील आम जनतेंत जी निराशेची उदासीनतेची छाया पसरलेली आहे त्याचीच पडछा कॉलेजविद्यार्थ्यांवर पडलेली दिसते. म्हणूनच 'शिक्षण करिता शिक्षण' कसेतरी दिवस काढायचे, ट भरायच्या, कॉलेजांत यायचं किंवा बुट्टी मारायची शेवटीं शेवटीं एक दोन महिने अभ्यास करून पा व्हायचं अशा प्रकारची वृत्ति आजकालच्या कॉले विद्यार्थ्यांत आढळते. त्यांचा जीवनसंगरच इत खडतर असतो कीं खऱ्या शिक्षणाची उपासना कर त्यांना केवळ दुराग्रस्त होऊन बसतं. म्हणूनच जीवना-तील कटु अनुभवामुळे त्यांचें जीवन बेछूट, बेजबाबदा बनतें, कुठल्याच मूल्यावर त्यांची श्रद्धा नसते. आजच आमच्या राष्ट्रीय जीवनांतील या अनिश्चिततेमुळे प्रवाहपतिताप्रमाणे जीवन जगतात. म्हणूनच नाईलाजा कुठे तरी नोकरी पत्करून कॉलेजशिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या मोठमोठ्या शहरांतून बऱ्याच प्रचंड प्रमाणावर आढळते. अत्यंत धडपड करून स्वतःच्या पायावर उभे राहून कठीण प्रसंगांशीं सामना करणाऱ्या श्रमजीवी मध्यमवर्गीय बहादूर विद्यार्थ्यांना बेजबाबदार म्हणून डावलण्यांत काय हशील आहे!

मला वाटतं आजचे कॉलेजविद्यार्थी मुळांत बेजबाबदार नि बेशिस्त नाहीतच मुळी. त्यांची नवनवो-

न्मेषशालिनीप्रज्ञा आणि प्रतिभा योग्य चाकोरी (Proper Channel) मधून जात नाही. त्यामुळे नवतरुणांची अमोघ क्रांतिकारक शक्ति प्रचंड प्रमाणावर वाया जात आहे. कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या या अनास्थेला आमचे राष्ट्रनेतेहि कांही कमी जबाबदार नाहीत. स्वातंत्र्यसंपादनापर्यंत त्यांनी आमच्या तरुण विद्यार्थ्यांचा नि त्यांच्या पोलादी संघटनांचा स्वातंत्र्य संग्रामांतील आघाडीचे वीर म्हणून उपयोग करून घेतला आणि आता 'गरज सरो, वैद्य मरो' अशी संधिसाधू वृत्ति त्यांच्या बाबतींत ठेवून कसं चालेल?

कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या बेजबाबदारपणाला आमचे प्रोफेसरहि अंशतः जबाबदार आहेत. विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशीं एकमत होऊन त्यांच्या जीवनाला रूपरंग नि आकार देण्याचें काम आमच्या प्रोफेसरांनी केलें कां? करताहेत कां? किती प्राध्यापक होतकरू व उमलत्या कॉलेजविद्यार्थ्यांच्या जीवनाशीं समरस होतात? किती प्राध्यापक अध्यापनांत आपला आत्मा ओततात? राष्ट्राच्या नवतरुणांच्या जीवनाची सुंदर मूर्ति निर्माण करायची जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे याची जाणीव, अंधुक कल्पना तरी प्राध्यापकांना असते कां? शंका येते. उलट तास संपतो न संपतो तोंच (बहुधा संपण्यापूर्वींच) पळायची घाई यांना असते अन् वर्गा-बाहेर पाऊल टाकल्यावर 'सुटलों बुवा एकदांचे या कटकटींतून' म्हणून सुटकेचा निःश्वास प्रो. मजकूर टाकतात. असले पळपुटे प्रोफेसर राष्ट्राची तरुण पिढी, भावी आधारस्तंभ काय तयार करणार? आणि प्रोफे-सरच जर पळपुटे असले म्हणजे विद्यार्थी पळपुटे नाही का होणार? (त्यांनी होऊं नये अशी माझी सदिच्छा आहे.) आज बुट्टी मारणं कॉलेजविद्यार्थ्यांस भूषण वाटतं, आणि प्राध्यापकहि कांही कमी तास चुकवीत नाहीत हं. आज शिक्षणाचें माध्यम इंग्रजी असल्यामुळे विद्यार्थ्यांची (अन् प्रोफेसरांची देखील) पुष्कळदा गैरसोय होते. Expression ची अडचण, त्यांतून निर्जीव नीरस Lecture (भाषण) असलं म्हणजे संपलं कीं सारं! आणि मग विद्यार्थी वर्गांत झोपा नाही काढणार, चित्र (!) नाही रेंखाटत बसणार नि बाण नाही मारणार तर काय माशा मारीत बसणार?

म्हणून ही अनास्था दूर करायची असेल तर कॉलेजशिक्षणाचें माध्यमहि मातृभाषाच असावी. अर्थात सुसंगत योजना आंखून त्याबरोबरच राष्ट्रभाषेचें अध्ययनहि अनिवार्य (compulsory) केलें जावें. फक्त ह्या दोन गोष्टींमुळेच आमच्या कॉलेजशिक्षणांत चांगला बदल (healthy change) होण्यासारखा आहे. इंग्रजांनी आतांपर्यंत राज्यकारभाराच्या सोईसाठी उच्चवर्गीयांतून एकनिष्ठ माणसें मिळविण्यासाठी इंग्रजी माध्यमाचा अवलंब केला. म्हणून 'नोकरीकरिता शिक्षण, शिक्षणाकरिता शिक्षण' हीं अवस्था बदलून 'ज्ञाना-करिता शिक्षण' हें आमच्या शिक्षणाचें नवें ध्येय हवें

आजच्या आमच्या कॉलेजशिक्षणाचें स्वरूप अर्धनारीनटेश्वरासारखें आहे. आमच्या कॉलेजशिक्ष-णाला अर्धांगवायु झाला आहे. केवळ पुस्तकी शिक्षण पुरे. लष्करी शिक्षणाचा उच्च शिक्षणांत अंतर्भाव झालाच पाहिजे. त्याशिवाय पी. टी. चुकविणं म्हणजे अभि-मानाची गोष्ट ही शोचनीय स्थिति दूर होणार नाही. अर्थात् लष्करी शिक्षण सक्तीचं करायचं असल्यास प्रथम प्रोफेसरांना (जे बहुधा काडीपहिलवानच असतात!) लष्करी शिक्षण देवून तयार केले पाहिजे हें ओघानं आलंच!

शेवटीं जातां जातां माझ्या नवतरुण कॉलेज मित्रांना एक प्रेमळ इशारा द्यावासा वाटतो. दोस्त हो, जमाना बदल रहा है, जरा होश संभालो! नवतारुण्याचे दिवस म्हणजे सोन्याचे दिवस; धनुष्यांतून सुटलेला तीर, नयनांतून टपटपलेलं नीर नि जीवनाच्या कळीला आलेला नवयौवनाचा बहार पुनः परत कधी परत येत नाही. म्हणून तुम्हाला जें कांही करायचं असेल, जें कांही मिळवायचं असेल, तें आताच मिळवून घ्या. जीवनांतील आशा अभिलाषा, आकांक्षा आणि ध्येय यांची पूर्ति आताच शक्य आहे. कुठल्याहि कठीणतम संकटाशीं दोन हात करण्याचं सामर्थ्य तुमच्यांत आहे. तुमच्या डोळयांत मृत्यूच्या डोळयांशीं डोळा भिडवण्याचं तेज आहे, तुमच्या हृदयांत मृत्यूवरही मात करण्याचं धैर्य आहे. विजय तुमचाच आहे. आगे बढो कारण—

"Remember that you have got on your side the most wonderful thing in the world youth ! there is nothing like youth The middle aged are mortgaged to life The old are in life's lumber-room But youth is the Lord of Life Youth has a kingdom waiting for it ."

२

लेखकः— प्रा. म. द. नाडकर्णी

खरंच, आजचे कॉलेज विद्यार्थी कुठे चालले आहेत ? या आजच्या कॉलेज विद्यार्थ्यांना झालं आहे तरी काय ? गेल्या आठ वर्षांच्या माझ्या शिक्षकाच्या आयुष्यक्रमांत बरेच वेळां हा प्रश्न माझ्या मनांत डोकावून गेला असेल. विशेषतः गेल्या चार वर्षांत तर असे कितीतरी प्रसंग आले. कॉलेजचा बक्षिस समारंभ असला तर तेथे उणेपुरे शंभर विद्यार्थी हजर असतात. १५ ऑगष्टच्या झेंडावंदनाला सहाशें विद्यार्थ्यांपैकीं जेमतेम पन्नास मुलेंच हजर असतात. कॉलेजच्या क्रीडांगणावर एकादा चुरशीचा सामना असेल, तर तेथे देखील पांच पंचवीस विद्यार्थ्यांचा घोळकाच दृष्टीस पडतो. एकाद्या दिनविशेषीं बाहेरच्या एकाद्या नांवाज-लेल्या वक्त्याचें व्याख्यान असेल तर तेथे पांच पन्नास विद्यार्थीच हजर असतात. संमेलनप्रसंगीं आलेल्या सन्माननीय पाहुण्यांची दखलही न घेतां त्यांचे बेजबाब-दार चाळे चालूंच असतात; आणि वसतिगृहाच्या मेसमध्ये जेवण करतांना देखील, एकादी पोळी वाढण्यास जरा उशीर झाला तर ताटवाट्यांची आदळ आपट सुरू होऊन बिचाऱ्या वाढप्याचे कपडेही जाग्यावर रहात नाहीत ! पहावें तेथे निष्क्रीयता, बेशिस्त, बेजबाबदार-पणा दिसून येतो.

हें असें कां होत आहे याचा विचार करणें अवश्य आहे. कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या मनोवृत्तींत गेल्या सात आठ वर्षांत असा बदल कां व्हावा याची कारण मीमांसा होणें जरूर आहे. मनुष्याच्या प्रवृत्ती त्याच्या सभोंव-तालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतात– नव्हे ही परिस्थितीच त्या घडवीत असते. या दृष्टीने आपण जर गेल्या आठ वर्षांतील आपल्या सभोंवारच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचें अवलोकन केलें तर आजच्या कॉलेज विद्यार्थ्यांमधील निष्क्रीयतेचें रहस्य आपण उलगडूं शकूं. या दृष्टीने 'आजच्या' शब्दाला साहजिकच महत्व प्राप्त होते. भारती विद्यार्थ्यांचा किंबहुना आम्हा महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांचा पूर्वेतिहास खरोखरच उज्वल आहे. आपल्या स्वातंत्र्य लढ्यांस विद्यार्थ्यांनी किती तरी कार्यकर्ते पुरवले आहेत. साक्षरता प्रसारासारख्या विधायक कार्यांतही विद्यार्थ्यांनी बहुमोल कामगिरी केली आहे. अशी उज्वल परंपरा असलेला विद्यार्थी वर्ग आज असा निष्क्रीय उदासीन उधळ व बेजबाबदार कां होतो याचा विचार गंभीरपणे होणें अवश्य आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळांत विद्यार्थीवर्गापुढे एक ध्येय होतें–कार्य होतें. सर्वसाधारणतः प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या मनांत आपण देशाच्या दास्यविमोचनाच्या झगड्यांत आपापल्यापरीं हातभार कसा लावूं शकूं याचा विचार होता. स्वातंत्र्यसंपादनाच्या या जाणिवेला आर्थिक अगर सामाजिक मर्यादा नव्हत्या. या जाणिवेने विद्यार्थ्यांत, विशेषतः कॉलेज विद्यार्थ्यांत, अभ्यासू वृत्ती निर्माण केली होती. त्याकाळीं होणाऱ्या निरनिराळ्या अभ्यासमंडळांच्या व चर्चामंडळांच्या विद्यार्थीसभासदांच्या संख्येवरून ही गोष्ट सहज लक्षांत येते. विद्यार्थी वर्ग एका भक्कम संघटनेंत सामावला होता, निरनिराळ्या सेवादलांतून संघटित होत होता. या गोष्टींचा त्याच्या खासगी जीवनावरही भरपूर परिणाम होत होता. त्याचें एकंदर जीवनच शिस्तबद्ध बनत होतें. देशांत होणाऱ्या राजकीय आंदोलनांचा त्याच्या जीवनावर, त्याच्या वृत्तीवर आपोआप परिणाम होत होता. माझ्या माहितीचे असे कित्येक विद्यार्थी आहेत कीं जे पूर्वी शाळाकॉलेजांतून उनाड म्हणून गणले जात असत; परंतु संवेदनक्षमतेमुळे

ते बेचाळीसच्या लढ्यांत ओढले गेले. आणि तेथें कार्य करीत असतांनाच त्यांच्यांत नवीन प्रवृत्ती घडविल्या गेल्या व आज ते निरनिराळ्या राजकीय पक्षांत अभ्यासू पहिल्या प्रतीचे कार्यकर्ते म्हणून ओळखले जातात. त्या उलट माझ्यासमोर असेही कांही विद्यार्थी आहेत कीं, जे स्वातंत्र्यपूर्वकाळांत सेवावृत्तीचे, खंबीर अभ्यासू कार्यकर्ते होते, परंतु आज त्यांच्याकडे त्या वृत्तींचा पूर्ण अभावच आहे व इतर सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे तेही निष्क्रीय व बेजबाबदार बनत चालले आहेत याला कारण एकच, आणि तें म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळांत विद्यार्थीवर्गापुढे एकादें विधायक ध्येय ठेवून त्यासाठी त्यांना कार्यप्रवृत्त करण्यास विद्यार्थ्यांचें पुढारीपण व राष्ट्रीय पुढारीपण असमर्थ ठरलें आहे. ज्याप्रमाणे या कालांत आपल्या राष्ट्रीय संस्थेमधील सेवावृत्तीचा लोप होऊन तेथे अधिकारलालसा वाढली; त्याचेंच प्रतिबिंब विद्यार्थीसंघटनेंत पडून तेथेही सत्ताबाजीस सुरवात झाली. संघटनेचीं शकलें पडलीं आणि विद्यार्थीवर्ग उघडा पडला. साहजिकच अशा परिस्थितींत कॉलेज विद्यार्थी निष्क्रीय व बेजबाबदार बनले तर नवल तें काय ? युद्धोत्तरकालांत युगोस्लावियाचे विद्यार्थी रेल्वे बांधूं शकतात, सोवियतमधील विद्यार्थी नाझी हल्ल्याने उध्वस्त झालेल्या इमारती पूल व धरणें परत उभारूं शकतात, चीनचे विद्यार्थी सबंध राष्ट्राची अत्यल्प काळांत पुनर्घटना करूं शकतात, तर भारतीय विद्यार्थी अशा गोष्टी कां करूं शकणार नाहीत ? भारतीय विद्यार्थ्यांत अशा काय उणीवा आहेत कीं त्यांना राष्ट्रीय पुनर्घटनेचें कार्य करतां येणार नाही ? उणीव असली तर ती एकच; व ती म्हणजे योग्य नेतृत्वाचा अभाव. निरनिराळ्या पक्षांमधील सत्ताबाजीमुळे विद्यार्थीसंघटना पार धुळीला मिळाली असून विद्यार्थीवर्ग पांगला गेला आहे आणि त्यामुळे अधिकाधिक निष्क्रीय, बेजबाबदार बनत चालला आहे. राष्ट्रीय पुनर्घटनेचें अवाढव्य काम समोर असतांना, विद्यार्थीवर्ग पिचत चालला आहे. त्याला जर कार्यप्रवृत्त करावयाचा असेल तर आज त्याला खंबीर विधायक नेतृत्वाची जरूर आहे. राष्ट्रसेवादलाचे "साने गुरुजी सेवा पथक" अगर समाजवादी पक्षाची भूसेना व अन्नसेना उभारण्याची योजना खरोखरच विचार करण्यासारखी आहे. अशा प्रकारची दलें जर विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखालीं प्रत्येक कॉलेजांतून निघालीं तर त्याने कॉलेज विद्यार्थ्यांमधील नैराश्य व निष्क्रीयता साफ झडून जाईलच. पण त्याचबरोबर हीं दलें जेथे जेथे जातील तेथे तीं समाजजागृतीचें कार्य करून आपल्या खेड्यापाड्यांतील बंधूंना कार्यप्रवृत्त करून एक सामाजिक क्रांती करूं शकतील.

कॉलेजविद्यार्थ्यांमधील आजच्या निष्क्रीयतेला सध्यांची हलाखीची आर्थिक परिस्थितीही बव्हंशीं जबाबदार आहे. आज कॉलेजांतून विशेषतः जिल्ह्यांतील कॉलेजांतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा भरणा मध्यम वर्गां-तून – कनिष्ठ मध्यम वर्गांतून असतो. या वर्गाची युद्धोत्तरकालांत अत्यंत शोचनीय अवस्था झाली आहे. सर्वसाधारणपणें अशा विद्यार्थ्याला आपलें शिक्षण स्वतःच्या पायावरच करावें लागतें. कारण घरांतील उत्पन्न अगदींच अपुरें असतें. पदवीधर झाल्याशिवाय आपल्याला चांगली नोकरी मिळणार नाही या जाणीवेनेच केवळ पदवी मिळविण्याच्या आकांक्षेने तो कॉलेजांत जात असतो. घरीं गेल्याबरोबर त्याला एकदोन शिकवण्या अगर इतर कांही तरी उद्योग आपला शिक्षणाचा खर्च भरून काढण्यासाठीं करावा लागतो. त्यांतच तो वडील मुलगा असला तर घरांतील इतर कामें, भावंडांची जबाबदारीहि त्याला पार पाडावयाची असते. साहजिकच एकंदर जीवनाविषयीं तो उदासीन बनलेला असतो. कॉलेजांतील इतर गोष्टींबद्दल विचार करावयास देखील याला फुरसत नसते, उत्साह नसतो. अशा विद्यार्थ्यांवर तो खेळ खेळत नाही, सभा संमेलनांना हजर रहात नाही, प्रकृतीने अगदींच "पाप्याचा पितर" आहे वगैरे टीका करणें म्हणजे त्याच्या दारिद्र्याच्या जखमेवर मीठ चोळण्यासारखेंच नव्हे कां ?

आजच्या कॉलेजविद्यार्थ्यांचे टीकाकार कॉलेज विद्यार्थ्यांमधील निष्क्रीयतेचे, बेजबाबदारपणाचें खापर आजच्या शिक्षणपद्धतीच्या माथीं फोडतात. आजच्या शिक्षणपद्धतीला कोणीच वाली नाही हें खरें ! जो येतो तो सर्व दोषांचें मूळ म्हणून शिक्षणपद्धतीकडेच वळतो. आजची शिक्षणपद्धती चांगली आहे असें मला मुळींच म्हणावयाचें नाही. परन्तु चारित्र्यवान्, अभ्यासू व शिस्तबद्ध विद्यार्थी तयार होणें हें शिक्षणपद्धतीवर

सर्वस्वी अवलंबून आहे हें मात्र पटत नाही. शिक्षण-पद्धतीपेक्षां शिक्षकांचेंच तें कार्य असतें. प्राथमिक व दुय्यम शाळेंत क्षेत्र लहान असल्याने शिक्षक ही जबाबदारी पार पाडूं शकतात कॉलेजांत एकंदर विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षांत घेतां प्रत्येक विद्यार्थ्यांशी प्राध्यापक खासगी संबंध ठेवू शकत नाहीत. याचा अर्थ असा नव्हे की आजचे प्राध्यापक आपल्या कर्तव्याला चुकत आहेत. ज्या विद्यार्थ्याला मार्गदर्शनाची जरूरी असते, तळमळ असते त्यांना आपुलकीने सहाय्य करण्यास, त्यांच्याशी बरोबरीच्या नात्याने विचारविनिमय करून त्यांच्या अडीअडचणी समजावून घेण्यास, आजचे प्राध्यापक मला वाटतें पूर्वीच्या प्राध्यापकांपेक्षाही जास्त उत्सुक असतात. याबाबत प्राध्यापकांवर टीका करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मला एवढेंच सांगावयाचे आहे कीं सहकार्य मिळवावयाचें असतें.

आजचे प्राध्यापक, त्यांच्या विद्यार्थीदशेंत, कित्येक सामाजिक व राजकीय झगड्यांतून गेले आहेत. या सर्व चळवळींचे संस्कार त्यांच्या प्रवृत्तीवर व विचारांवर निश्चित झालेले आहेत या संस्कारांचा व अनुभवांचा फायदा आजच्या कॉलेजविद्यार्थ्यांना जरूर मिळण्यासारखा आहे. मात्र इच्छा हवी व तशा तऱ्हेचे संबंध राखले जावयास हवेत. माझ्या विद्यार्थीमित्राने आम्हा प्राध्यापकांवर, एका विद्वान व जुन्या प्राध्यापकांच्या उद्गारांचा दाखला देऊन, कामचुकारपणाचा, तळमळीच्या अभावाचा आरोप केला आहे! त्या प्राध्यापकांना त्यांच्या उद्गारांतून काय सुचवायचें असेल तें असो. त्यांना काही सर्व प्राध्यापकवर्गाचें प्रतिनिधित्व मिळालेलें नव्हतें. परंतु माझ्या मित्राचें मात्र मला कौतुक वाटतें. आपली निष्क्रीयता लपविण्यास त्याने या आरोपांचा चांगला बुरखा पांघरला आहे!

अखेर माझ्या विद्यार्थी मित्रांना मला एकच विनंति करावयाची आहे. त्यांनी थोडें आत्मनिरीक्षण करावें. कोणत्याही राजकीय पक्षाकडे अगर पुढाऱ्याकडे न पहातां, स्वतःच कार्यप्रवृत्त होऊन सभोंवतालच्या निष्क्रीय वातावरणावर मात करून स्वतांच नेतृत्व निर्माण करावें व राष्ट्रपुनर्घटनेच्या विधायक कार्यक्रमाखालीं भक्कम संघटना उभारावी. आम्ही प्राध्यापक त्यांना या कामी केव्हही सहकार्य देण्यास तयार आहोंत.

चित्रकारः— बाळ्या, त्रास दिलास तर थोबाड रंगवीन तुझं!

बाळ्याः— मग आणूं का तुमचं रंग साहित्य?

—विद्याधर भोरटके
विज्ञान, चतुर्थवर्ष

अध्यात्मशीलता व वैज्ञानिकता

लेखकः— **विद्याधर भोरटके**, साहित्यप्राज्ञ चतुर्थवर्ष (विज्ञान)

दान करणें हें चांगलें समजलें जातें परन्तु पात्रापात्रता पाहून दान करणें हें निर्विवाद चांगलें होय. सत्पात्रीं दान करण्यांतील उदारतेस चिकित्सकतेची जोड मिळाल्यामुळे ती डोळस असूं शकते. त्याप्रमाणेच सौख्य संवर्धनार्थ साधननिर्मितीस प्रवृत्त होणें हें चांगलें समजलें जात असतें, पण खरें सुख कोणतें हें अंतर्मुख होऊन चिकित्सापूर्वक पटवून घेतल्यावर मग सुख प्राप्तीच्या साधनांच्या पाठीस लागणें हेंहि डोळसपणाचें लक्षण समजलें जाईल. हा डोळसपणा आत्मज्ञानाने अंगीं बाणतो. ज्या सुखाचीं साधनें मानवाला पुरविण्यांत विज्ञानाने पराकाष्ठा चालविली आहे त्याच्या कल्पना वस्तुतः अज्ञानमूलक आहेत. त्यामुळे आमची सुखदुःखें काल्पनिक आहेत. हें दूर करून चिकित्सा बुद्धीने सत्य सुखाची अनुभूति घडविणें हें विज्ञानाचें कार्य नव्हे व तितकी त्यांत कुवतहि नाही. अज्ञान घालवून सुख-दुःखाच्या पलीकडे नेणें व आत्मानुभव घडवून शाश्वत व सत्य सुखाची प्राप्ति करून देण्याचें कार्य अध्यात्माचें आहे व त्यांत तेवढें सामर्थ्यहि आहे. विज्ञानाचें संशोधन क्षेत्र मानवाच्या बाहेर असून त्यांत मानव आत्म्यापासून दुरावत जातो. उलट अध्यात्माचें संशोधनक्षेत्र त्याच्या अंतर्यामी असून त्यांत तो आत्म्याजवळ जाऊन अंतीं त्यांत स्थिरावतो.

मानवाला आत्म्याची जाणीव नसणें हेंच अज्ञान होय. ह्या अज्ञानांतून मोह व अहंकाराचा पगडा त्यावर बसून त्याला संभ्रमावस्था प्राप्त होते. ह्या संभ्रमावस्थेंत तो आपल्या सुखदुःखाच्या कल्पना मूर्त रूपास आणूं पाहतो. ह्या सुखसमृद्धीचीं साधनें पुरविण्याची हमी त्याच्या बुद्धीने घेतलेली असते. ह्याचाच उघड अर्थ असा कीं, आत्म्याच्या अज्ञानाची गुलामगिरी बुद्धीने मोठ्या डौलाने पत्करून त्या द्वारें त्याचें अज्ञानी जीवन सुखी करण्याकरिता ती आपलें शक्तिसर्वस्व वेचीत असते. तिच्या ह्या अयशस्वी प्रयत्नांतून जें एक शास्त्र उदयास आलें तेंच 'विज्ञान' होय. दुःखाचें निवारण करून जास्तींत जास्त सुखाने मानवाला समाधान व जगाला शांतता प्राप्त करून घेण्याची ही जी बुद्धिमानांची धडपड चालली आहे तिच्या सफलतेसाठी सुखसमृद्धीच्या कल्पना बदलतील तशीं नवनवीन साधनें शोधून काढण्याचा त्यांना हव्यास जडलेला दिसून येतो. ह्या हव्यासांतूनच जी विज्ञानोन्मुख वृत्ति दृढमूल होते तीच वैज्ञानिकता होय.

आत्म्याच्या अज्ञानांतून सुख व दुःखें निर्माण होऊन हीं एकमेकांपासून अगदीं वेगळीं मानलीं गेलीं. वस्तुतः सुखाच्या तृषेंतूनच दुःखें उत्पन्न होत असल्यामुळे सुखाबरोबरच एकाच नाण्याच्या दोन्ही बाजूप्रमाणे दुःखहि-इच्छा असो अगर नसो पत्करावेंच लागतें. विज्ञान मानवाला सुखी करण्याच्या भरीस पडून त्याला खरोखरच सुखी करण्यापेक्षा ही तृष्णाच अमर्यादपणें वाढवीत आहे. अर्थात् सुखाच्या बरोबर अप्रत्यक्षपणें व न कळत तें मानवी दुःखांतहि भर घालीत आहे. मानवाला शांति सत्यानुभवाशिवाय लाभणें शक्य नाही. आत्म्याविषयींचें त्याचें अज्ञान दूर झाल्य शिवाय त्याची तृष्णा नष्ट होऊन तो सुखदुःखातीत होणार नाही व त्याला सत्यानुभव घडणार नाही. आत्म्यांचें हें अज्ञान बुद्धीला दूर करतां येत नाही. सर्वपल्ली डॉ. राधाकृष्णन् नुकत्याच कलकत्ता येथील भारतीय तत्वज्ञान परिषदेच्या रौप्य महोत्सव प्रसंगीं भाषण करतांना म्हणाले, "आत्मा व विश्व ह्यांच्या कथेंत आत्मा व त्याचें स्वरूप ह्यांच्याशीं मनुष्याचा अगदी उघड उघड संबंध येत असतो हें अगदी खरें आहे. आत्म्यांचें हें स्वरूप भव्य, चमत्कृति-पूर्ण असून त्यांत अनेक शक्ति व रहस्यें दडलेलीं आहेत. ही भव्यता इतकी विलक्षण आहे कीं मानवाची बुद्धि त्यावर पुरेसा प्रकाश पाडूं शकत नाही. एवढेंच नव्हे

तर आत्म्याच्या शक्तीचेंहि तर्कबुद्ध बुद्धीला आकलन होऊं शकणार नाही. "

आत्म्यांचें हें अज्ञान दूर करण्याकरिता व त्याचा अनुभव घडविण्याकरिताच वेद, शास्त्रें, योग अस्तित्वांत आलीं असून त्यांनी दाखविलेल्याप्रमाणे आत्मानुभव घेतलेल्या लोकांनी चिरशांति व सत्यप्राप्तीचे आपले शोध जगापुढे ठेविले आहेत. मानवी जीवनांतील ह्या दिव्य साक्षात्काराच्या तपश्चर्येंतूनच ' अध्यात्म ' जन्मास आलें आहे. मानवी जीवनांतील ह्या दिव्य साक्षात्काराच्या अंतप्रेरणापूर्ण मनाच्या विकासी वृत्तीस अध्यात्मशीलता म्हणतात.

मानवी जीवनाच्या दिव्य साक्षात्कारावर उपरिनिर्दिष्ट भारतीय तत्वज्ञान परिषदेच्या रौप्यमहोत्सव प्रसंगीं डॉ. राधाकृष्णन् आणखी म्हणाले, " मनुष्य हा संवेदनेवरील पापुद्रे एकामागून एक झटकून टाकीत असतो, अंतस्थ प्रज्ञेकडे तो वळतो, हळूहळू त्याच्या सभोंवतालच्या सर्व गोष्टी अथांग अंधःकारांत अदृश्य होतात व तो एका सतेज प्रकाशांत अपूर्व आनंदांत मग्न होतो. मानवी जीवनाची ही परिपूर्तता आहे. असें होणें म्हणजेच प्रभूची संगत मिळणें होय. देवत्व पावणें होय," म्हणूनच आत्मज्ञानासारखें प्रत्यक्ष ज्ञान करून देणाऱ्या अध्यात्माबद्दल ते म्हणतात, " प्रत्यक्षांतील ज्ञानावरच तत्वज्ञानाचा पाया उभारला पाहिजे, काल्पनिक ध्येयवादावर तो उभारता कामा नये. निसर्गामधील सत्य गोष्टी, व्यक्तीचें मन आणि मानवाच्या अंतर्गत आणि बहिर्गत अशा आध्यात्मिक जीवनावर तत्वज्ञानाचा पाया घातला पाहिजे. सर्व विश्वाची उत्क्रांति हा सर्वोच्च तत्वांचा हळूहळू होणारा उलगडा होय मूल्यांची पद्धतशीरपणें होणारी वाढ, वस्तूपासून जीवनाकडे होणारें संक्रमण, जीवनाकडून प्राणितत्वांत होणारें संक्रमण प्राणितत्वांतून मानवी सदसद्विवेक बुद्धीकडे आणि सद्विवेक बुद्धींतून आध्यात्मिक तत्वज्ञानाकडे होणारे संक्रमण या चित्रांत विश्वपद्धतीमधील नव्या नव्या कल्पनांचें व मूल्यांचें दर्शन होतें. " पण तेच नवनवीन शोध प्रसवणाऱ्या विज्ञानाविषयी ते म्हणतात, " चराचर विश्व ही एक सतत वाढणारी, बदलणारी अशी वस्तु आहे. पण तिचा उलगडा कांही आपोआप होत नाही. विज्ञानशास्त्र घडणाऱ्या गोष्टींचा व त्यांच्या परस्पर संबंधांचा मागोवा घेऊं शकेल, पण ह्या जगाचें कोणतेंहि स्पष्टीकरण तें देऊं शकणार नाही. फार तर पदार्थावर माणसाच्या मनाची चालणारी हुकमत एवढीच गोष्ट विज्ञान आपल्याला सांगूं शकेल. हें मन आपल्या विविध शक्तिपदार्थ जाणण्याचे कामीं लावूं शकते. "

विज्ञानाच्या योगाने भौतिक शास्त्रांची सुधारणा झाली असून ह्या भौतिक शास्त्रांच्या सुधारणेने मानवांत स्पर्धा व विषमता निर्माण केली आहे. ह्या स्पर्धा व विषमतेंतून स्वार्थ, द्वेष व नाश ह्यांची उत्पत्ति झाली असून मानवांच्या व जगाच्या भवितव्याला हल्लीं धोका उत्पन्न झाला आहे. त्यांच्यामुळे भौतिक शास्त्रांच्या प्रगतीबरोबर व्यक्तिव्यक्तींत व पक्षापक्षांत संघर्ष उत्पन्न होऊन कलह माजला आहे. तसेंच राष्ट्राराष्ट्रांत युद्धखोरी बळावली आहे. ह्या युद्धखोरीमुळे गेल्या कांही वर्षांत अणुशक्ति साध्य झाली जर शांततेचा काळ असतां तर ही अणुशक्ति आणखी ५० वर्षांत साध्य झाली नसती. युद्धखोरीच्या प्राबल्याने वाटेल तेवढा पैसा, वाटेल ते श्रम पडले तरी ही अणुशक्ति सिद्ध करण्यांत आली. पुष्कळ खर्च करून एक अणुस्फोटक तयार होतो. पहिल्या अणुस्फोटकासाठी दोन अब्ज डॉलर्स खर्च झाले. अणुस्फोटकांत युरेनियम अणूच्या विघटनाचा उपयोग केला आहे. युरेनियमचा अणु घेऊन त्यांतील अणूंचें (परमाणूंचें) विघटन होत असतां त्यांतील कांही शिल्लक अणूंचें शक्तीमध्ये रूपांतर होत असतें. ती शक्ति फार भयंकर असतें. पण युरेनियम मिळण्यास कठीण आहे. सर्वच युरेनियम स्फोटक नाही. तेव्हां युरेनियम स्फोटाचा सर्रास उपयोग होणार नाही. तो वापरणें परवडणार नाही. हायड्रोजनची अशी स्थिती नाही. पाण्यांत सर्वत्र तो असून हलकाहि आहे. म्हणून शास्त्रज्ञांचें त्याकडे लक्ष अधिक वेधलें आहे.

हायड्रोजन अणुस्फोटक तयार करीत असतांना त्याची प्रतिक्रिया युरेनियम अणुस्फोटकाच्या उलटी आहे. हायड्रोजनचें हलके अणु एकत्र आणून हेलियमचे अणू बनवावयाचे. ते बनत असतांना चार हायड्रोजनच्या अणूच्या वजनापेक्षा एक हेलियम अणूचें वजन कमी

असतें. त्यामुळें हायड्रोजन अणूतून जो शिल्लक भाग राहील त्या वजनाचे (वस्तूचें) शक्तींत रूपांतर होते व ही शक्ति युरेनियम अणुस्फोटकाहून अति प्रचंड स्वरुपाची असते. हा स्फोटक अजून पूर्णपणें सिद्ध झालेला नाही.

हे शोध नवीन असले तरी त्याची क्रिया विश्वांत चालूंच आहे. सूर्यापासून जी उष्णता मिळते ती तेथेहि हायड्रोजन अणूंचे हेलियम अणूंत रूपांतर होत असतां निर्माण झालेल्या शक्तीमुळें उत्पन्न होतें. वास्तवशास्त्रज्ञ सांगतात कीं, एक अब्ज वर्षांनी सूर्य आज आहे त्यापेक्षां शतपटींनी तेजस्वी (प्रखर) होईल. असंख्य तारकांत हीच प्रतिक्रिया चालू आहे.

कोणतीही शक्ति प्रथम साध्य झाली कीं, सामान्यतः भौतिक प्रवृत्तीनुसार तिचा विध्वंसनाकडेच उपयोग केला जातो. अध्यात्मशीलतेने तिच्यावर पूर्ण ताबा मिळविल्याशिवाय तिचा सुखाकडे, चांगल्या गोष्टीकडे विधायक उपयोग करतां येणार नाही. अर्थात् त्याला वेळही पुष्कळ लागणार. आरोग्यमंत्री राजकुमारी अमृत कुंवर एका परिषदेच्या उद्घाटनप्रसंगीं नुकत्याच म्हणाल्या, " संहाराची शस्त्रास्त्रें शोधून काढण्यांत मानवी शक्तीचा व बुद्धीचा अपव्यय करण्यापेक्षां अखिल मानव जातीच्या सुखासाठी ही शक्ति वेंचणें अधिक योग्य आहे. "

भौतिक शास्त्रांतील विज्ञान सामर्थ्याच्या उत्तेजनाने स्पर्धा व विषमतेंतून जे संघर्ष निर्माण होतात ते कायमचे नाहीसे करण्यासाठी सर्वात्मतेची जाणीव सर्वांचे ठायी निर्माण झाली पाहिजे व त्यासाठी प्रत्येक प्राणिमात्रांत स्वतःचें स्वरूप घेण्याची, आत्मसाक्षात्काराची, विश्वात्म ऐक्याच्या मानवतेची जाणीव उत्पन्न झाली पाहिजे. हें असाध्य वाटेल पण प्रामाणिक अंतःकरणापासून केलेल्या प्रयत्नाने हें साध्य होईल.

सर्वांभूती आत्मभावांची, विश्वात्म ऐक्याची जाणीव ही मनाला शांतता देणारी असते. ती द्वंद्वातीत असते. ईश्वरापासून चांगले वाईट परिणाम मिळाले तरी मनःशांतता बिघडता कामा नये. अशी साधक शांतता लाभण्यास तीव्र निष्ठा पाहिजे. असा एखादा जरी सिद्ध झाला तरी त्याच्या विचारांत आत्मिक सामर्थ्य येतें. अशी आत्मिक शक्ति ही अणुशक्तीपेक्षां जबरदस्त असते. म्हणूनच सत्य, अहिंसा व शांतीचे उपासक अशा आत्मबलसंपन्न महात्मा गांधींना संहारक अणुगोलाची कधींच दिक्कत वाटली नाही. व आजहि त्यांचे शिष्य पं. जवाहरलाल नेहरू ह्यांनाहि ती वाटत नाही. कारण गांधीजींचे अध्यात्मिक तत्वज्ञान संहारक शक्ति रोखून धरण्यास समर्थ आहे.

सेवाग्राम (वर्धा) येथें ता. ३१-१२-५० ला राष्ट्राध्यक्ष राजेंद्रप्रसाद ह्यांनी सांगितलें कीं, शास्त्राच्या संहाराकडे होणाऱ्या उपयोगाला आळा घालण्याची शक्ति फक्त गांधीजींच्या तत्वप्रणालीलाच आहे व हें कार्य फक्त हीच तत्वप्रणालि करूं शकते. जगाच्या प्रगतीचा मार्ग रोखून धरण्याची धमकी शास्त्राच्या ह्या संहारक बाजूने दिलेली आहे. शास्त्राच्या ह्या संहाराला आपण रोखूं शकतो किंवा नाही हा प्रश्न आहे. आणि सेवाग्राममधील कार्य ज्या तत्वप्रणालीवर चाललें आहे त्या तत्वप्रणालिनीजवळ या संहारक शक्तीला रोखण्याची शक्ति आहे यावर माझा विश्वास आहे. असा विश्वास अध्यात्मशीलतेंतूनच प्रगट होऊं शकतो.

विनाशाचें मूळ तृष्णा आहे. ह्या तृष्णेंतून संहार बुद्धि उत्पन्न होतें. विज्ञाननिर्मित सुख साधनांच्या विविधतेंत व वैफल्यांत तृष्णा तीव्र व अमर्याद होते. ह्या तीव्रतेंतून व अमर्यादतेंतूनच सर्व नाश ओढवतो. विज्ञान मानवाला सुखी करूं पहात असतां तृष्णेचा अतिरेक टाळूं शकत नाही. ते तृष्णेला मर्यादा घालूं शकत नसल्यामुळे मनुष्याच्या गरजा सारख्या वाढत असतात. वाढत्या गरजाच शेवटीं दुःखास कारणीभूत होतात विज्ञानाच्या ह्या कार्याच्या अगदीं उलट अध्यात्माचें कार्य आहे. अध्यात्म प्रथम तृष्णेचें निर्मूलन करतें. तृष्णा समूळ उपटून फेकूनहि अध्यात्म मानवाला क्रियाशील व सुखी ठेवूं शकते. तसेंच ह्या सुखाची एक बाजू शाश्वतता असते व दुसरी सत्य असते. तेथें दुःखाचा लवलेश नसतो. तृष्णेच्या नाशाबरोबर तृष्णाजन्य सुखदुःखापासून अध्यात्म मनुष्याला अलिप्त ठेवते. तेवढ्यासाठीं तें त्याला संयमशक्ति देते. ह्या संयमशक्तीमुळे मानवाला शांति प्राप्त होऊ शकते. विज्ञानशील मनुष्य स्वतः दुःखी होऊन दुसऱ्यांनाहि दुःखी करीत असेल

पण अध्यात्मशील मनुष्य स्वतः सुखशांति उपभोगून दुसऱ्याच्याहि सुखशांतीकरितां झटतो. वैज्ञानिकतेला स्वार्थ सुचतो. अध्यात्मशीलता त्यागाकडेच वळते. वैज्ञानिकता व अध्यात्मशीलतेचा जों जों आपण तौलनिक विचार करूं तों तों त्यांच्या कार्यातील परस्पर विपर्यस्तता ठळकपणें आपल्या ध्यानी येऊं लागेल. हें पाहिलें म्हणजे अध्यात्मशील मनुष्य एखादेवेळीं विज्ञानशील नसला तरी चालेल पण विज्ञानशील मनुष्य मात्र मानव जातीच्या कल्याणाकरिता तरी अध्यात्मशील असलाच पाहिजे हें निश्चित ठरतें. अध्यात्मशील मनुष्य विज्ञानशील असला तर अधिकस्य अधिकं फलं. पण नसला तर तो जगाला निदान विघातक तरी ठरणार नाही वैज्ञानिकतेस अध्यात्मशीलता पचवूं शकते पण वैज्ञानिकता अध्यात्मशीलतेस पचवूं शकणार नाही म्हणून वैज्ञानिकता मानवी जीवनास सुखी व समृद्ध करण्यास हवीच असेल तर ती निदान अध्यात्मशीलतेच्या पचनी पाडून पत्करावी. म्हणजे मानवाला शांति व जगांत शांतता लाभण्याचा संभव आहे. विज्ञान युगांतील मानवाचे जीवनांत हे दोन्ही प्रवाह ऋण व धन विद्युत प्रवाहाप्रमाणें खेळत राहिले पाहिजे. पण त्यांत अध्यात्मशीलतेचाच प्रवाह प्रभावी व बलवत्तर असावा हाच संयोग मानवी जीवनास व जगास उपकारक व तारक ठरेल आज त्याचीच खरी गरज आहे.

—— काळ आणि मानव ——

‘ दमलास भटकूनि
टाकिशि दीर्घ उसासा
प्रवासी, विश्रांतीस्तव
थांबशील कां जरासा ? ’

‘ प्रवास माझा अखंड
क्षणिक असे उसासा
काळ मीच ! प्रवासांत–
दवडूं मी वेळ कसा ? ’

दीर्घ उसास्यांत तुझ्या
गर्जीत वादळ–वारे
घरघर ती ऐकुनी
हृदय हे थरथरे ’

‘ थरथर हृदयिची
वृथा तुझी रे मानवा
कसचें वादळ वारे
श्वास माझाच मानवा ’

‘ श्वासावरी तुझ्याच कीं
जगतो मी या जगतीं
अतिथि व्हावास माझा
कामना ही तीव्र अती ’

अजब तुझी कामना
अशक्यचि पुरविणें
विधात्याचा बांधील मी
आज्ञा मला ‘ भटकणे ’

‘ आलो धावुनि तुझीया
स्वागतास रे प्रवाशा
भोळ्या खुळ्या या दिलाची
करु नकोस निराशा ’

‘ निराश कशास होशीं ?
कशास तूं खिन्न मनीं ?
सेवेंत तुझियाच मी
संगतींतसद्वर्तनीं ’

— प्रभाकर कुळकर्णी
सिनीअर बी. एस. सी.

मराठी वाङ्मय मंडळ

या वर्षी मंडळाचें कार्य ऑगष्ट महिन्यापासून सुरूं झालें. मंडळाच्या कार्यकारी समितीवर प्रत्येक वर्गातर्फे एक असे खालील विद्यार्थी निवडून आले.

प्रथम वर्ष (कला)—	श्री. राजाभाऊ पाटील
प्रथम वर्ष (शास्त्र)–	श्री. सुधाकर पाठक
द्वितीय वर्ष—	कु. सरोज देशमुख
तृतीय वर्ष—	श्री. अनंत जगताप
चतुर्थ वर्ष—	श्री. इन्द्रराव पवार

गेल्या वर्षाप्रमाणें यंदाही अभ्यास मंडळाची स्थापना होऊन मंडळाच्या चिटणीसाच्या जागीं श्री. वा. ना. सारंग व उपचिटणीसाच्या जागीं कु गोदू लेले यांची निवड झाली.

वाङ्मय मंडळाच्या कार्याचा प्रारंभ कै. कृ. प्र. खाडिलकर यांच्या स्मृतिदिनादिवशीं अमळनेरचे मराठीचे प्राध्यापक श्री. म. वि. फाटक यांच्या व्याख्यानाने झाला. त्यांनी खाडिलकरांच्या नाट्य–प्रतिभेचे स्वरूप अतिशय परिणामकारक शब्दांत विशद केले. यानंतर अभ्यास मंडळातर्फे “ साने गुरुजी जीवन व वाङ्मय ” या विषयावर प्रा. अदवन्त यांच्या अध्यक्षतेखाली चर्चा झाली. चर्चेत श्री. जगताप, श्री. पवार, श्री वर्तक, व श्री. पाटील यांनी भाग घेतला. यापुढील कार्यक्रम म्हणजे ‘ वाङ्मयशोभा ’ मासिकाचे संपादक म. म. केळकर यांचे “ संपादकीय जीवनांतील अनुभव ” या विषयावरील व्याख्यान हा होय. संपादकाच्या अडचणी व आजच्या मराठी साहित्याचे स्वरूप याविषयीं त्यांनी केलेली चर्चा उद्बोधक होती यानंतर पूर्व खानदेशांतील असिस्टंट ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह ऑफिसर श्री. बोरसे यांनी अभ्यासमंडळातर्फे अहिराणी भाषेतील लोकगीतांची आपल्या व्याख्यानांतून ओळख करून दिली. दुसऱ्या सहामाहीत वादविवाद मंडळ व मराठी वाङ्मय मंडळ यांच्या वतीने प्रा. न. र. फाटक यांनी ‘ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व त्यांचा काळ ’ यावर अत्यंत रसाळ असे व्याख्यान दिले. नंतर कै. माधवराव पटवर्धन यांच्या स्मृतिदिनानिमित्त मराठींतील नामवंत टीकाकार श्री. वा. ल. कुळकर्णी यांचे “ काव्यांतील अनुभूति व अभिव्यक्ति ” या विषयावर अतिशय विद्वत्तापूर्ण असें व्याख्यान झालें. त्या पुढील कार्यक्रम म्हणजे वादविवाद मंडळ व वाङ्मय मंडळ या दोन्हींच्या वतीने नाशिकचे प्रा. वि. बा. अंबेकर यांचे ‘ विद्यार्थ्यांची वाङ्मयसेवा ’ या विषयावरील व्याख्यान. त्यांचे भाषण विनोद परिप्लुत व विद्यार्थ्यांना अत्यंत मार्गदर्शक असें झालें. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष राजकवि यशवंत यांचा यानंतर मंडळातर्फे प्राचार्य महाजन यांच्या अध्यक्षतेखालीं सत्कार करण्यांत आला. या प्रसंगीं प्रा. महाजन श्री. जगताप, श्री. पवार. श्री सारंग. प्रा. तारळेकर व प्रा. अदवन्त यांची यशवंताच्या गुणवर्णनपर भाषणें झाली. यशवंतांनी त्याप्रसंगी अत्यंत काव्यमय व समयोचित असें भाषण केलें. जानेवारीमधील शेवटला कार्यक्रम म्हणजे बोर्डी येथील ट्रेन्ड ग्रॅज्युएट बेसिक ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राचार्य ग. ह. पाटील यांचें “ नवे शिक्षण ” या विषयावरील व्याख्यान. मूलोद्योग शिक्षणपद्धतिसंबंधीं त्यांनी विद्यार्थ्यांना चांगली कल्पना दिली.

अनंत जगताप
कु. सरोज देशमुख
चिटणीस

प्रा. म. ना. अदवन्त
उपाध्यक्ष

भारत इलेक्ट्रिक अँड जनरल ट्रेडिंग कंपनी

पोलन पेठ आझादरोड, जळगांव.

(पूर्व खानदेश.)

इलेक्ट्रीकल इंजिनिअर्स कॉन्ट्रॅक्टर्स व जनरल मर्चंटस्

आमचेकडे सर्व प्रकारची इलेक्ट्रिक फिटींगचीं कामें, इलेक्ट्रिक मोटार्स, डायनामो रिवाइंडींग व रिपेअर्स इ. कामें खात्रीशीर करुन मिळतील. सर्व प्रकारचा इलेक्ट्रिक सामान व मशिनरी किफायतशीर भावांत मिळेल.

अनुभव हीच खात्री.

दि फॉर्च्यून प्रॉव्हिडंट इन्शुरन्स कं. लि.

रजिस्टर्ड ऑफिस-- जळगांव पू. खा.

आयुष्याचे विमे रु. १०० पासून रु. १००० पर्यंत स्विकारले जातात.

टिकटिकाणी भरपूर कमिशनवर एजंटस व स्पेशल एजंटस नेमणे आहेत.

एजंटांना लायसेन्सची जरुरी नाहीं.

डी. एन. भिरुड

चेअरमन,

ए. टी. झांबरे

जी. के. पाटील

मॅनेजिंग एजंटस.

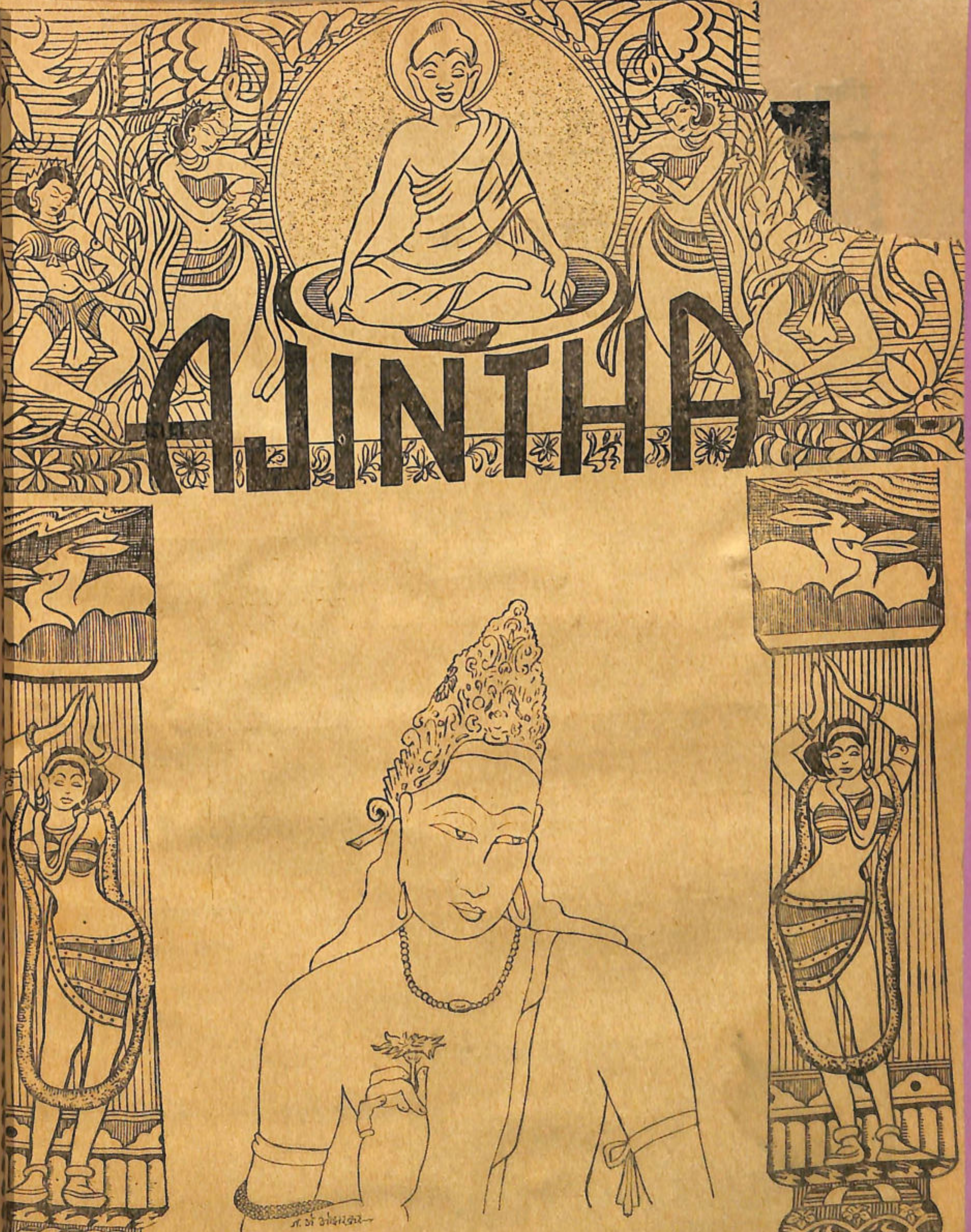

● ● ● वरील प्लेटमध्ये गौतमबुद्ध ध्यानस्थ बसले असून त्यांचा तपोभंग करण्यासाठी मार–सेना प्रयत्न करीत असल्याचें दाखविलें आहे. गौतमबुद्धांच्या जीवनांतील या अत्यंत उद्बोधक प्रसंगाचें चित्रण श्री. भोरटके यांनी केलें आहे. मधलें गौतमबुद्धाचें रेखाचित्र श्री ओझरकर यांनी काढलें आहे ● ● ●

'उसळत तेज भरे गगनांत'

फोटो— एल् आर. चांदगुडे

प्राचार्य महाजन —

— क्रीडांगणावर

फोटो— ताम्हाणे एम्. जी.

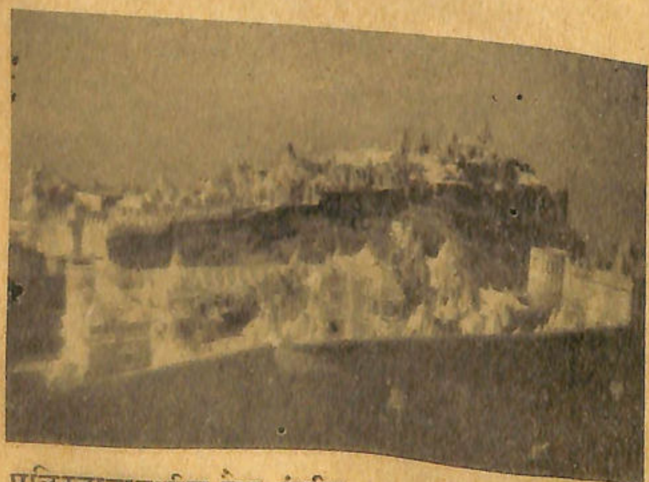

पलिस्तानामधील जैन मंदीर

फोटो— डी एल् ओस्वाल.

अजिंठा

— हिंदी विभाग —

चरन कमल बंदौ हरिराई ।
जाकी कृपा पंगु गिरिलंघै, अंधेको सबकछु दरसाई ।
बहिरो सुनै, गूंग पुनि बोलै, रंक चलै सिर छत्र धराई ।
सूरदास स्वामी करुनामय बारबार बन्दो तिहिंपाई ॥

—सूरदास

जेहि सुमिरत सिधिहोई,
गननायक करिवर-बदन ।
करौ अनुग्रह सोई,
बुद्धिरासि-सुभगुन-सदन

—तुलसीदास

निज भाषा उन्नति अहै
सब उन्नतिकोमूल
बिन निज भाषाज्ञानके
मिटत न हिय को सूल

—भारतेंदु हरिश्चंद्र

क्या पा या ?...

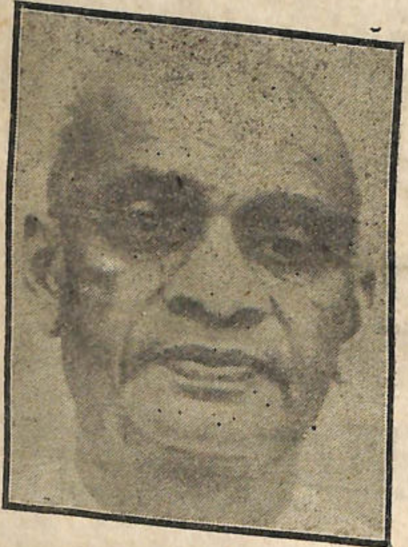

हे प्रभु कैसी यह निठुराई !
छीना हमसे लोह पुरुष सरदार
भरत भूमिका ।
जिसने अपने बाहुबलसे
भारत शान बढाई ॥

सदियोंसे खंडित टुकडों में—
बटे हुए जो राज्य यहाँ थे ।
उन सबका एक राज बनाकर,
बिखरे टुकड़े साथ जोड़कर
सबपर धाक जमाई ।

बारडोली के रणमें जिसने मान प्रतिष्ठा पाई ।
बापूके द्वारा भी जिसने योग्य प्रशंसा पाई ॥
उनको प्रभु तुमने छीना है जो प्रिय सरदार हमारे ।
भारतियोंके दिलको तोड़ा, तुमने इसमें क्या पाया ?

जिनके करतब से विदेश भी हरदम कांपा करता !
जिनके शब्दों को सुनकर भारतका हृदय उछलता—
हाय जवाहर के भी प्यारे वह सरदार पटेल हमारे ।
भारतीय जन आर्तवाणिसे गुण गायेंगे तेरे ॥

— ए. आर. वाय. पटेल
इन्टर सायन्स

मन्दिर — एक रूपक कथा

लेखक:— सुनिल सी. बी. ए.

" हे भगवान, मुझे हरदम तुम्हारे चरण कमलोंके समीप रहने दो । " पुजारीने ध्यान मग्न होकर अपने हाथ जोडकर प्रार्थना कीः--

अचानक उसने एक गंभीर आवाज सुनी....... जैसे उसे कोई कह रहाथा, " रे वंचित जीव......!" " तू हरदम मेरे पास है और मै तेरे पास ! " अरे भाई इतनाभी नही जानता कि भक्तके भगवान होते हैं और भगवान के भक्त; किन्तु बेचारा इन्सान क्या समझे ! " वह तो नादान है तभी तो पत्थरकी प्रतिमा का पूजन करता है । उसे यही भाता है । "

पुजारी कमलदलेके समान करयुगल बांधे बोला और उस अदृश्य व्यक्तिने कहाः--

" जनमतकी सच्चा भक्त परवाह नहीं करता । यह संसार जिन्दाभी नहीं रहने देता और न मरने देता है । मगर............ तू मेरेलिये अेक सुंदर मंदिर तैयार कर । मुझे निरंतर अपने अधीन रख कि बस सब काम तमाम ।

अिसके बाद उसे अदृश्य व्यक्तिकी आवाज सुनायी न दी । पुजारीने आँखें फाडकर देखा । फुलोंकी डाली उठायी । पूजापात्र हाथमें लिया । पोथापत्री समेटी, किन्तु पूजाका दीपक बुझ चुका था ।

कुछ दिनोंके बाद ....

अेक सुन्दर आलिशान मंदिर उस मैदानमें दिखायी दिया । सुनहली किरणोंसे स्वर्ण शिखर जगमगाने लगा रात्रीमें ज्योत्स्नासे वह झिलमिलाता दुग्धफेनस्नानसे चमक उठता । आरतीकी आवाजें गूँजती । मूर्तिके लिये रत्नजटित आसन तैयार किया गया था । उसपर संगमरमरकी सुंदर मूर्ति विराजित थी । रत्नोंसे तथा मोतियोंसे वह सजी हुअी थी । दीप-ज्योतियाँभी उससे स्पर्धा करने लगीं । मृदंग, झाँज, तालियाँ, गूँजीं । तंबोरे, सितार, गूँज उठे । अचानक फिर अदृश्य आवाज आयी ।

" नहीं, नहीं, मुझे अिस कारागृहसे मुक्त कर दो । अिस विलास-वैभवमें मेरा दम घुँट रहा है । " पुजारीने देखा-- मूर्ति पुजारीके पैरोंको पकडकर कह रही थी, " मुझे हृदयमंदिरमें स्थापित करो । अंतरंग साधना अेवं विशुद्ध हृदयकी पूजाही मुझे चाहिये । यह विलास मंदिर मुझे प्रिय नहीं । मूर्ति करुण स्वरमें पुकार रही थी ।

-- लेकिन पुजारी उसकी पुकार सुननेके लिये वहाँ कहाँ था ? वह तो मूर्तिको पैरोतले कुचलकर कबका चला गया था ।

फोरमैन-- " तुमने कारखानेमे कितने दिन काम किया है ? "

कारीगर-- " पैंसठ साल । "

फोरमैन -- " तुम्हारी उमर क्या है ? "

कारीगर-- " चालीस साल । "

फोरमैन-- " जब तुम चालीस सालके हो तो पैंसठ साल काम किस तरह कर सके ? "

कारीगर-- " ओवर टाईम में बहुत काम होता है यहाँ । "

कवि और कविता

कवि और कविता, दोनों है अभिन्न !
करते जग को प्रसन्न।
कवि है मानव, कविता हृदयकी मानवता।
कवि कल्पनाओंकी उडान लेकर,
रचता जो सुनहरे स्वप्न सुन्दर,
जिसमें वह देखता नियतिकी बोधगम्य मूर्ति।
चांदके चांदनी की ओढनी ओढकर,
तार जो बाँधती प्रीतीका निरंतर।
गीत वह गाती मधुरतर —
भरती उनमें प्रियमिलन मधुर साद।
मानव का संसार रचती, अपनी धुनमें कलकल करती।
बहती है कविता।
सूरजके सुनहरे किरण, जगाते है जगती को !
हँसाते है कलियोंको, सजाते हैं लताओंको,
मंडराते हैं भ्रमरयूथ मंदमंद मधुर मधुर,
रिझाता है पवन सबको।
हृद्वीणाके सुनकर तार तार।
उमड आती कविताकी धार,
नाचती कविकी अनुभूति—
रूमझुम रूमझुम छन छनन छनन।
'सत्यं शिवं सुन्दरं' का वह प्रकट रूप,
सौन्दर्य कल्पना का वह उच्च स्तूप।
मुखसे निकलती निनादमयी कविता—
बहाती जीवनकी सरस धार।
वही बनजाती कविता साकार।
कवि और कविता, दोनों एक हैं अभेद हैं।
चांदनी को चांदसे, प्रकाश को सूरजसे ?
निलिमाको गगनसे वात्सल्यको मातासे ?
पवित्रताको गंगासे, करूणाको मानवसे ?
नहीं नहीं......कभी नहीं !! दोनों है एक।
कविता और कवि। हाँ हाँ कवि और कविता॥

—जयवंतकुमार ज्यु. बी. ए.

आँखोंका धोखा

लेखकः — वसंत तळेले 'कोविद' सी. बी. ए.

एक गांवमे सभा थी। हम सभामें उपस्थित थे। मैं जरा ऊब गया था इसलिये बाहर आया। द्वारपर एक आदमी खड़ा था। वह किसी की राह देख रहा होगा ऐसा लगता था। मैंने बाहर आते ही उसेन मुझसे एकदम कहा 'चलो'। मैंने पूछा, 'कहाँ' 'घर' एकही शब्द में उत्तर देकर वह चलने के लिये तैयार हुआ। मैं उसको नहीं पहचानता था। सोचा मेरे दोस्तोंने उसको मेरेलिए भेजा होगा। मेरे किसी दोस्तका रिश्तेदार होगा। मैं उसके घर गया। मुझे गद्दीपर बिठाने तक भी मेरा कोई दोस्त नहीं आया। चाय का प्रबंध करनेकेलिये वह अंदर गया; इतनेमें उसी गांव का मेरे पहचान का एक आदमी मिला। उससे यह मामला कहनेपर मालूम हुआ कि ठीक मेरीही सूरत जैसा उसका कोई रिश्तेदार है। मैंने मेरे आतिथ्य करनेवाले को सब हाल बताया। इसपर उसने कहा कि कोई बात नहीं। ऐसा तो कभीकभी होताही रहता है। इस तरह औपचारिकता दिखाकर मैंने छुटकारा पाया।

मुझे तो अचरज ही हुआ, उसकी आँखें अच्छी हैं। सूरज मानो गुस्से में आकर तप रहा है। फिर भी इतनी भूल! मगर कुछ दिन बाद मुझे पूरा अनुभव आया कि हाँ इतनी भूल होना मुमकिन है।

मेरा नाम सरोदे नही है, मगर किसीने यदि "सरोदे" इस नामसे पुकारा तो मुझे शक होता है कि कोई मुझे ही बुलारहाहोगा! इसका कारण यह है कि ठीक मेरीही सूरतसे मिलती जुलती सूरतवाला सरोदे नामका मनुष्य है। करीब करीब चार पांच बार अलग अलग आदमियोंने मुझे सरोदे समझकर पुकारा और जब उनकी तरफ देखा तो उन्होने मेरा खासा स्वागत किया और पूछा सब खैरियत तो है न? तब यह सारा भेद मेरे ध्यान में आया और कहना पडा, भाई मैं 'सरोदे' नहीं हूँ, मेरा नाम 'तळेले' हैं। आपके देखनेमें गलती हुई है। तब वे" महाशय कहने लगे ठीक आप जैसे ही सरोदे हैं।

एक आदमी जो मि. सरोदे को पहचानता है उसने एकबार मुझे सरोदेही समझकर बुलाया तब मैंने अपना नाम उन्हें बताया और प्रसंगवश हमारी भी जानपहचान हुई। लेकिन अबभी वह मुझे सरोदे इसी नामसे पुकारता है। अब मुझे ऐसा लगता है कि सरोदे महाशयकोभी मेरे पहचानवाले लोग गलतीसे मेरे ही नाम से पुकारते होंगे!

इतिहासमें पढ़ा है पानपत की लड़ाई में सदाशिवरावभाऊ मरचुके थे मगर उनकी सूरतवाले एक आदमीने सदाशिवरावभाऊ का बनावटी रूप लेकर पेशवाईमें उधम मचाया था। नानाफडणवीस जैसे चतुर कार्यवाह नही होते तो उस नामधारी सदाशिवराव भाऊसाहबके कारण कितना भयंकर प्रसंग आ पड़ता! बनावटी सदाशिवरावभाऊ पार्वतीबाईका असली पति बनकर पेशवाईकी नाक काट देता। और पेशवाईका राज भी उसको मिल सकता था। सचेत रहकर यदि जानपहचान न रखी गयी होती तो सीपके मोतीको छोड़कर बनावटी मोतीकोही अपनाना पड़ता!

सौभाग्यसे मि. सरोदे महाशय का ससुराल मेरे ही गांवका है इसलिये उसकी बहू मुझे अच्छी तरह पहचानती है। मैंने सोचा थोड़ा अपनी श्रीमतीजीके साथ भी मजाक करलूँ। इसीलिए मैंने अपने सब स्वानुभव उसको बतलाए तब वह कहने लगी कि मेरी आँखें मुझे धोखा नहीं दे सकतीं। अपनी आँखोंमें मैंने तुम्हारी तसबीर इसप्रकार भरली है जैसे तुम्हारा आयडेंटिटी-कार्डही मेरे पास रखा हो। दुनियामें इन आँखोंके धोखोंसे बचाना चाहिये। अन्यथा ऐसे कई विनोदी प्रसंग उपस्थित हो सकते हैं।

" वैज्ञानिक युगमें भारतका स्थान "

लेखकः-- डी. यू. महाजन ' द्वितीयवर्ष (विज्ञान)

आज वैज्ञानिक अन्वेषणोंका युग शुरु हुआ है। हरअेक देशके लोग अपनी अपनी संस्कृति और सभ्यताका विकास करनेके लिये विज्ञान एक अवश्य साधन समझते हैं। वैज्ञानिक अन्वेषणोंका उद्देश सत्य सृष्टिको देखना है। आज हम मानते हैं कि हमारा देश विज्ञानके बारेमें पश्चिमीय देशोंसे बहुतकुछ पीछे है। लेकिन यह हमारा वहम दूर होना आवश्यक है। हमे आज भी अभिमान चाहिये कि विज्ञान तो हमारी ही साधना है। प्राचीन समयसे आजतक हम भारतियोंकाही विज्ञान हमेशा आगे रहा है।

जिस समय अन्य देश पिछड़े हुअे थे तब भारत उन्नतिके पथपर था। प्राचीन भारतियोंकी संस्कृति और सभ्यता संसारमें ऊँचे स्थानपर आरूढ हुअी थी। चरक, वाग्भट्ट, नागार्जुन सुश्रुत ये प्राचीन भारतके महान वैज्ञानिक हैं। उनके गवेषणोंसे मालूम होता है कि उस समय भारतीय विज्ञानमें अग्रसर थे और भारतीय संस्कृति ऊँची थी। नागार्जुनके ' रसरत्नाकर ' नामक ग्रंथसे हमें मानना चाहिये कि बौद्धकालीन युगमें भारतमें किमयाके प्रयोग भी किये जाते थे। उस समय भारतीयचिकित्सा, ज्योतिषशास्त्र, शरीरविज्ञान, वैद्यकीय विज्ञान और गणितशास्त्र भी जानते थे। भारतीयोंकी गणितशास्त्रकी प्रतिभा विश्वमें स्वीकृत की गयी थी। वे मानते थे कि वनस्पति चेतनामय होती है। उनकी यह धारणा आगे डॉ. सर जगदीशचंद्र बोसने सिद्ध की है और जगतको दिखाया है कि आधुनिक युगमें भी भारत पीछे नहीं है।

प्राचीन समय भारतीयोंको यंत्र- विज्ञान और कलाशास्त्रभी ज्ञात था। अिसका स्पष्ट प्रमाण 'समरांगण सूत्रधार' नामक ग्रंथके अेक अध्यायमें विमानका तथा आदि यंत्रोंका बयान किया है ऐसी जानकारी मिलती है।

सच तो यह है कि वैज्ञानिक युगमें प्राचीन भारतको समुचित स्थान प्राप्त हुआ था।

बादमें पांचछः सदियोंतक बौद्धधर्मके र्‍हासके और विदेशी आक्रमणोंके कारण भारतका अधःपतन शुरु हुआ और भारत अपने मार्गसे दूर होता रहा। लेकिन डॉ. प्रफुल्लचंद्ररायके हिंदु रसायनके इतिहासमें रत्नसमुच्चयके जिन प्रयोगोंका वर्णन है उनसे मालूम होता है कि भारतीय १३ वी और १४ वी शताब्दिमें भी युरोपीयन वैज्ञानिकोंसे आगे बढ़ चुके थे।

उन्नीसवीसदीमें भारत परतंत्र होतेहुअेभी भारतीयोंका उत्साह और साहस बढ़ता गया। भारतीय वैज्ञानिककार्यमें अधिक दिलचस्पी लेने लगे और अपने अदम्य उत्साहके साथ अपनी विज्ञान-साधना और अनुसंधान कार्य पूरा करके उन्होंने भारतको पुनः प्राचीन-भारत जैसा अग्रस्थान आधुनिक वैज्ञानिक युगमें भी मिलानेमें सफलता पायी है। आधुनिक भारतके बहुत वैज्ञानिक अपनी विज्ञानसाधनासे अन्तर्राष्ट्रीय ख्याति पाचुके हैं। डॉ. सरजगदीशचंद्र बोस, डॉ. सर प्रफुल्लचंद्रराय तथा प्रतिभाशाली नोबलपुरस्कार विजेता डा. सी. व्ही. रामन आधुनिक युगके महान भारतीय वैज्ञानिक हैं।

आज भी स्वतंत्र भारतमेंवैज्ञानिक कार्य करनेके प्रयत्नमें भारतीय वैज्ञानिक लगे हैं। विज्ञानसाधना और वैज्ञानिक कार्यसिद्धिके लिये भारतमें जारी प्रयत्न हो रहा है। वेधशालाओंद्वारा महान वैज्ञानिक अपनी विज्ञान साधना पूरी करनेका यत्न कर रहे हैं। पूरी तौरसे आज भी भारतीय अपनी प्रतिभा और विज्ञान साधनामें सबसे आगे हैं, और यह भारतियोंकेलिये गौरवशाली है।

गुप्तजीकी पंचवटी

लेखकः- हीरालाल चौबे इंटर आर्टस.

मैथिलीशरण गुप्त, आधुनिक युगके प्रगतिशील कवियोंमेंसे सर्वश्रेष्ठ कविरत्न है। उनकी कृतियाँ अपनी अपनी शैलीयोंसे परिपूर्ण हैं। उन्होंने अपनी काव्य-वीणासे काव्यप्रेमियोंके हृदयोंको तल्लीन किया है एवम् राष्ट्रीय भावनाओंको जागृत किया है। सुप्त विचार-धाराको नयी और उन्नतशील बनानेकी चेष्टा की है।

कविके श्रेष्ठ काव्योंमें पंचवटी अपना स्थान रखता है। पंचवटी का विषय पौराणिक होते हुअे भी, कविने अपने प्रभाव व कुशलतासे नवीनता देकर उसे सुंदर खंडकाव्य बना दिया है। उस काव्यमें जीवनकी मधुरता और साथहीसाथ कविने कर्तव्यपालनका संदेश दिया है।

पंचवटीका प्रकृति वर्णन सजीव, स्फूर्तिदायक और पवित्रतासे पूर्ण है। पंचवटीका स्थान नाटकका रंगमंच बना हुआ दिखाई देता है। वहाँके पशुपक्षी, छोटेबड़े पेड़, सुंदर लताअें और निरंतर बहनेवाले झरने वाचकगणके हृदयपर परिणाम कर देते हैं। प्रकृतिका ज्योंकात्यों वर्णन करनेमें कविकी कुशलता है। जैसे--

चारूचन्द्रकी चंचल किरणें खेल रही हैं जल-थलमें
स्वच्छ चाँदनी बिछी हुअी है अवनि और अम्बरतलमें
पुलक प्रकट करती है धरती हरित तृणोंकी नोकोंसे,
मानो झोम रहे है तरु भी मन्द पवन के झोकों से।

कितने सरल और सुन्दर शब्दोंमें कविने हमारे सम्मुख एक निकट परिस्थितिको भुलानेवाला, नवीन व आल्हाददायक प्रकृतिचित्र उपस्थित किया है!

काव्यके पात्रोंको देखते हुए कहना पड़ता है कि वे पूर्ण रूपसे मानवी पात्र हैं। पंचवटी में एक आदर्श कुटुंबका हम दर्शन करते हैं। अिसमें बंधुप्रेम, कर्तव्यपालन, पत्निप्रेम, पातिव्रत्य और निःस्वार्थ और पवित्र रिश्तेमें दिखाई देते हैं। भाबी और देवरका (सीताजी और लक्ष्मण) हिंदु संस्कृतिमें कितना प्रेमी और पवित्र रिश्ता होता है। उसी प्रकारसे सीताजीको हम एक आदर्श भारतीय स्त्रीके रूपमें देखते हैं। वे सब हमे स्वावलंबी और कर्तव्यनिष्ठ दिखाई देते हैं। जैसे--

'स्वावलंबकी एक झलकपर न्यौछावर कुबेरका कोष'

कविने इस छोटेसे काव्यमें स्थान स्थानपर मनोवैज्ञानिक सिद्धांतोंको बिखेर दिया है। यदि मनुष्य इन सिद्धांतोंको सामने रखकर, इन सिद्धांतोंके मुताबिक आचरण करेतो इसमें संदेह नही कि, वह स्वयं आदर्श नागरिक बन सकता है। और जब प्रत्येक नागरिक इस प्रकार आदर्श (योग्य) है, तो क्यों नही वह समाज या राष्ट्रादर्शका केन्द्र कहलाये? जैसे--

" जितने कष्ट-कंटकोंमें है जिनका जीवन-सुमन खिला,
गौरव गन्ध उन्हें उतनाही अत्र, तत्र, सर्वत्र मिला।

पत्नीः-- (पतिसे) " आपने मुझे यह तो बतायाही नहीं कि आपने शराब पीनी क्यों छोडी? "

पति (हिचकिचाते हुए) :-- " बात यह है कि पिछलीबार जब मैं नशेमें था तो मुझे एककी जगह तुम्हारे भाई दो दिखाई दिये- तभीसे सहमकर मैंने शराब छोडदी है।

* * * * *

अमीर जो कि गरीबोंके समान नम्र हैं, और गरीब जो कि अमीरोंके समान उदार हैं, वही खुदाके प्रिय पात्र होते हैं। -- सादी

पन्तजीकी कविता —

लेखकः— वामन सारंग
ज्यु. बी. ए.

छायाबादकेभीतर माने जानेवाले कवियोंमें पंतजीका अेक प्रमुख स्थान है। प्रकृतिके साथ सीधा प्रेमसंबंध पंतजीका दिखायी देता है। प्रकृतिके रमणीय दृश्योंको देख कविका हृदय आनंदविभोर होकर गाने लगता है। प्रकृतिके सुंदर रूपोंकी आल्हादमयी अनुभूति उनकी कविताओंमें स्थान-स्थानपर प्रतीत होती है। उनकी प्रारंभिक रचना "वीणा" से लेकर 'स्वर्णकिरण' तक हम अिस बातका अनुभव करते हैं। 'पल्लव' में पंतजीने प्रकृतिके व्यापारोंकेद्वारा मानसिक व्यापारोंकी बड़ीही सुंदर व्यंजना की है। पंतजीको प्रकृतिकी ओर आकर्षित होनेवाला, उसके खुले और शाश्वत रूपोंके बीच खुलनेवाला हृदय मिला है। पंतजीकी रहस्यभावना स्वाभाविक है, सांप्रदायिक नही। जो कुछ है पंतजीका अपना है। स्वच्छंदताके साथ विचरना उनकी विशेषता है।

पंतजी सुंदरम् के कवि हैं। प्राकृतिक, मानसिक तथा आत्मिक सौंदर्यही उनके कविता का विषय रहा है। 'ग्रंथि' अेक असफलप्रेमकी कहानी है। वास्तवमें पंतमें सौंदर्यभावनाकी अभिव्यक्ति, आशा, उल्लास वेदना, व स्मृति आदिकी अलग अलग व्यंजनापरही हमारा मन ज्यादा आकर्षित होता है। कलावादके प्रभावसे सौन्दर्यवादका चलन योरपमें हुआ उसका असर पंतजीपर भी हुआ है। उन्होंने स्पष्ट रूपसे कअी स्थानोंपर सौंदर्यचयनको अपनी जीवनकी साधना कहा है। चारोंओर खिलीहुअी जगत्की सुषमासे अपने हृदयको संपन्न करनाही वे अपने जीवनका उद्देश मानते हैं। पंतजी प्रधान रूपसे कलाकार हैं। अिनके काव्यमें सबसे प्रथम कलाका, उसके उपरान्त विचारोंका और अंतमें भावोंका स्थान है। कविकी सौंदर्यभावना आगे व्यापक होकर मंगल भावनाके रूपमें परिणत हुअी है।

अिस जगतमें सुखके साथ दुःखभी है। कवि दोनोंका सामंजस्य कर जीवन संपन्न करना चाहता है। 'सुख-दुःखके मधुर मिलनसे यह जीवन हो परिपूरन' यह कविकी अिच्छा है। कवि वर्तमान जगतकी अिस स्थितिसे असंतुष्ट है। कहीं तो सुखकी अति है तथा कहीं दुःखकी। उनके 'युगांत' में हम वर्तमान जीवनमें उठे हुअे स्वरोंकी प्रतिध्वनि पाते हैं। अिसमें परिवर्तनकी आशाकांक्षाके साथ श्रमजीवियोंकी दशाकी झलक भी मिलती है। 'युगांत' में कवि स्वप्नोंसे जगकर कहता है।

> "जो सोए स्वप्नोके तममें
> वे जागेंगे — यह सत्य बात
> जो देख चुके जीवन--निशीथ
> वे देखेंगे जीवनप्रभात।"

अिसमें कविका आशावादी सूर सुनायी देता है। पंतजी पूर्णतया आशावादी कवि हैं। पंतजी स[...] आस्तिक हैं। वे स्पष्ट कहते हैं कि 'ओश्वरपर वि[...] विश्वास मुझे'। वे विश्वासको जीवनका अनिवार्य अं[...] समझते हैं।

जो पुराना पड़ गया है तथा जीर्ण और जर्जर हो गया है उसे पंतजी बडी निर्ममतासे हराना चाहते हैं और वे कहते है —

> "द्रुत झरो जगतके जीर्ण पत्र।
> हे स्रस्त ध्वस्त! हे शुष्क शीर्ण।"

'युगवाणी' में पंतजीने समाजवादीबातें ग्रहण की हैं पर अपना चिंतन स्वतंत्र रखा है। युगवाणी पंत[...]जीका सिद्धांत वाक्य है।

'स्वर्णधूलि' और 'स्वर्णकिरण' में अधिकांश कविताअें आध्यात्मिक हैं। यह आध्यात्मिकता मनो[...]वैज्ञानिक है। व्यक्तित्वविकासकी दृष्टिसे पंतजी अिस[...] जीवनकी गतिपर पहुँच गये हैं।

पंतजीका कलाक्षेत्रपर प्रभुत्व है। वे मननशील एवम् चिंतनशील कवि हैं। हिन्दी कविताको उन्होंने अे[...] नवीन भाषा, नवीन रूपरेखा और नवीन कला प्रदान की है। उनका काव्यस्वरूप देखकर वे हिन्दी काव्यकी श्रीशोभा औरभी बढ़ायेंगे और उसे गौरवान्वित करेंगे, ऐसी आशा सुसंगत व योग्य ही है।

सिंहगडके प्रति

सह्याद्रीके वीर पुजारी महाराष्ट्र गौरव-आभिमान।
जगतीसे विरक्त हो करके कहाँ भुलादी अपनी शान?
तपो भूमि स्वातंत्र्ययज्ञकी अबक्यों मूक हुई मतिमान।
किन वांछाओंको लेकर यों अय सिंहगड वीर महान ॥ १ ॥
मानवताकी निठुर कहानी की अवसादमयी झनकार।
तुममेंही तो छिपी पड़ी है परिवर्तन की किमयागार।
अरे सिंह से बली सिंहगड तानाजीके स्मृतिमन्दिर,
धवल विमल गौरव शिवबाके आहुतियोंके रणमन्दिर ॥ २ ॥
यहीं चढाने मातृभूमिको स्वतंत्रता सुमनोंके हार,
आया था सेना लेकर के रणचन्डी की कर हुँकार।
रक्षा करने सती देवियोंकी आया वह वीर कुमार,
शीशकमलकी भेंट चढ़ाने आया करने स्वाहाकार ॥ ३ ॥
चढ़ा दिया अपना जीवनबालि सर्व प्रथम तानाजीने।
उदयभानुसे देशद्रोहि को मार गिरा तानाजीने ॥
इस अतीतकी गाथाओंपर अब वह हँसताही होगा?
तब सहसा इसशून्य सदनमें क्रन्दन मच जाता होगा ॥ ४ ॥
वीर शिवाजीका वह प्यारा यहीं सिंहगडके भूपर,
चला गया दे अपनी स्मृतियाँ तेरी ईंटोंमें भरकर।
कांप उठा मेरा हिय थरथर देख अभी तेरा खंड़हर,
अगणित तरुण मराठाओंके गौरवके ओ उच्च शिखर ॥ ५ ॥
अरे तपस्वी तानाजीके तुमक्योंकरयों मूक हुए।
झांको बीती सुस्मृतियोंको इस प्रकारक्यों मुग्ध हुए।
काल पृष्ठपर लिखा रहेगा अमर काव्यमें यह इतिहास।
तुम्हें देख मेरे अंतरमें उठा वीर भावोंका भास ॥ ६ ॥
यहीं समाधी तानाजीकी पुण्यमयी प्रस्थापितकर —
मरहट्टोंने भी दिखलाया गौरव तेरा स्थापितकर।
स्वतंत्रताके इस युगमें भी शान रहे भारत भूपर।
कौन भुला सकता है तुमको महाराष्ट्र गौरव ऊपर ॥ ७ ॥
अपने नेत्रोंसे दो मोती भेंट चढ़ाता हूँ तुमको
मेरी हृत्तंत्रीवीणासे गीत सुनाता हूँ तुमको
स्वतंत्रताके वीर पुजारी नहीं देख पाता तुमको
खून खौल उठता है मेरा मान दिलाउँ मैं तुमको ॥ ८ ॥

— प्रो. न. चिं. जोगळेकर.
एम्. ए. साहित्यरत्न

' हिन्दी साहित्य मंड़ल '

इस वर्ष मूलजी जेठा कॉलेज में " हिन्दी साहित्य मंड़ल " की स्थापना हुअी । कार्यकारी मंड़ल में निम्न-लिखित लोग लिये गये ।

अध्यक्ष-- प्रो. न. चिं. जोगलेकर

उपाध्यक्ष- प्रो. ग. ह. तारळेकर

मंत्री-- श्री. ज. मु. चौधरी Jr. B. A.

Lady Representative--

सु. श्री. कोल्हटकर Jr. B. A.

साहित्य मंड़लकी ओरसे श्री. कन्हयालाल दख की अध्यक्षतामें तुलसी स्मृति दिवस दिनांक २३-८-५० को मनाया गया । श्री. प्रो. पोतनीस, प्रो. तारळेकर, प्रो. जोगलेकर औंर प्रमुख वक्ताने तुलसीदासके महत्व--पर विचार प्रदर्शित किये ।

इसकेबाद दि. ६--९--५० प्रो. तारळेकरजी की, अध्यक्षतामें "साहित्यमें कवि और काव्य आवश्यक है।" इसपर चर्चा हुई । इस चर्चामें बी. ए. के छात्रोंने भाग लिया । दि. १३-९-५० को भिक्षुभदन्त आनंद कौसल्यायनजीका प्रो. जोगलेकरजीकी अध्यक्षतामें " आजके हिन्दी का भविष्य " इसपर सुन्दर सारगर्भित भा हुआ । श्री जैनेन्द्रकुमारजीनेभी साहित्यमंड़ल डिबेटिंगयुनियन की सम्मिलित आयोजनामें कॉलेजमें आकर प्रि. महाजनजीकी अध्यक्षता में भा दिया तथा चर्चा की। प्रो. म. ना. अद्वैतजीकी अध्य " आधुनिक हिन्दी काव्य मराठी के आधुनिक का श्रेष्ठ है / " इसपर चर्चा हुई । चर्चामें मराठी त हिन्दी के छात्रोंने भाग लिया । प्रो. तारळेकर, जोगलेकर और प्रो. अद्वंतजीने अपेन विचार प्रद किये ।

सोलापूरके डी. ए. व्ही. कॉलेज के हिन्दी सा मंड़ल के तत्वावधानमें " अणुशक्तिका आवि मानवताके लिये अभिशाप है ।" इस विषयपर आंत विश्व-विद्यालयवादविवादप्रतियोगितामें हमारे कॉलेज ओरसे श्री. आय. एस. पवार Sr. B. A. भेजे थे । इन्होंने चर्चा में अच्छी योग्यता प्रकट की। पवार को एक व्यतिगत पुरस्कार भी मिला ।

" समझदार मनुष्य अपने--आपको दुनियाके अनुकूल बना लेता है । बेसमझ मनुष्य दुनियाको अपने अनुकूल बनानेकी चेष्टा करता रहता है । इसलिये सब तरहकी उन्नति बेसमझ मनुष्यपरही निर्भर है ।

-- बर्नार्डशा

" तुम बहुत खर्चीली हो, " पति कह रह था, " यदि मुझे कुछ हो गया तो तुम्हें भीख मांगकर गुजर करनी पड़ेगी । "

" लेकिन मुझे कोई दिक्कत नहीं होगी । तुमसे ही भीख मांगनेका मुझे काफी अभ्यास हो गया है / "

* * * *

पत्नी:— " यह पकवान मैंने पाकविज्ञान की नई पुस्तक में से निकाला था । "

पति-- " बड़ा अच्छा किया । यह पुस्तक में रहने योग्य है भी नहीं । "

* * * *

कृष्णा अपनी सहेली नीलिमा के घर गई तो उसे स्यापा करते देख अचरज में पड़ गई । " क्यों क्या तुम्हारा पति मरगया है नीलिमा ? " उसने पूछा ।

" नहीं, वर्तमान पति तो जीवितही है, " नीलिमाने जवाब दिया, " लेकिन वह मुझपर इतना संदेह करते है कि मुझे अपने पहले मृत पतिका स्मरण हो आया और मैं उनकी यादमें फिरसे रोने लगी । "

खेडोपाडीं विजेच्या दिव्यांची व लाउडस्पिकरची टेंपररी सोय करून देण्याचें

एकच ठिकाण:—

धी अरुण इलेक्ट्रिक अँड जनरल स्टोअर्स

डॉ. आचार्य यांचे शेजारी, माहेजी बाजार,

जळगांव पू. खा.

आमचे येथें इलेक्ट्रिकचें सर्व सामान, मोटर्स, इलेक्ट्रिकल वर्दींगटन सिमस्पनचें

लहान व मोठे पंपसेटस्, सेल्फप्रायमिंग डोमॅस्टिक पंपस्, एमको व

कॅसल्स या कंपन्यांचे सिलींग टेबल व कॅबीन फॅन्स

शेतकऱ्यांना लागणारे लहान मोठे

ऑईल इंजिन पंपस् आणि

इलेक्ट्रिक ग्लेव

वगैरे सर्व सामान किफायतशीर मिळेल.

तसेंच हाऊस वायरिंगचीं, सिनेमा थिएटरचीं

वायरिंगचीं कामें उत्तम प्रकारें करून मिळतील.

एकवेळ अनुभव हीच खात्री.

RURAL SUPPLIERS.

Agents-

OIL ENGINES, ELECTRIC MOTORS,
AGRICULTURAL TRACTORS,
CENTRIFUGAL PUMPS,
FERTILIZERS AND MANURES
AND
COMMISSION AGENTS.

HEAD OFFICE
BHADLIKAR BUILDING, POLAN PETH,
JALGAON, E. K.

AJINTHA

(Miscellany of M. J. College, Jalgaon.)

Vol. V FEBRUARY 1951 No. 5

EDITORIAL BOARD

Principal Y. S. Mahajan
President

Prof. M. N. Advant
Chief Editor

Mr. A. H. Sarode
Students' Representative

Prof. C. R. Potnis
Mr. M. C. Shaha
Mr. G. H. Tarlekar
Mr. N. C. Joglekar
Mr. M. M. Thatte

Editorial

In this academic year we closed with the first half of this century and entered upon the second. A dramatic chapter of history is over and the future confronts us with a question-mark. Where are we heading? In recent years communism has been on the offensive in Asia. The Communists have established their government over the vast mainland of China. Their occupation of Tibet will mean a permanent threat to India and Pakistan. In the other smaller countries of Asia they have heavily infiltrated, and a new Communist empire seems to be emerging in Asia upon the ashes of the old empires of the West. In Korea the Communist government in the north started aggression in June and they were joined later by the Chinese Communist " volunteers."

It is right that aggression should be checked, whoever the aggressor. But, for Americans to check aggression in Korea is a mere part of their main policy of containing communism anyhow. Hence their vigorous efforts to secure German rearmament in west Germany. The defeated generals of Nazi Germany are again in the press, haggling for the price of German rearmament. The American Government would adopt the same policy in Japan. The erstwhile enemies of democracy are to be marshalled in the defence of democracy! Out of their hatred for communism the government of the U. S. A. still refuses to recognise the Communist Government of China. The intransigence of attitudes on both the sides makes understanding impossible and war inevitable. The leaders of the two warring camps are trying to drag the rest of the nations with them. Mankind seems to be marching towards its ultimate doom.

But there are other people in the world: other than the Communist and the anti-communist, who realise that a third world-war in which atom bombs and hydrogen bombs will be used, will end all civilisation. They realise that there must be give and take on both the sides; the Communist must shed their expansionist aims and the West must consider sympathetically the feelings of the rising Asiatic nations. Particularly, America must give up her obstinate attitude towards the People's Republic of China. In the conference of the Commonwealth Prime Ministers recently held in London, suggestions on these lines were made by weighty members of the Commonwealth. Let us hope that sound counsels ultimately prevail. Meantime people all over the world live under a kind of suspended sentence of death.

At this critical moment in our history, India has suffered a heavy and irreparable loss at the passing away of Sardar Vallabhbhai Patel. Sardar Patel was one of the architects of our newly-won independence, and the Chief architect of modern, unified India. " As the consummate organiser of the Congress party machine, the instrument of integration, the Minister for States and the Minister for Home Affairs he leaves in each of several key positions a serious void ". The people have lost their Sardar. Hard work and continuous worry for the well-being of his people had grievously shattered the

health of this Iron Man of India and on 15th December, in the morning, the story of his great life ended. " It is a story ", said Mr Nehru in the Parliament, " that all of us know and the whole country knows. History will record it in many pages and call him the builder and the consolidator of the New India, and will say many other things about him. To many of us here, he will perhaps be remembered as a great captain of our forces in the struggle for freedom, and as one who gave us sound advice in times of trouble and in moments of victory, a friend, and a colleague and a comrade on whom one could invariably rely as a tower of strength which revived wavering hearts when we were in trouble. I who have sat here side by side with him for these several years will feel rather forlorn and a certain emptiness will steal upon me as I look at this empty bench ."

Death has taken, during the year, a heavy toll of some of the noblest lives in this land and others. The inspiring socialist philosopher, Professor Laski, George Bernard Shaw who though full of years, had created about him a sense of permanence, the American novelist, Sinclair Lewis, Shri Raman Maharshi, Yogi Arbindo Ghosh-these have passed away. We must make a special reference to the sad demise of Shri Sane Guruji. He was very dear to the people of Khandesh and particularly to the students. A man of deep scholarship, Shri Sane Guruji was the incarnation of sincerity and humility. Khandesh was his chosen field of work and his memory will be cherished by the people of this part for a long time to come.

II

There has been a steady increase in the strength of the College and the number stands today at 625. As usual there was a heavy rush of students for accommodation in the College hostels and many had to go back disappointed. The ground-floor of the new hostel building, spacious and airy, is nearing completion and will be ready for occupation next June.

From the beginning of this academic year the morning session for the Arts classes has been closed and we have returned to the regular hours: 11. 30 A. M. to 4. 45. P. M. As our University has provided the facility of external degrees to the employed, the morning session was no longer necessary. Its closing has been an important change which has led to greater efficiency in the working of the college.

It is a matter of pride for us that Principal Mahajan was elected to the Executive Council of the University of Poona through its Court. Within a year of his joining this College as the Principal, he has become a member of every important body of the University. Prof. C. R. Fotnis has been appointed as the Vice-Principal for the year 1951. There have been the following additions of experienced lecturers this year: Miss. N. G. Joshi for English, Prof. V. S. Shah for Physics, Prof Mukherji and Prof. N. C. Joglekar for Biology and Hindi respectively. The following young and qualified demonstrators have been added to the science departments; Messers B, S. Choudhari, B. S. Pawar and E. S Jog for Physics, Mr. P. N. Kolhe and Miss P. Y. Oak for Chemistry. Prof. M. N. Advant has been given recognition as a

Post-graduate teacher in Marathi. Professor Phatak and Dr. Garge of the Pratap College, Amalner, are co-operating with him in the organisation of the M. A. lectures. The facility of post-graduate tuition in a mofussil centre has been a boon to many who could not have gone to Poona for education.

The co-ordination between our College and Pratap College with regard to post graduate teaching will undoubtedly lead to better understanding and bringing the two colleges closer.

The results of the various University examinations have been quite satisfactory and in keeping with the past tradition. Mr. M. S. Chaudhari secured first class in the B. Sc. examination and Mr. H. C. Patil and Mr. D. R. Chaudhari secured first class in the I. Sc. examination. The full results of the Degree examinations appear elsewhere in this issue.

In the Inter-collegiate Sports competitions held for the North Group at Amalner, Mr. John D' Mellow got the Individual Championship in the athletic events and our college won the General Championship in Athletics. Our football and Hututu teams were runners-up in those events. These Intercollegiate Competitions will be held on the grounds of our college next year. We are sure that this will give a new impetus to the working of our Gymkhana.

Mr. I. S. Pawar (Sr. B. A.) took part inthe Dhotrikar Hindi Debating competition held in the D. A. V. College, Sholapur, and was awarded a special prize. Mr. Bakshi (Sr. B. A.) got the prize for the best essay on 'The Teachings of Mahatma Gandhi.' The prize was donated by Shri Devakinandan Narayan, President of the District Congress Committee. We must make a mention of the brilliant success achieved by our past student Mr. N. D. Gupte. He stood first in the first class at the B. E. examination of our University held in October 1950. We congratulate him on his success and wish him bright future.

This year the closing of the morning session enabled many associations to function successfully. The Marathi Literary Association, the History and Economics Association and the Arts Circle could arrange a number of lectures and programmes in addition to the lectures organised under the auspices of the Extension Lecture Series. Their reports are published elsewhere in the Miscellany.

We thank the editors of the 'Loksatta' and the 'Sadhana' for lending us several photo-blocks. We are especially thankful to Mr. V. C. Nehete, the proprietor of the Deccan Printing Press, Jalgaon, for printing this Miscellany in such an attractive way and in time, though there were many difficulties in the way. Our thanks are due to Rege Process Studio, Bombay.

Our thanks are also due to Prof. M. D. Nadkarni, Prof. Miss Nalini Joshi, Prof. M. M. Kelkar for the valuable help they rendered in connection with the correction of proofs and also the valuable suggestions they made from time to time.

A word about our cover-page: It shows the Buddha in deep meditation while the beautiful damsels in the service of Mara, the arch-enemy of the good Law are trying to tempt him away from his path. The Seeker after Truth perseveres in steady meditation - thus defeating Mara and his children: Caprice, Gaiety, Wantonness, Discontent, Delight and Thirst. The symbolism is obvious. We thank our student Mr. V. M. Bhortake for supplying us such an appropriate and excellent design.

The Architect of Modern India

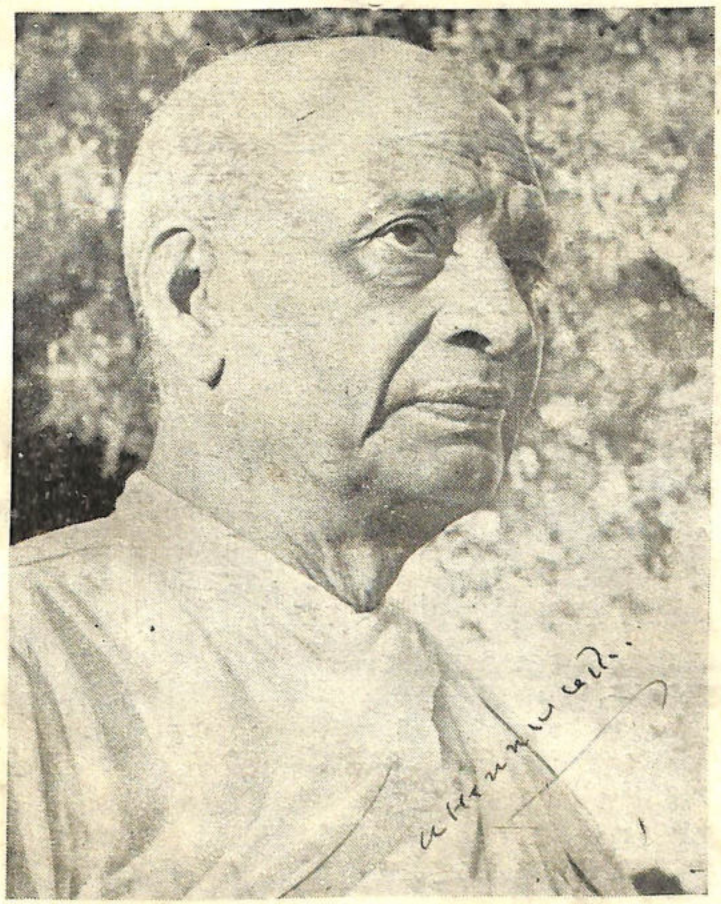

Sardar Vallabhbhai Patel.

[Block by courtsey of Sadhana]

Genius of this Century

G. B. S.

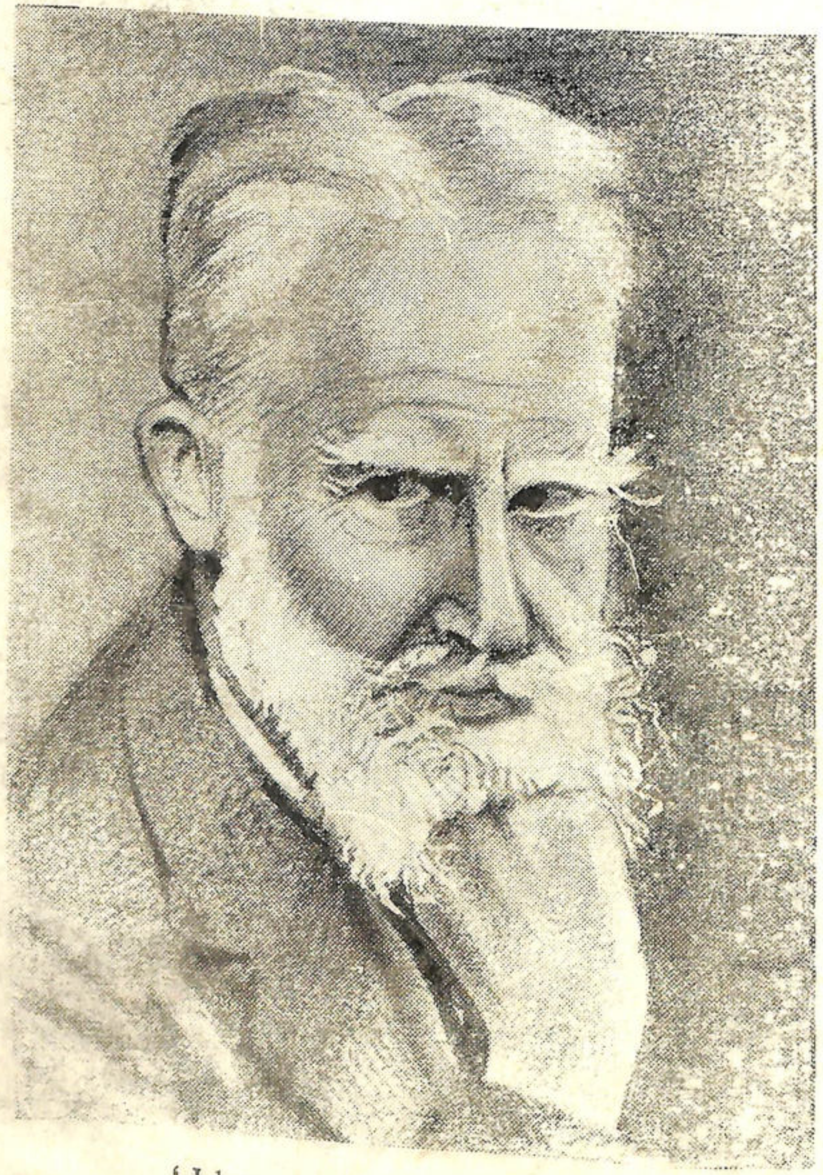

' I hope men will be the better for remembering me. '

—Joan in St. Joan.

[Block by courtsey of Loksatta.]

The Teachings of MAHATMA GANDHI.

R. V. BAKSHI, *Senior B. A.*

" Will Gandhi do more for India and the world in death than he did in life? I lived with the Mahatma," says Louis Fischer, " and I can say, that is the hope of all who knew him. The dead Gandhi, I believe, may save the India that the living Gandhi set free. And he may teach the world the lesson of bro her-hood better than any mortal has ever done before. " Thus the Martyr's friend sees hope for peace in his death. Such Western thinkers as Louis Fischer, Lord Pethick Lawrence, see some ray of hope. But others e. g. Winston Churchill who called him, '.The naked fakir of India,' would even dare to hope the opposite.

The world civilization is, so to say, in a melting pan. The danger of a Third World War is almost knocking at the door. It is very difficult to assess whether the world is heading to a crash with complete distruction of a sort of deluge at the hands of the atom. But coming back to India, the cradle of civilization, the birthplace of sages and seers, of prophets and philosophers, we mark that she has made many a gift to the world in all spheres of human progress and I hope, through the life and teachings of such Mahatma she may continue to contribute Some contend that if the Mahatma were present at this point of time, it is doubted whether there would have been so much malaise in the body politic of the World Society. The institution of the United Nations which has become a hot bed of politics, would have had an altogether different course by his influence. From Lord Buddha to Mahatma Gandhi is a long span. But Gandhism of the Twentieth Century may influence human endeavour and the philosophy of mankind as profoundly as Buddhism did 2500 years ago. Any way Gandhi was wanted and Gandhi was born. Now that he is dead and no more with us physically, his spirits through his teachings would remain as long as the sun rises in the East

Mahatma Gandhi belonged to the race of the prophets who had the courage of the heart, the courtsey of the spirit and the laughter of the unafraid. Through his life and teachings, he bears testimony to the values for which this country has stood for ages-faith in the spirit, respect for its mystics, the beauties of holiness, the acceptance of life's obligations and the validity of character-values which are neither national nor international but are universal. His life devoted to the lost and the lowliest has influenced world's history, civilization, philosophy and literature by truth, sacrifice and service.

HIS IDEOLOGY—

His Example rather than Precept.

Gandhiji's aim was to make us realize that the soul is above matter and mind and that best course for us to follow was to submit to that destiny which shapes our ends. Unruffled, whether in prison or out of prison, whether deeply engrossed in the details of momentous campaign or suffering acute bodily distress in a fast, Gandhiji never forgot either his task or his disciples. So to follow him must have been fully as difficult for the pupil as it was for the preceptor to lead. Scolding cajoling, urging, reassuring experimenting and teaching as the occasion may necessitate, Gandhiji took his disciple to a point where the pupil spontaneously admitted, " But Bapu's love at last led me out upon the upper pastures where divine peace fills the sweet mountain air " Nobody indeed could come in contact with Gandhiji without being spiritually uplifted with a feeling of exaltation He was a philosopher, guide, father and friend. It is said that he meddled too much with the common man in all spheres and thus the very proximity made it difficult to appreciate him in theory and practice, space and time. But this charge can be accounted for by the fact that the majority of the Indians being illiterate his example rather than precept could be more effective. Mere prophetic sermons from a high throne would be of no avail.

The very first flush of freedom, the prophet of the nation, the bastian of peace is no more with us now. The most effective single influence in the fight for and the achievement of Indian Independence was his. In the complexities of the Indian situation and its measure he had a correct perspective, which, surmounting the obstacles led him to victories. Thanks to the constitutional methods of the Britishers he could succeed in his application of the gospel of non-violence. Had they been more severe and barbaric, heavens only know what would have been of the Mahatma. The world would have been poorer in civilization, philsophy, history and even the spiritual life of the people. We now stand on the threshold of a twilight, and whether it is morning or evening twilight, we know not. One is followed by the night, the other heralds the dawn. If we want to set the dawning day after the twilight and not mournful night, it behoves us to realise at this juncture, the truth for which Gandhiji lived, struggled and died, and to stand for it against any odds and to preach and practise it at any cost unflinchingly.

To interpret and evaluate him, we must know the basic principles of the life and teachings of the architect of the nation. He was literally a " Mahatma " a great (Maha Spirit (atman), one who lived faithful to the essence of truth in himself. " This little man ", says Jawaharlal Nehru in his book 'Mahatma Gandhi ', " has been a Colossus before whom others, big in their own way and in their own space and time, are small of stature. Wherein does this strength lie and wherein his power and authority ? Has he drunk somewhere from the secret spring of life which has given him strength through the ages ? " The answer lies in his idea of liberation, his fearlessness and his living faith in God, the ancient message of 'Gita' which had been the dominating influence in all his action. But as for the teachings of 'Gita' his valuation was different from that of the

mere scholars on the one hand and the mystics on the other. The idea of liberation or 'Mukti' is not evoked out of a mystical " God realization " essentially based on utter world—weariness It is, according to Mahatma Gandhi, a dynamic 'Mukti' seeking a life of the spirit through pursuit of God as truth in the very worldly stress and turmoil. To him, as C. P. Andrews, his devoted friend, put it, " to swerve, in however small a degree from truth, is to be cut off from the divine source and as a necessary consequence wither away spiritually. It is to walk in darkness than in light, " To wither away spiritually expressess the grave danger against which he persistently warned us. There are subtle ways as well as methods of departing from the truth, the crudely materialistic and the self-deceptive mystical. Both can be highly successful, can be clothed in the trappings and poetry of a pseudo-glory. And yet how poor the trappings Before the flame of heroic action through 'Satya' they burn out like thin smoke. It is the exercise of the will through a single minded devotion to truth, which makes 'Satyagraha' such patent instrument for India's rebirth and even for world regeneration. The historic Dandi March in 1930 led by Gandhiji with a band of eighty-one valiant 'Sainikes' is redolent of Gandhian ideal. Well may independent India take as her motto " Truth will Triumph. "

HIS MARTYRDOM—

Mahatma Gandhi died a martyr to the cause of 'Satya '— a faith and conviction that gave rise to his broad-based nationalism beyond the boundaries of community or nation. The broadcast by Jawaharlal Nehru on his martyrdom, nobly done, reminds one of the funeral oration of Mark Antony. In being murdered by one of his country-men and that too of his own religion, the Mahatma's death compels comparison with that of Julius Caesar, though the two great leaders are poles apart in character. The poignant irony is the same,—the hand of a countryman striking down one who gave power and strength to the whole nation itself. To the India of to-morrow, his martyrdom will always be a tragic warning. She has to reckon with the disruptive forces that are at large, powers of communal jealousy and hate. By these forces she has become the prisoner of her own weakness. It is our sacred duty to ponder over the great instruments he has forged to set us on the path of liberation, not only political freedom but also freedom from blind slavery to narrow untruth Hence we must strive to attain this liberation and let not India continue to be a prisoner of communal ideologies and still remain as she was under British rule, " the giant of the future but prisoner of the present. "

HIS MISSION—

In his prayer-speeches he had a belief that the evils from which mankind suffers can be cured only by faith in God. The same idea is expressed by Alfred Tennyson also when he said— " More things are wrought by prayer, than this world dreams of. " The peculiarity of this Gandhiji's belief is that it is capable of curing all bodily ills— a universal prescription for evils both mental and physical. Religious belief has its place and an important one, in the scheme of things. But when religion is allowed to dabble in science or politics, the results are disastrous-bad science, worse politics

and what is more regrettable is worse religion.

"Most religious men I have met are politicians in disguise; I, however, who wear the guise of a politician, am at heart a religious man."

M. K. GANDHI.

Jaiprakash Narayan in his Madras speech recently said, "Gandhism is one of those tremendous founts in India from which the socialist movement must continue to derive inspiration not only to-day but for all time to come." The Indian Socialism claims to be a mixture of Gandhian and Marxian ways "Mahatma Gandhi was a social force not only to India but to the whole world." The rare spirit—the faith in God reflects more clearly the divine purpose and puts into practice more courageously the divine guidance. The light of this spirit shines like a strong becon on a dark and distorted world.

Fearlessness is the first requisite of spirituality. Coward can never have morals. Where there is fear there is no religion. Every reader of "Gita' is aware that fearlessness is the first in the list of the 16th Chapter.

Of the different facets of his teachings the gospel of non-violence tops priority. He applied it to domestic, institutional, economic and political spheres yet never failed in the attempt. It is not meant for 'Rishis' alone but for common people as well. Non-violence is the law of our species as violence is the law of the brute. The spirit lies dormant in the brute and knows no law but that of physical might,

The dignity of man requires obedience to a higher law — the strength of the spirit. Though Gandhiji felt that non-violence is the ideal of a civilised society, he permitted use of force. "If one has not the courage, I want him to cultivate the art of killing and being killed, rather than in a cowardly manner flee from danger." The world is not entirely governed by logic. Life itself involves some kind of violence. In any civilization there are three stages —one where the law of jungle prevails, violence and selfishness is the order of the day; in the second there is the rule of law which with its impartial justice with courts, police and prisons, maintains peace; the third stage is of non-violence and unselfishness where love and law are one. Gandhiji was for the third stage and that is why he wanted India to recognize that she has a soul, that cannot perish but can rise triumphant above every physical weakness and defy the physical combination of the whole world. That is exactly the thing which can be marked in the formula when Pandit Nehru promulgated India's foreign policy especially regarding Korea when he urged for Peace Conference of the Big Power Blocks in the world; and again regarding the representation of the Communist China in the U. N. and the solution of the Kashmir deadlock by India.

Gandhiji was a missionary. His mission was to teach, by example and precept under severe restraint, the use of the matchless weapon of 'Satyagraha' which is a direct corollary of non-violence and truth. He said, "There is no such thing as Gandhism and I do not want to leave any sect after me. I do not claim to have originated any new principle or doctrine. I have simply tried in my own

way to supply the eternal truths to our daily life and problems. I have nothing new to teach the world. Truth and non-violence are as old as hills." Mark the height of self-sacrifice and simplicity.

HIS IDEAS, OUR IDEAL—

But one, of a reflective nature, may ask as to what ultimately is the aim or achievement of all these restraints ? Greatness and happiness. Soloman found it difficult to pronounce on a man's happiness, during his life; how much more difficult it must be to adjudge on a man's Greatness ? True, Greatness and happiness are not found set upon a high hill for the vulgar crowd to see, but it consists in the little unseen and unheard deeds you do in your life time. Happiness means the enlightened realization of human liberty which prizes itself above more selfish satisfaction of personal comforts and material wants, and would readily and joyfully sacrifice these for self-preservation. It resides in each man in search of perfection and truth. "Victory,' said Romain Rolland,' lies not in realization of the goal; but in a relentless pursuit after it." Thus in modestly trying to throw my lot in the vast Gandhiana, I have made but one oblique ray of light shine, but the only one light coloured portion of the whole pattern, may, I hope, nevertheless, serve to illuminate the whole !

May his soul rest in Peace !

Lives of Great men, all remind us,
We can make our lives sublime,
And, Departing, leave behind us,
Foot-prints, on the sands of time;

H. W. LONGFELLOW.

Non-violence cannot be taught to a person who fears to die and has no power of resistance. A helpless mouse is not non violent because he is always eaten by pussy. He would gladly eat the murderess if he could, but he ever tries to flee from her. We do not call him a coward, because he is made by nature to behave no better than he does. But a man who, when faced by danger, behaves like a mouse, is rightly called a coward. He harbours violence and hatred in his heart and would kill his enemy if he could without hurting himself. He is a stranger to non violence. Bravery is foreign to his nature. Before he can understand non-violence he has to be taught to stand his ground and even suffer death, in the attempt to defend himself against the aggressor who bids fair to overwhelm him.

MAHATMA GANDHI.

The -- HYDROGEN BOMB

By- Prof. G. Y. SHANBHAG

From the beginning of this year reports are being received from U. S. A. that it is possible to create " A Hydrogen Bomb " which would be a thousand times more powerful than the older type of uranium or plutomium bomb which burnt and obliterated a good part of two Japanese cities in the fraction of a second.

The Austrian physicist, Hans Thirring, had predicted the possibility of such a " Super bomb " as long ago as 1946 in his book on " The History of the Atom Bomb ", While in a later book on " Atom warfare and World Politics ", he stressed another danger which faces Man: the possibility of warfare conducted with lethal radio active dusts-by-products of all atomic piles.

It is now known that the manufacture of a hydrogen bomb is a possibility and President Truman has given orders for work to go ahead on it. There are, however many difficulties, but none of them is insuperable. The scientists who state that the hydrogen super-bomb is impossible are on a level with those about the uranium bomb being impossible.

The story of the hydrogen bomb begins with Joliot Curie and his wife Irene Curie, who found that beryllium when bombarded with particles, a secondary radiation was set up in the veryllium. This secondary radiation knocked out particles from paraffin wax and other snbstances which contained hydrogen. Cockroft and Walton in the year 1932 constructed a device known as " Atom smasher " by which one would be able to produce strong beams of atomic projectiles simply by accelerating various charged particles in strong electric fields. Using such an atomic accelerator they were able to disintegrate the nucleus of the lithium atom into two nuclei of helium, by means of protons of only 120,000 volts energy. It was soon demonstrated that four simple hydrogen atoms could be fused into a helium atom and when this happens a large amount of energy is released,

It is true that there is great difference between laboratory experiments and actual hydrogen-bomb making. One cannot put an atom smasher (the more recent one known as " cyclotron " invented by Lawrencc) in a bomb to throw atoms at one another and bring about their fusions: but the same result can be achieved if grear enough temperatures or pressures are produced.

The hydrogen atoms which are present in the air don't join together to make heavy hydrogen, nor the heavy hydrogen

atoms to form helium, because the electronic cloud which surrounds the core of the atom and the protons inside the core prevent such happening. However, two hydrogen atoms can be fused together artificially by throwing them at one another, and when they do so to form a single heavy hydrogen atom, a vast mass of energy amounting to 1,400,000 electron volts is given off. This energy is much less as compared with that released by the chain reaction of ordinary hydrogen or heavy hydrogen into helium, but is equal to about two million times the energy given off by burning coal.

Thus, if great enough temperatures or pressures such as those existing in the sun and in some stars, can be created, the positive distaste of one hydrogen or heavy hydrogen atom for another can be overcome, and they are forced to join together. When they do so, the hydrogen bomb results.

When the ordinary atom bomb explodes, sun's heat and great pressures are reached, at least over a small area, and for a brief period of time. This therefore suggests that one type of bomb can be used to set off the other bomb, provided sufficient heat is reached in any one part of the exploding old type of bomb, and that the heavy hydrogen can be kept in close contact with the heat source for the chain-reaction to start. The same result can also be achieved if the heavy hydrogen is restricted with the force-range of the exploding uranium bomb long enough for a great enough pressure to be built up in order to force the hydrogen atoms into contact. It should be remembered that there is no " critical quantity " of hydrogen which has to be used in order that the chain reaction may start. Only a small quantity of hydrogen is sufficient for a successful reaction to occur.

It is clear that if a very large hydrogen bomb is made, it will have to be a chain bomb, a bomb behind a bomb. This means a bomb, with a uranium bomb inside the smaller of the two hydrogen ones. No sooner the uranium bomb explodes, it will start the first hydrogen chain reaction, and this hydrogen bomb will in its turn set off the larger amount of heavy or other hydrogen in the outermost shell.

Unlike the uranium bomb, immensely large size could be accomplished in case of a hydrogen bomb which contains a series of such layers. The size of such a bomb would be limited only by the difficulties of transport. A three stage bomb, containing the uranium core and layers of hydrogen, will prove to be the limit of size for air transport- But the probability of the water transport must not be forgotten. A steamer or a vessal in which a hydrogen bomb is built will have to be manned by suicide squads and war started by means of a Pearl Harbour type of attack.

The great destructive power of the hydrogen bomb does not depend entirely on the fact that it can be made of much larger size than the uranium bomb, but also on other fundamental physical factors. The energy produced by the hydrogen to helium transformation depends, like the uranium splitting change, on the difference in weight of the first materials and the end product. This difference is known as the " mass defect "

If heavy water (manufactured by submitting ordinary water to high voltage

electric charges) is used in the hydrogen bomb, the power is lessened by the large amount of oxygen present. The same is the case if paraffin wax containing heavy hydrogen atoms is used. If, however, a purer form of heavy hydrogen (pure liquid heavy hydrogen can be made at room temperature when great pressures are used) or even hydrogen itself, can be used, this mass of the non-reacting material is eliminated. Then the "mass defect" of the hydrogen is greater than when uranium is changed. If on the other hand Tritium (super heavy hydrogen) is used, the mass defect is very much smaller. A mass defect of 0.0292 atomic weights of the hydrogen which starts the reaction and the helium which ends it, is approximately eight times that of the uranium change : 182,500 Kilowatt hours against 22,500 Kilowatt hours.

The hydrogen reaction is also much more efficient than the uranium reaction, if once it can be set going. One of the greatest problems in atom bomb manufacture has been to obtain efficiency of disintegration; will the reaction be complete ? Will all the uranium or its secondary products disintegrate or will only a small part of the "fusionable material" be affected ? It is known that in the first atom bombs only a small part of the material did in fact disintegrate, and recent accounts of better and better bombs have largely concerned with this type of efficency. In the case of hydrogen bomb at least 12 per cent. greater efficiency can be expected though not more.

The hydrogen bomb reaction is very different from the uranium reaction in another way; the former is a building reaction while the latter a breaking one. The uranium atom breaks down into smaller and smaller elements. The hydrogen is, however, the simplest of all elements in its ordinary form Heavy hydrogen has twice the atomic weight of the ordinary hydrogen, but of identical chemical properties. The end product helium is four times heavier than hydrogen with which the reaction starts.

Another important fact is that the hydrogen reaction does not lead to the production of radio active by-products, as the uranium one does. It will only do so if it starts off reaction in other much larger atoms. Hydrogen bomb has no other use than that of a power producer. This power cannot be used for peaceful purposes, as it is too great to control. It is, therefore, only a war weapon. If a hydrogen bomb is used instead of a uranium one there is an eight times greater reaction and at least a 12 times greater efficiency, that is to say, nearly a hundred times better bomb on the whole (8 x 12 = 96). But this is not the whole difference, for there is no limit to the amount of hydrogen that can be used in the super bomb. If one uses only eleven times more hydrogen, a bomb causing thousand times more destruction will result. Such a bomb would be capable of melting stones at distances up to 16 miles, and knocking down some buildings as far as 80 miles from the centre of explosion,

Will such a bomb set the atmosphere on fire ? As a matter of fact it should not do so, because the pressure and the heat created by the explosion will disperse rapidly, and these are absolutely necessary to start the chain-reaction in the atmoshere just as in the bomb itself. But theoretically it would be possible to construct a hydrogen bomb which would create enough temperature and pressure for this terrifying event to happen. But such a bomb would have to be of vast size for the reaction to maintain itself in the sparsely scattered hydrogen and heavy hydrogen atoms of the atmosphere.

Mooljee Jaitha Arts and Science, College,

JALGAON (E. K.)

Cymkhana Managing Committee 1950-51

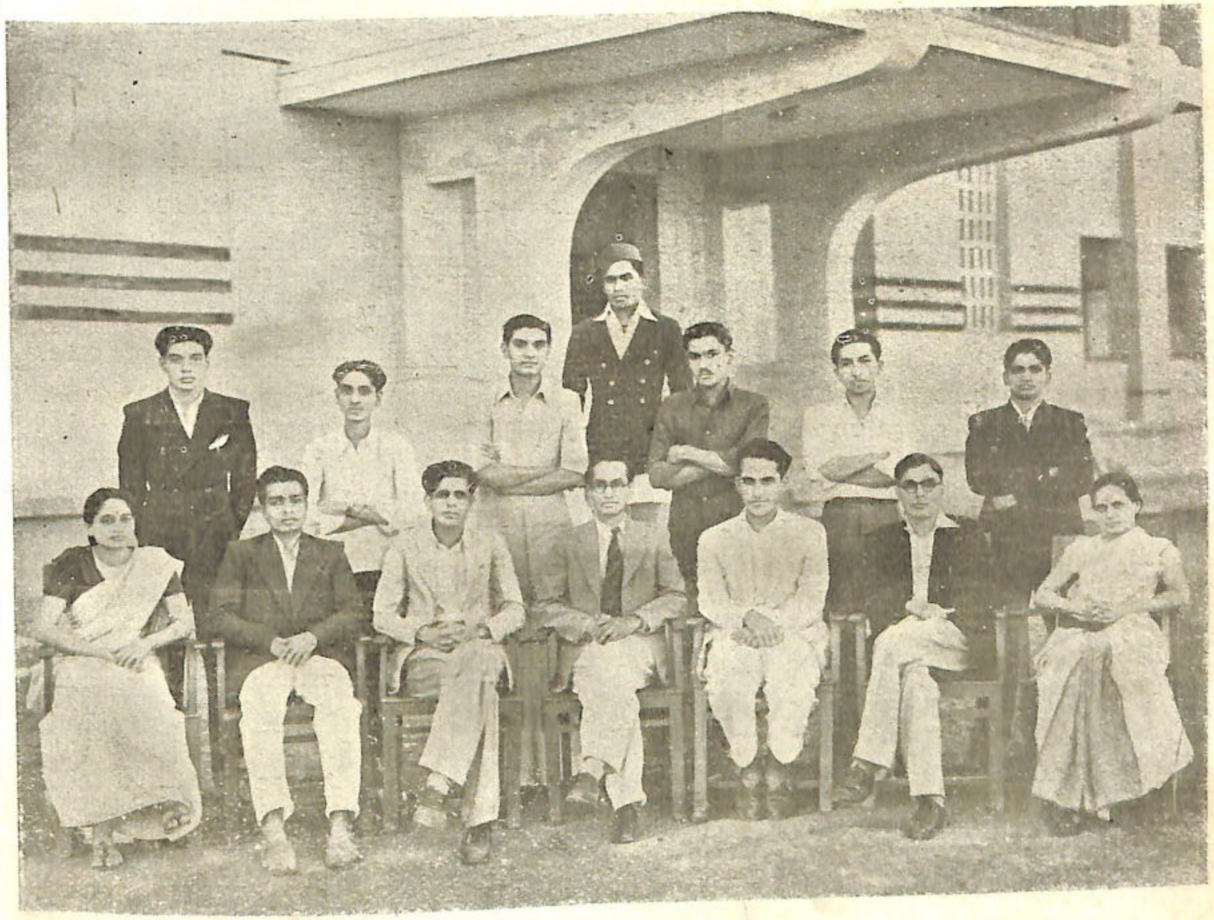

Sitting:— 1. Miss Joglekar (Ladie' Repres.) 2. Mr. V. K. Shah (G. S.) 3. Prof. D. W. Joshi (Chairman) 4. Prin. Y. S. Mahajan (President) 5. Prof. P. S. Bhonsle (Staff Repre.) 6. Prof. M. N. Advant (Editor) 7. Prof. (Miss) Joshi (Debating)

Standing:— Secretaries— 1. Mr. G. V. Patil 2. Mr. K. G. Nehate. 3. Mr. A. H. Sarode 4. Mr. P. G. Nemade 5. Mr. D' Mello, 6. Mr. V. M. Thakar.

Standing Last Row:— Peon T. R. Joshi.

Our Roll of Honour

I. Sc. First Classes

Mr. D. R. Chaudhary

Mr. H. C. Patil

★

B. Sc. First Class

Mr. M. S. Choudhary

★

Our Athletic Champion

Mr. John D' Mello

Inter Collegiate (North Group)
Individual Champion in Athletics.

THE ★ ★ ★ ART OF BLUFFING

By– J. A. FANIBANDA (Inter Arts)

It is perhaps an honoured tradition to begin the ana'ysis of any topic by first defining the topic itself. I shall, therefore, attempt to define the Art of Bluffing at the outset

My path seems to be strewn with the plethora of thorns and roses. This is because every-one is very familiar with this art and hence won't be quite necessary for me to take great pains in wording the definition in such a way as to make it both succinct and under.tandable. At the same time, my difficulties arise mountain-high because of the fact that the Art of Bluffing is so all pervading that it becomes no easy matter to choose the particular field to which the definition should apply. Shall I give the mathematical, or scientific, or the philosophical definition of this art? Shall I connect the definition with the science of Politics or Economics, to the study of history or geography? Perhaps it is better to give samples of all the possible definitions; and I shall do so now.

To me, at least, the mathematical-definition has the greatest appeal. In my capacity as a mathematician (?) bluffing has only a 'limited-values', and this art is merely the art of handling these 'limited values'. Bluff is that state of affairs which does arise when "the truthfulness of a statement tends to be zero." The scientist, especially if he is a believer in evolution, would say that the art of bluffing is a natural characteristic that has grown with man. The politician too would give a seal of assent to this and say that this art is nece.sary for the preservation of society. The historian makes his interpretation of events whole-some by the application of this art. Thus this art has its own peculiar appeal to each and every field and adopts a definit'on accordingly.

Here I have to remark that one does not stand on very sure grounds when one talks about the 'Art of Bluffing.' For, just as Economics used to be an art in ancient – days, and has now turned out to be a science in these modern days, it is quite likely that this art of bluffing may become a science in the future. Perhaps it may be regarded as the greatest of all social sciences. The science of economics says that our means are limited and that we are not able to satisfy all of our wants, at all times. But in the case of Bluffing, although there are limited and scarce means, yet the user achieves the fullest satisfaction. The production of Economic goods requires the co-operation of Land, Labour and Capital. But the product on of these ultra-useful bluffs requires no

expenditure of these factors of production. Statisticians may compile an accurate data to justify the above remarks. If they submit their results in the form of a thesis, there is no reason why the universities should not vie with one another in conferring upon them the honorary degrees of-Ph. D'. s and-D. Sc'. s.

Like other arts, this art also can be developed by learning, hearing and observing. But unfortunately, there are no schools and colleges for the purpose. No university has included this art in her syllabus; otherwise students would have passed so many examinations without any help from teachers or professors. In future, perhaps, the utility of the subject will be recognised. We shall find regular schools and colleges imparting instruction in this universal subject. We hope that the Hon'ble Minister for Education will convene a conference of the eminent educationists of the world and discuss this matter of vital importance. The teaching of this subject will help to establish world-peace for ever. An International Inquiry Committee may also be set-up to discuss this problem.

It has already been mentioned that this art is universal. It may be emphasized here that this is the only art that is universal. Other arts are all divided into sections and varieties. In India, we have so many varieties of Dancing-Bharat Natyam, Kathakali, Manipuri, Pani-puri, Bhelpuri, etc. But one section of our society-the cult of the politicians-seems to be intent upon creating splits even in this art. The politicians have created various schools of thought in the Art-the Girni Kamgar-school, the Socialist-school, the Opportunist-school, etc. Perhaps it may be possible to bring about a unity among schools, if proper education is given in this sweet art.

It is a pity that even though this art has been so useful, poets have been guilty of not using this art at all and often misusing it. Although they have been exploiting it, not a single poet has had the courtesy to write a poem on it. Even now, if some poet writes a poem in some international language, it is quite possible that the whole community might be excused for not paying homage to this art, in the past. On the other hand, the politicians, even though they have been responsible for creating splits in this art, have done a great service to the development of it. There should hence be conferred upon them honorary-degrees and diplomas (after their death) according to the period of their service. In future, all politicians should admit openly before the public who listen to their bluffs that they are using this art. Anyone violating this rule should be tried for contempt of this art; the Art of Bluffing.

It is necessary that people should take a greater interest in this art. Clubs and societies and circles should be formed for its propagation. All are born with an instinct of this art and its development depends on personal genius alone. Why should I continue telling you about the usefulness of this art? All use it and know its utility. It is an aid to the business community. It is used in War-and in love. It is a boon to students in passing examinations. It is a shield for professors to protect themselves against the slings of the students (paper-arrows and questions).

Lastly, it is a blessing for those who have nothing to write about and who still wish to write something, because write they must.

LITERATURE and-- POLITICS.

By- M. B. PALSIKAR, Sr. B. A.

Literature and politics ! One might wonder how they can be combined. Or a question may be raised as to what functions they perform in the life of a nation. All these are problems no doubt, and call for a satisfactory solution thereof.

At the very outset it is desirable to define literature and politics, properly. Mere definitions would not suffice, but some elaborate analysis. Literature in the first place is the representation of life. It is a representation by an author from his own angle of vision. Almost all the aspects of human life are found to be painted in literature. Moreover, literature aims primarily at delight and secondarily at preaching. Now whether literature as a fine art should be instructive or not, is one of the most disputed questions, but here we need not enter into the unending controversy. But one thing is certain that literature must have some kind of instruction; of course, the instruction must be so well concealed, that a reader should not feel like reading a sermon. In this connection I cannot help giving one well-known maxim: " Art lies in concealing art ". Literature can be defined in so many other ways also, but a most apt definition is: " Memorable words ". This definition means that words which are really unforgettable, and create an indelible impression on the minds of the readers, are literature.

Now politics can briefly be defined as the science of the state. In words of Mr. Gettell, it can be defined thus: " It is a historical investigation of what the state has been, an analytical study of what the state is, and a politico-ethical discussion of what the state should be " It is a social science and views mankind as organized political units. It is a scinece of utmost importance, or in other words, it is the life and breath of a nation. Without politics no nation can advance towards civilisation. The greatest personality in modern English drama, G. B. Shaw, has rightly described politics as, " The science by which alone civilisation can be saved ". The main object of politics is to better the lot of man, by helping him to realise his political rights and obligations, by training the politicians in the art of statesmanship. Another object of politics is to train the intellect, and to lead one to the knowledge of the self, by revealing the nature of man living in a politically organized society. Greatest political wisdom lies in following the well-known quotation: " Fear not them that kill the body, but them that kill the soul ".

expenditure of these factors of production. Statisticians may compile an accurate data to justify the above remarks. If they submit their results in the form of a thesis, there is no reason why the universities should not vie with one another in conferring upon them the honorary degrees of-Ph. D'. s and-D. Sc'. s.

Like other arts, this art also can be developed by learning, hearing and observing. But unfortunately, there are no schools and colleges for the purpose. No university has included this art in her syllabus; otherwise students would have passed so many examinations without any help from teachers or professors. In future, perhaps, the utility of the subject will be recognised. We shall find regular schools and colleges imparting instruction in this universal subject. We hope that the Hon'ble Minister for Education will convene a conference of the eminent educationists of the world and discuss this matter of vital importance. The teaching of this subject will help to establish world-peace for ever. An International Inquiry Committee may also be set-up to discuss this problem.

It has already been mentioned that this art is universal. It may be emphasized here that this is the only art that is universal. Other arts are all divided into sections and varieties. In India, we have so many varieties of Dancing-Bharat Natyam, Kathakali, Manipuri . Pani-puri, Bhelpuri, etc. But one section of our society-the cult of the politicians-seems to be intent upon creating splits even in this art. The politicians have created various schools of thought in the Art-the Girni Kamgar-school, the Socialist-school, the Opportunist-school, etc. Perhaps it may be possible to bring about a unity among schools, if proper education is given in this sweet art.

It is a pity that even though this art has been so useful, poets have been guilty of not using this art at all and often misusing it Although they have been exploiting it, not a single poet has had the courtesy to write a poem on it. Even now, if some poet writes a poem in some international language, it is quite possible that the whole community might be excused for not paying homage to this art, in the past. On the other hand, the politicians, even though they have been responsible for creating splits in this art, have done a great service to the development of it. There should hence be conferred upon them honorary-degrees and diplomas (after their death) according to the period of their service. In future, all politicians should admit openly before the public who listen to their bluffs that they are using this art. Anyone violating this rule should be tried for contempt of this art; the Art of Bluffing.

It is necessary that people should take a greater interest in this art. Clubs and societies and circles should be formed for its propagation. All are born with an instinct of this art and its development depends on personal genius alone. Why should I continue telling you about the usefulness of this art? All use it and know its utility. It is an aid to the business community. It is used in War-and in love. It is a boon to students in passing examinations. It is a shield for professors to protect themselves against the slings of the students (paper-arrows and questions).

Lastly, it is a blessing for those who have nothing to write about and who still wish to write something, because write they must.

LITERATURE and-- POLITICS.

By- M. B. PALSIKAR, Sr. B. A.

Literature and politics ! One might wonder how they can be combined. Or a question may be raised as to what functions they perform in the life of a nation. All these are problems no doubt, and call for a satisfactory solution thereof.

At the very outset it is desirable to define literature and politics, properly. Mere definitions would not suffice, but some elaborate analysis. Literature in the first place is the representation of life. It is a representation by an author from his own angle of vision. Almost all the aspects of human life are found to be painted in literature. Moreover, literature aims primarily at delight and secondarily at preaching. Now whether literature as a fine art should be instructive or not, is one of the most disputed questions, but here we need not enter into the unending controversy. But one thing is certain that literature must have some kind of instruction; of course, the instruction must be so well concealed, that a reader should not feel like reading a sermon. In this connection I cannot help giving one well-known maxim: " Art lies in concealing art ". Literature can be defined in so many other ways also, but a most apt definition is: " Memorable words ". This definition means that words which are really unforgettable, and create an indelible impression on the minds of the readers, are literature.

Now politics can briefly be defined as the science of the state. In words of Mr. Gettell, it can be defined thus: " It is a historical investigation of what the state has been, an analytical study of what the state is, and a politico-ethical discussion of what the state should be " It is a social science and views mankind as organized political units. It is a scinece of utmost importance, or in other words, it is the life and breath of a nation. Without politics no nation can advance towards civilisation. The greatest personality in modern English drama, G. B. Shaw, has rightly described politics as, " The science by which alone civilisation can be saved ". The main object of politics is to better the lot of man, by helping him to realise his political rights and obligations, by training the politicians in the art of statesmanship. Another object of politics is to train the intellect, and to lead one to the knowledge of the self, by revealing the nature of man living in a politically organized society. Greatest political wisdom lies in following the well-known quotation: " Fear not them that kill the body, but them that kill the soul ".

Now the question arises whether the science of such an immense importance bears any relation to literature. The answer is clearly in the affirmative. Literature and politics certainly have an affinity. In other words, it would be proper to say that they counter-act each other by their respective influences. They both are in a cyclic order, because one affects the other, and the other in turn affects the one. So we can say that even though they are different in character, they can-not be mutually exclusive We can confirm our statement from the fact that men of greatest political eminence are many a times men of literature too !

Even in our country personalities of greatest national reverence like Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru have contributed a good deal to literature. Their writings, apart from their political significance, possess a very high literary value. Gandhijee's "My early Life" is a master-piece of simple and expressive English which even a school boy can understand. Jawaharlal Nehru's works like "Autobiography" "India and the world" or "The Discovery of India," have, apart from their national fame, achieved an international eminence for him. Some politicians and authors at the same time in Maharashtra, like Mr. N. C. Kelkar' ("Tricolour liberalism" or "French Revolution") and Mr. Savarkar ("Mazinni's own life" or "War of independence") occupy a very high rank in Marathi literature, even though the political aspect is predominant in these works. If we take a brief survey of European and American literature, we observe a similar case. In English literature, Langland's "Piers Plowman" is perhaps the first poem to bring in it the current political thought. English poets like Tennyson and Wordsworth also seem to be much affected by the politics of their time. Many artistic and beautiful poems of Tennyson reveal ardent patriotism, and a spirit of nationalism. Tennyson also contributed to a revival of anti-republican thought and royalist sentiment, which became one of the notable features of political thought in the nineteenth century. The impressions of the French revolution on the mind of Wordsworth are quite obvious in his later poems.

Great satirists like Jonathan Swift and Dryden have well criticised the then Governments and political chaos in their works, "Gulliver's Travels" and "Absalom and Achitophel" respectively. All these things help to show that for a man of literature it is too difficult to keep himself aloof from the politics of his times. "Uncle Tom's Cabin" written by Mrs. Stowe is the greatest novel in America which moulded public opinion to a very great extent. As an effect of this novel, majority of Americans became deadly against the debasing practice of slavery. This is a typical example of how literature can affect public opinion and indirectly the politics of the times. So we can see that great work of political awakening is done through some form of literature. Chinese political life, we find, very well depicted in the works of Pearl S. Buck, especially in her "Good-Earth", which earned her the "Nobel-prize". But greatest examples of literature bringing about greatest political changes are those of Rousseao's, Voltaire's and Emily's works in France. The inspiring works of these authors brought about a very large political consciousness among the people, which coupled with awareness of rights brought about the greatest event in the history of mankind viz-French Revolution.

The common ideas of Equality, Fraternity and Brotherhood have their origin in this revolution, and now they have spread practically all over the civilized world. In English history we find that prime ministers like Gladstone or Churchill made their politics popular through some form of literature only. Edmund Burke' speeches on "American Taxation" have also a wide literary significance apart from its political colour.

In modern times our life has become so complicated that it is practically impossible for us to think ourselves apart from politics. Our views may be anything, but we have some kind of colour, no doubt ! The life of our society has become so perplexed that the connection of literature and politics with it has become an inevitable phenomenon. Politics has dominated every field of our public and social life, and the present condition of literature is certainly not a happy one. At present what we find is the yoking of literature to the services of politicians. But the future for literature is certainly bright. People and politicians are slowly realizing the value of literary men. Government also seems to be aware of great talents in literature. Otherwise Dr. Radhakrishnan would not have gone to U. S. S. R. as our ambassador In modern times or in any time we necessarily find literature reflecting political views of the author in some form or the other. As already seen, literature is the representation of life, and when man becomes a "political" one, it is unavoidable for any author to reflect politics in his works Great artistic works make people politically aware or inspire them, and that instigation results in bringing out great political changes, thus affecting the life and traditions of a nation itself.

So if we want to make politics popular or readable, literature is the only go. The need for making people politically conscious can hardly be exaggerated. But this is achieved only through the teaching of political science, and so indirectly the value of literature remains unquestionable. Diffusion of knowledge among the people through literature is one of the ways of popularising politics. No other sure alternative can be devised for the preservation of freedom and happiness. We can put these thoughts better in words of Thomas Jefferson- ' If a nation expects to be free and ignorant in a state of civization, it expects what never was, and never will be Enlightened mass decisions are clearly impossible without the spread of education. If we are not wise and enlightened, we may not be a democracy in future. To be preserved, every value must be fought for. Where darkness reigns, men are not free. Only the full light of learning can dispel superstitions and liberate the human mind for self-government". A democratic society without popular education is indeed unthinkable. What Jefferson observed about Ameria is totally true in case of India at present also. So all these things-education, political consciouness, enlightened mass-decisions are only possible and practicable, if properly spread through literature, because literature alone makes these things readable, interesting, and at the same time instructive.

IN DEFENCE OF DOGS

By- Prof. M. C. Shaha, M. A. LL. B.

(NOTE : With due respect to the memory of my late friend Shri Z, an unmarried middle-aged City lawyer, I am reproducing below almost all that he said, sense and nonsense, in the course of one of his speeches before a distinguished gathering of members of Women's Social Service Organization, which had been founded in the City a couple of years ago with the worthy object of doing nation-wide service to the deserving. Late Shri Z., with his Criminal practice growing, had found his faith in man diminishing and had come to believe in the possibility of woman's earnest efforts still saving the present war-threatened world. He loved to stress that civilized men, wrongly supposed to be next to divine gods, actually behaved worse than domesticated dogs.)

LADIES,

I remember this is the third time I have the rare honour of addressing the members of your Organization. I should be failing in my duty, if I omitted to thank your enthusiastic Secretary. I am sure of your sympathy, as in the past, for my lapses, considering that my position here as the only man amidst you is not less awkward than the only woman's elsewhere would be amidst men.

It is not in my nature to beat about the bush, since I know well that a man in the habit of doing so, particularly at the outset, will soon be in the danger of being apathetic to the bush itself, however hopeful he might have kept others about its discovery. But this evening I will be for some time beating about, honestly enough, before I think I may proceed in the direction of my bush. When called upon, like me, to speak before women, a man's problem is obviously the proper subject he should select, unless of course it is otherwise fixed. Every time you leave the subject-hunting to me, and I am tried uttermost. Allow me to remind you that in the past I have almost exhausted myself to your great pleasure on recurring topics of women, wives, widows, and even wine. I am ashamed, I am late in finding out from my experience that women as much dislike hearing about women as they feel disgusted in talking to them. It will perhaps make a little difference if a man happens to discourse on woman before an audience of women. You will agree with me that " Men " is an interesting topic before women, but I fear that you will hardly bear to hear a few good things said about men, at your expense. Men or women, we do not care much about gods, and I will resist for the present my temptation to discuss and doubt gods' interest in us men and women. My subject, I have decided, should therefore be D O G S this evening, and kindly be assured that the same will not perturb and upset you A little disturbance here and there is, you will admit, unavoidable,

In order to save a good deal of imagination and speculation on your part, as I proceed, allow me to ask you to kindly note that hereafter all references to men will include women also, unless I am confident I am right in mentioning women exclusively. Another thing. I have already told you that this evening I shall speak on Dogs. But it is difficult to be interested in dogs for their own sake, except in so far as they may be considered in relation to the world of men and women. So far as I know, in speaking of dogs, people do not care to make a distinction between a he-dog and a she-dog, and people speak of dogs, as if a she-dog did not exist. I will be honest in such matters. My own knowledge of dogs is limited to a small number of street-dogs in our own Indian Republic, but I assert this is sufficient for my purposes. I seek your valuable cooperation, and expect you to be familiar with a few ordinary dogs, if not in possession of personal, particular practical experiences. The question of a he-dog and a she-dog does not arise, when I prefer to avoid the singular and use the plural only. Further, I do not think, I am competent to discuss whether God exists or does not, but I am right in my belief that we have created much difficulty by our ideas of only one God. To define anything that is One is most difficult for us, and that One may be good or bad as that One pleases, in absence of any competition. Therefore, ladies, I will stick to the plural by speaking of Dogs, Men and Gods, as far as possible.

It will be wasting your precious time for me to discuss whether this world was first inhabited by men or by dogs, and whether in the event of its total destruction dogs will first disappear It is safe to assume that for many, many years men and dogs have found themselves living together in the same world. None of you here will ever doubt that men are animals of one kind, just as dogs are another. Somehow gods are concerned in the affairs of dogs as much as of men. Men have nothing directly to do with the origin and propagation of the dog-world any more than dogs have with the human-world. Obviously, gods or some such things were long ago interested in creating both, and it was left to both to settle their mutual relations. As men came to be gradually civilized, dogs were domesticated for men's selfish purposes, including the former's natural gifts of barking and biting In several cases, dogs have been permitted to leave the street and enter honourably the house and the family. Who will deny that as animals, species of the same genus, men and dogs are nearer to each other, than either of them are to distant gods ? Does it not easily follow that in some respects at least men and dogs can and do often interchange their respective nature and role ?

The faithfulness of dogs to men is proverbial. The friendship between men and dogs is known to be better than either between men and men or between dogs and dogs, because between dogs and men the friction of selfishness would be minimum. Men do not go to the extent of dying for their dogs, but dogs are often known to have died for their dear masters and what may be considered dear to those dear masters. Such selflessness on the part of dogs may be instinctive, but that does not lessen its value. I have every justification in holding men to be the most selfish of all animals.

If dogs could make their own clothes or build their own houses, if they could read and write like men, I cannot say what would have become of us men & women. If at a given time and place the population of dogs were greater than that of men, men's present comfortable position would not have been possible. Men have their own many problems to solve, and have neither will nor time to care for street-dogs. A few fortunate dogs are better treated than men, and are admitted to that which most men have no right. Ladies, I do not suggest for a moment that there is no such thing as a bad dog or that there is no such thing as a good man. As between dogs and men, men have long despised poor dogs in word and deed, and I stand here before you to defend dogs.

Our proverbs are store-houses of wisdom, though they may not be like rules to which there is no exception. Barking, even more than biting, is considered to be the distinguishing mark of dogs, as if men and other animals did not and could not bark. Further, men have in their vocabulary and dictionary for the human tongue and voice such different things as speaking, talking, lecturing, singing, shouting, etc. etc. But for the dog's tongue men know only one thing possible, and that is barking. Ladies, is this not injustice ? I maintain, it is easier for the common dog to understand men than for the common man to understand dogs. What is human speech, if not barking ? Suppose dogs had their own dictionary. Would they not have fixed 'speech' for dogs and 'barking' for men ? Imagine a man and a woman bypassing a lying dog in the street. Their talk will surely sound to the dog's ears no better than mere barking. I do not hesitate to mention that, as civilization advances, dogs' bark is increasingly drowned in men's talk. The telephone and the loudspeaker have doubtless increased men's ability to talk swiftly and shout loudly, but instruments such as these do not and cannot guarantee the dignity and the beauty of the human voice. On the contrary, men are tending to be dog-like in their talk as much as in their nature. I know, there is no cleverer way of calling men dogs than by asking them to stop barking. I am glad that men are frequently compared to dogs, but I am pained to find that this is done out of men's sense of superiority and not equality. Why devalue barking, and therefore dogs ?

Take biting. It is common to divide dogs into those which bark and those which bite. It is said that barking dogs seldom bite. In other words, biting dogs seldom bark. I do not propose to discuss here, ladies, whether barking is better than biting, and whether biting without barking is worse than barking without any intention to bite. Men, like dogs, sometimes go mad, and I believe mad men are far more dangerous in their bark and bite. Who will ever say that men do not and cannot bite ? I have reports of men having bitten not only other men, but even dogs. Consider our modern civilized warfare. The reputation of a dictator depends upon his capacity to bark and, if necessary, bite on a large scale. In fact, big war-lords are found busy barking and competing, so to say, in this respect, before they may discover it most advantageous to themselves to bite. Dogs are sometimes driven to bark and bite in obedience to their masters' orders. Who has not sometimes heard a single street-dog waking voluntarily when the very houses in the street are dead-asleep, and barking at suspicious characters ? Why should men and women despise such unpaid but real servants ? It is true that sometimes dogs' bark is pointless and unmannerly, needless and disturbing, but so much more is men's talk. Dogs may bite gentlemen and not thieves, but why despise dogs as a kind ?

Selfish men are ungrateful too. Ladies, you will agree with me here without making any special effort. I may quote here from all our dictionaries and writings how dogs have entered so many of our comparisons, sayings, and proverbs, but I will not abuse your silence and patience. For example, we are advised to let sleeping dogs lie; we are entertained with hope by the promise that every dog has his day; and we can show how clever we are by giving a dog a bad name and then hanging him. In proportion to the large number of cases in which unpleasant things are wrongly linked with the class of dogs, men's acknowledgment of dogs' good points is painfully rare. If men were not aware of the likeness of behaviour between themselves and dogs, men would not go so often to dogs for the sake of an apt comparison. This likeness, I maintain, is day by day increasing to the discomfort of poor dogs. In view of men's failure so far, except in some exceptional cases, to sit with gods, or goddesses, if I may be permitted to put it thus, dogs have been at last discovered to be the only other animals in this world whom men may well try to imitate with the least effort and surpass with the greatest measure of safety. Gods and goddesses are, after all, too exacting for weak human nature.

To refer, ladies, as dogs to some unfortunate men is insulting not only to all men, to you women, as after all you are all connected with men, whether you admit it or not, but also to dogs themselves. Supposing one dog described another dog as a mere man, how would men feel ? Is it not grossly unjust to poor dogs, whom you domesticate and dominate, and still downright despise ? If a man follows a woman, to her pleasure or displeasure, the woman abuses that man as a dog, but, excuse me, ladies, if a woman follows a man, how will she be described ? Don't you realise, ladies, that women hate following women, and that men follow you, or some of you, because they love you or your beauty, which is the same thing in the final analysis ? Are husbands dogs, if simply because they are pleased to dance according to the delicate dictation of their own wives ? Which woman will prove that woman as such, unlike men, is never subject to a dozen follies and half a dozen sins ? It is futile to expect men to improve a bit by dismissing them as dogs. Men may err, and may not worry about heaven and hell, so long as they have many things here to pursue. Success or failure matters little

At this juncture, I am reminded of some poets who have the audacity to treat even Great God in terms of a dog. But I am glad, that means dogs are so dear to the Almighty's big heart. It is almost religious to really love all animals, since it is so rare. It is something to regard bad men as bad men, but senseless to consider bad men and good dogs as equal.

The last but one thing, ladies, I would like to make clear is, that this our great civilization is going to the dogs, and not to the gods, precisely because millions of men all over the world are more miserable than dogs, and it is these dogs that

I would particularly defend. Today, men are oscillating between gods and dogs, but men's happiness here and salvation beyond lie in being and behaving like men, not like gods or dogs. Your object is social service, and rightly so. Your foremost duty is to pursue fearlessly the downtrodden dogs, and carry to them the sunshine of your unbounded sympathy and the light of your unselfish love. The dogs will not fail to deserve your kindness. To think of male-nurses and women-soldiers is ridiculous. Our world can still be a heavenly home and a peaceful paradise, provided you women are willing to sacrifice, and shed your superfluities. How proud should you be as good mothers and sisters here, in your homes there, and everywhere ? To such amongst you may God help me to bow.

WILICO
STRONGHOLD OF PROTECTION

"Western India" --
Presents A Novel Scheme For Insurance Of Staff-Members Of M. J. College, JALGAON.

Avail yourself of this facility !
For particulars, please drop a card, or better still, call on us for a personal discussion in the local Branch !

(Jalgaon Branch :- 148 Navi Peth)

WESTERN INDIA LIFE INSURANCE CO., LTD. SATARA

G. B. S.

By- Prof. **A. G. CHIPLUNKAR**, M. A.

By the death of George Bernard Shaw, on Nov. 2nd 1950, a great playwright, social thinker, philosopher and satirist, who has influenced the thought-current of his generation, has passed away. But his work that will go down in history as one of the greatest contributions to world literature has made him immortal.

Born in Dublin in 1856 Shaw inherited the typical virtues and vices of an Irishman. As an ordinary school-boy Shaw was just near or at the bottom of his class and then became a clerk at the age of fifteen. He left the job and in order to find fortune came to London and joined his mother, a professional music teacher. His early life in London was characterised by poverty and sense of failure. The period from 1876 to 1885 was the period of his critical activity. He reviewed books for the 'Pall Mall Gazette' and pictures for 'The World'. He was a musical critic of 'the Star' and serving in the same capacity in the 'World' made his initials G. B. S. familiar to the public. He acted as a dramatic critic of the 'Saturday Review.' During the same period, as a literary artist, Shaw was struggling to find a suitable means to express his thought He wrote five novels which were declined by all the publishers. The novels made clear that he could best express himself through dialogue rather than through description or narrative.

Shaw did not confine himself merely to the literary activities. He became a minute observer of London life. He listened to the lectures by Henry George favouring land nationalism, and then became a socialist after reading Marx. He was also a most active member of the Fabian Society; and there made himself famous as a public speaker. Thus after seeing life steadily and seeing it whole, when he found that people were going wrong, he made it his purpose as a play-wright to put them right.

The eighteen-nineties, the period of his beginnings, was a period of 'art for art's sake'. Being a moralist his watch-word was 'art for life's sake'. Hence he began to preach his sermons on social follies and social vices through his dramas. He began to discuss one problem or the other in each of his dramas; consequently, his plays became problem-plays. Ideas assumed more impottance than the characters. Thus Shaw became the father of the theatre of ideas in England. His greatness as a dramatist lies in his ability not only to amuse his audience but to make them think. Everything, therefore, came within the sphere of his caustic pen-literature, art, medicine, religion, politics, racial prejudice, social standards. To Shaw the practice of questioning orthodox and accepted standards of belief was at once the beginning of wisdom and the beginning of goodness. Thus in

his early plays Shaw exposes social wrongs like slum ownership in 'Widowers' Houses and prostitution in 'Mrs. Warren's Profession.' In 'Arms and the Man' he criticises wat and romantic soldiering and proves that military heroism is an invention of the civilians. 'Candida' carries us back to domestic problems. Coming to history he takes Napoleon 'The Man of Destiny' and the great queen of Egypt Cleopatra, the glorious lover who will give her whole life for passion, and he shows them both as ordinary man woman. He discusses religion in 'The Devil's Disciple' and 'The Shewing-up of Blanco Pouset' and in 'Major Barbara'. He satirizes English and Irish prejudices in 'John Bulls other Island.' 'The Doctor's Dilema' casts the same cold search-light upon the medical profession. 'Getting Married' throws ridicule upon the discrepancies of marriage system. 'Pygmalion' is a brilliant study of contemporary social conventions.

Thus Bernard Shaw was not simply an artist whose function it is to please but also a moralist who wanted to preach. Hence his method and the tools and weapons that he handled were also peculiar to him. 'The tools of Shaw's trade are tools of argument and the weapons in his armoury are weaons of assertions designed to produce convictions,' Says Joad. First and foremost among them is the weapon of style. He is one of the greatest masters of English prose. His style is at once a writing and a speaking style. Its speed is also remarkable. Apt simile, felicitous illustration, the power of argument and repartee go to make his dramatic dialogues amusing, brilliant and often startling. Shavian wit is another remarkable weapcn of style. But the Shavian aphorism or epigram does not merely please; it moves and excites. Consider for example, "He who can, does; he who cannot, teaches." Or take, "Home is the girl's prison and the woman's work house", or his remarks "The golden rule is that there are no golden rules."

Apart from the brilliant dramatic dialogue Shaw introduced a fresh principle of charcterization in his plays. In the words of A. Nicoll, 'Mr. Shaw has shown men how to draw characters according to the dictates of reason. Instead of timid heroines, we find intellectual daring women; instead of strong heroes, men lacking power and self-will, ... instead of impossible villains, men who are themselves the tools of society." But there are critics who criticise Shaw's characters on the ground that none of the characters are individual people existing in their own rights, they are puppets who represent his pet theories. But the very mentioning of characters like Dick Dudgeon, Bluntschi, Candida, St. Joan etc. will prove the falsity of the charge. These are individual persons and we remember them as we remember people in Dickens or in Shakespeare. Inspite of all criticism the creation of a gallery of characters through his satiric comedies and the variety of themes he touched are praiseworthy things that have secured him a place among the immortals.

There again is the other charge that the plays lack action and are, in effect, no more than dramatic dialogues. It is true in relation to later plays. The reason is that Shaw was not really interested in his plays. He was interested pre-eminently in morals, politics and philosophy. He

was a philosopher possessed of a strong dramatic gift. He employed the one to expound the other.

Shaw as a philosopher is best revealed in his 'Man and Super-man', and 'Back to Methuselah, " In both the plays the ideas are more memorable than the characters; and there is little reliance upon stage situation. In 'Man and Superman' we get Shaw's earliest full statement of his conception of the way cf salvation for the human race, through obedience to the Life Force, the term he uses to indicate a power continually working upon the hearts of men and endeavouring to impel them towards a better and fuller life. In 'Back to Methuselah' he spoke his warning; that if Man did not come up to the mark, man would be replaced by a less tragically futile creature. Creative evolution was the doctrine commended by Shaw as a means through which the desire of Man and the purpose of the Life force might be made identical." This, in short is a summary of Shaw's philosophy in the words of A. C. Ward.

His plays are a continuous record of the long struggle between artist and moralist. It is fortunate that Shaw's distrust of the aesthetic element did not rob us of such things as Joan's speeches before her Judges (Saint Joan), the last speech of Lilith (Back to Methuselah), the opening scene and the interlude to 'The Apple Cart'.

To sum up: Shaw contributed to the modern drama a new and brilliant dramatic dialogue, introduced a new method of characterization based on the dictates of reason; showed new methods of fusing fantasy and reality; above all he made the drama, more than ever it had been before literature. The stage directions and prefaces are proofs enough of this quality. That is why many critics declare that "Essentially Mr. Shaw was a playwright, not a philosopher". The New York Times declared editorially "Shaw belongs to the ages, not because of the nature of his beliefs but because of the enchanting frame in which he was able to place them" Indeed next to Shakespeare Shaw can be cited as a supremely great dramatist.

A POSTER that Professor John Stuart Blackie of Edinburgh had posted on the door of his lecture rooms indicated that he was indisposed

" Professor Blackie will not meet his classes today," the note read.

One of the students couldn't resist the temptation of pasting a bit of matching paper over the "c" in "classes."

When the professor saw it he had still another letter obliterated, the "1."

* * *

"IF there were three crows on a fence post and I shot one, how many wolud be left?"

"Two left."

"I'm afraid you don't get the point. Let me repeat the joke. There were three crows on the fence post; I shot one. How many left?"

"Two left."

"No. None would be left, because if I shot one, the other two would fly away"

"Isn't that what I've been saying? Two left."

* * *

Science in— THE SERVICE OF THE PEOPLE

By- J. S. KULKARNI, Sr. B. Sc.

The deafening echoes of the bombing of Hiroshima and Nagasaki are still resoundig in the ears of common man He is more horrified with the talks of ' Hydrogen Bomb ', claimed to be 1000 times more destructive than the "Atom Bomb and has begun condemning science, not only as the creator of miseries and horrors, but also as the cause of wars! " But, Science ", as rightly observed by Sir Raja, Maharaj Singh while inaugurating the last session of the Indian Science Congress, " is a double edged weapon. It can either be a potent engine of destruction or a powerful agent in the constructive progress " Amidst the cries of the Atom and Hydrogen bomb, the common man has ceased to be impressed by the other side of science. If he just gets out of the hub-hub and looks beyond patiently, he could see science as a powerful agent for constructive progress. I propose here to mention a few things which science has achieved to make the common man happier and more comfortable.

Food is one of the primary necessities of the common man For that he has to depend upon Agriculture, which in turn had to be at the mercy of Nature. Science has triumphed over Nature and made agriculture immensely productive. By the prepartion of various types of synthetic fertilisers and manures, it has tremendously increased the productivity of land. By the invention of tractors and other machines, it has made agriculture less laborious and more quick. With the help of D. D. T. and Gamaxine, science has made the crops secure from pests and other destructive elements. Not only this, but by the evolution of new theories of Hybridisation of plants from various localities and by the techniques of vernalisation, it has made agriculture independent of the natural vegetation. We find this achieved in Soviet Union, where even the Sibarian deserts yield food crops. We have such surprising things, as perennial wheat, which gives us the crop seasonally from the same plant, just as we have mangoes from the same tree every year.

Clothing is the next major necessity of man. Man now has not to depend on Nature for his cloth. Science has made it possible to have fine silk prepared out of simple things. We have in the market, these days " Rayon Fabrics " which are nothing but threads of cellulose acetate. We also have neylon fabrics, which are made out of ordinary substances by polymerisation.

Plastic is supposed to be one of the greatest achievements in the field of chemistry It is nothing but polymerisation of simple chemical compounds into huge molecules under certain conditions. Thus any desired property can be introduced in a particular plastic, according to the purpose for which it is required. Thus it is used every where and at all places. It is the most useful thing for man to-day. We see plastic in the road, in houses and even in big factories. Combs, raincoats, electric buttons, bangles, spectacle frames, artificial ornaments are made out of plastic. It is used in Motor and also in aeroplane. It is a fact that not less than 2000 parts used in the aeroplane are made up of plastic. It can even replace the steel tooth-wheels in the machines of big factories. It is due to superiority to natural substances that has made plastic so important.

Drugs are the next important things which are needed by the common man. It has made the life of a common man more secure The best types of drugs are now prepared. Penicillin, the wonder drug of the world is found to be most powerful and therapeutic against almost every type of bacterial infection It is the drug obtained from particular type of fungi (curd), and found in several forms as ointment, tablets and injections. Paludrine is used now by the common man for the treatment of Malaria. Paludrine is the only antimalarial in use to-day the exclusive property of which is able to prevent Malaria parasites from developing to an infective stage in the body of Mosquito. PAS, a recent discovery in the field of drugs is really very valuable in T. B. Its name is Para-Amino-Salicylic acid. The clinical experience of PAS treatment of T. B. in its various forms has so far given such clear and favourable results that it is justifiable to consider the therapy as a valuable contribution to the customary treatment of T. B. There are many more chemical preparations such as Vitamins, proteins etc Which are guarding the health of the common man.

Even the atmoic energy can be used for constructive progress. The huge atomic energy can be used to blow off natural barriers and connect big lakes or seas and thus convert a desert into a garden! It can be used to drive an engine or a machine in a factory at a very low cost of fuel and thus increase the production tremendously. It can thus convert the world into a land of plenty! If used to drive an aeroplene, it can even take us on a ride to the moon !!

A SCHOOL TEACHER told her pupils to listen to their parents' conversation and if they heard a new word, to look up its meaning in the dictionary and write a sentence using the word properly.

The next day, she asked Johnny what new word he had learned. He replied that he had heard the word " pregnant ", which the dictionary defined as " to carry a child. "

The teacher asked, " Have you a sentence in which you have used the word ? " and Johnny replied " Yes, ma'am The fireman climbed a ladder in the burning building and came down pregnant ! "

MEMORY.

By- Prof. C. R. KARNIK.

" Of memory, images and precious thoughts,
That shall not die and cannot be destroyed,
A man he seems of cheerful esterdays
And confident of tomorrows-

' Wordsworth ,

Definitions of Memory:- According to psychologists there is no ' over-all ' definition. The reason is that the word memory, as laymen use it, takes in several processes, which to the psychologists are distinct., for example,

1) *Recall* : as when one tries to list the provinces and their capitals.

2) *Recognition* : as when one is shown a photograph and asked whose it is.

3) *Motor memory*, which enables a person, say, twenty years after he had ridden a bicycle, to mount one and ride with-out thinking twice about how to do it.

How memory works: - Just how memory works is largely a matter of speculation, but some psychologists have come to a few tentative conclusions.

One conclusion is, that it is a ' Photographic memory' which is really a misnomer. We do not retain all the details of a past scene or events, but those we do hold, are recalled, one by one, and not in a single-all inclusive image. There are exceptions to this rule. For example, some children before adolescence have 'eidetic' or unusually vivid, memories.

Another conclusion is that memory is a sort of etching process. The longer an experience is allowed to sink in undisturbed the more lasting it becomes. We often forget what happens when one gets a blow on the head. We forget what has happened immediately before and after the shock, but our memory of long-past events is unaffected. The shock apparently wipes out the most recent memory before it has had time to etch itself very deeply.

A third conclusion is that memory is a func ion of whole brain, not of only a part of it. There is a theory still in vogue that memory was in the frontal lobes of the brain. Recent experiments on cats deny the facts.

How much can we remember ?

Not much, according to all experimental evidence. The first evidence is the classic experiment of Hermann Ebbinghaus.

What Ebbinghaus did was to test himself with nonsense words-bap, tox, muk. His theory was that these words, free of meaning or other associations, would provide a test of ' pure ' memory, He studied lists of the words until he could recite them once from memory. Then he retested himself.

Ebbinghaus found that he forgot
42./° of the words after 20 minutes.
25°/° after an hour
66./° after a day

After this first rapid loss, there remained a core of memory which shrank much more slowly.

How to remember ?— Ebbinghaus later added considerably to this basic finding. For example, *much depend on the way we use our memory.*

In study — more is remembered if one consciously commits material to memory by reciting to oneself-than if one merely reads. It is better to study in relatively short sessions and by periodic review than one long session.

" And when he is out of sight, quickly also he is out of mind "

-Thomas Kempis.

Sigmund Freud — the founder of psychc-analysis says, the repression of unpleasant memories plays an important part. The idea is that, we have a " super ego " which drives the unwanted memories out of consciousnes into the unconscious, causing all sorts of internal conflict.

Dr. Sheehan maintains that there is a drive which makes us tend to remember best those actions which we have not completed; that, once an action is completed it tends to be put from the mind.

Dr. S. gives the example of a man who writes a letter, then carries it about in his pocket, forgetting to mail it She observes, " A psychologist whould say that he neglects to mail it because he has completed the most important task, that of writing the letter Sigmund Freud, would say he did not want to write it in the first place. No single explanation may be perfect. "

At any rate, all psychologists agree on one point-

There is no such thing as a - " *Good Memory* ". The reason is that several factors are involved in the quality of memory.

One is *rote-the way* one learns the alphabet.

Another is meaning-fulness-the eutent to which one grasps the sense of what is to be remembered.

A Third factor is visualization-the vividness of the image evoked by recall.

A person may have a good rote memory and a poor visual one. Furthermore, visual memory may vary. One may have a clear memory for form and no memory at all for any colour.

Psychologists consider that-the only best way to improve memory is to cultivate the grasp of meaning.

Can you rely on memory ?

Not much, according to all the evidence. Not only, do we remember, only a small part of what we experience; much of what we think we remember may be false.

" He lies like an eyewitness " is an old German saying, and a German born psychologist, Dr Hugo Muensterberg, did much to prove its validity.

Most of us are familiar with various quirks of memory. This is what the French call " deja vu " literally, already seen. It is the feeling that one is reliving an experienece precisely as it was experienced before - at sometime that cannot be pinned down. Psychologists have no sure explanation for this phenomenon.

Golden Rule:

" But screw your courage to the
sticking place
And will not fail
Memory, the warder of the Brain
There's husbandry in heaven. "

-Shakespeare.

SCIENCE– and-- HISTORY.

(By- Prof. M. D. NADKARNI)

The common man's view of science is intimately bound up only with the traditional field of science and its technological applications. He sees science as circumscribed within the narrow confines of physics, chemistry, biology etc. These fields have, no doubt, been important for our knowledge of the material world around us, and for the growth of scientific method; but it must be remembered that, they are the expressions of a social action and reaction to a changing environment. In that sense, they provide us with ample information regarding the modes of behaviour of human society at successive stages of its development. It will therefore by very much interesting to follow the development of science since the early ages, against the perspective of human history.

Early Ages :

The origins of science lie in the early civilisations when men first observed tne characteristics of their environments and consciously attempted to control or alter them, when they first employed empirical methods to assist them in primitive agriculture and direction finding. Of course, at this time there did not exist any scientific thought, but there was developed in these old civilisations sufficient astronomy for constructing calenders, for determining seasons, times of planting etc., and sufficient arithmetic and geometry for measuring fields and calculating taxes. They also had mechanics for their buildings. and a kind of chemistry for their smelting dying glass-work, pottery tanning etc.

The chief productive characteristic of the "Classical" epoch was the existence of slavery. So long as there was unlimited slave labour there was no incentive to the development of machinery. Moreover, the philosophical doctrines were such as to provide support to the supposedly eternal order of class. Gentlemen did not soil their hands with work, with the handling of materials. It was therefore natural that experimental science did not exist at all, and what practical points did emerge were developed in voluminous metaphysical theories. The writing of Greek philosophers of this period, were concerned with interpreting nature, not in terms of observations but as fitting into some divine purposive scheme,

Feudal Middle Ages:

In the feudal Middle Ages science was a little experimental, but was concerned predominantly with the alchemical search for gold makers, perpetual motion machine etc. At the same time there was an increasing interest in mechanics and ballistics as applied in warfare, and in astronomy, a knowledge of which was essential to the expansion of navigation,

The key to all this was mathematics, which developed to some extent during this period Such scientific outlook as existed was static and set in a theological and mystical background. This was quite in keeping with the static ideology and economy of this period. For, under feudalism, production was of a handicrafts nature, for immediate local consumption and not for trade. Communities were virtually self-supporting and there was for long no demand for transport facilities or for machinery.

Though apparently this was a sign of stability, it was more a symptom of decay. For it was precisely at this time, that there appeared scientific theories based on objective observation; those of Copernicus, for example, which were to form the basis for the revival of science in the seventeenth century. These progressive trends in science were tokens of new social forces which were growing under the placid surface of feudal economy. By the slow development of trade and the expansion of markets, a new class was coming into being, the merchant class, with interests in trade routes, navigation and the mercantile posts. The rising bourgeoisie, in contrast to the feudal nobility, were progressive, energetic and enterprising; they depended for their success on the development of navigation and astronomy made possible by the fresh approach to natural phenomena made by Copernicus.

With the great blossoming of trade came a corresponding boom in small-scale production of goods. The system of slave labour implicit in the feudal system was giving way as the new methods of production came in, and a new class of "free" wage labour was coming into existence.

In this period of expansion of production, there was, if any, a labour shortage, so that the increasing demand for manufacture meant machinery and technology. In this social atmosphere science was encouraged by the merchant capitalists for the material benefits which it brought them, and the result was the apparently miraculous rebirth of a scientific investigation, particularly in England, during the seventeenth Century.

Science in the Seventeenth Century:

The scientific milestone of this period was the emergence of Newton as the pre-eminent experimenter and theorist. By his work he provided the theoretical basis for the mechanical advances demanded by an expanding industry and commerce and the development of armaments. At about the same time, Boyle was laying the foundations of the science of gases upon which the development of the pump depended; and Harvey, by careful anatomical observations, had exploded the traditional concepts of the mystic significance of the heart by his discovery of the circulation of the blood England was the world centre of scientific development just at the time when, following the English Revolution and the triumph of the bourgeoisie, it became a principal commercial power. The new spirit of adventure and discovery in mercantile affairs was reflected in the scientific renaissance at home. We see here a good example of the interaction of social and scientific advances. The historical development of society called for scientific progress which, in its turn, was the means of transport and production, and thereby, indirectly, benefited the people as a whole. It is, however, significant and symptomatic that the Universities, still dominated by clericalism and the vestiges of feudal

philosophy, played no part in the advances of science during this period. On the other hand, Universities had been actively opposing the dangerous doctrines of practical experiment ever since the days of Galileo and Kepler. This struggle between the " science " of the Universities and that of industry and commerce reflected the ideological aspect of the class struggle which had been going on between the bourgeoisie and feudalism.

By the end of the seventeenth Century, the British exploitation of world trade had temporarily reached its limit, the power of the merchant class was declining and there came a lapse in the progress of applied science. The most significant social factor was now the rising class of small-scale manufacturers. The expansion of trade had rebounded to their benefit and the tendency for them now was to look for progress and profits in an expansion of the small manufacturers into big industries. But, they still depended on the vagaries of wind and water and to an increasing extent upon human labour for their sources of power. Manual labour was still the ultimate restriction on increased production and with the prevailing low standard of living and short working life of the workers, the amount obtainable was limited.

Industrial Revolution:

This new motive power was soon forthcoming. By 1760 Watt, with the financial booking of Boulton, had put Black's work on latent heat to practical purpose and by the invention of the steam condenser, had made possible the economic use of the steam engine, which had been earlier invented by Savry and Newcomen. This introduction of steam was the touchstone for the Industrial Revolution in England. It put in the hands of the new bourgeoisie the means of enormously increasing productivity of labour; village hand-crafts finally gave way to the new mills and factories powered by steam. The whole economic balance of the country was changed and new forces came into being with the development of the new social order.

All these changes were accompanied by another burst of philosophical progress. Intellectual horizons were broadened, the bourgeoisie was infected with the spirit of profitable adventure, and science was encouraged to develop and render more efficient the new instruments of power. The result was an all round resurgence of scientific thought Once more a new liberalism permeated the scientific world, and it is significant that we find several leading scientists, notably Priestley and Watt, vigorously associating themselves with the proclaimed principles of the French Revolution.

It is interesting to examine the actual scientific achievements of this period against the social background already outlined. One is struck by the slow progress of the biological sciences during this period. One important reason for this is immediately obvious. There were no profits to be expected from the study of biolory. Nevertheless, there developed tendencies towards objective observation and interpretation in rational terms. This is reflected in the work of Linnacus. He attempted to set the known facts about

plants and animals into an ordered scheme and made an important contribution to the downfall of the obscurantist theories of the old philosophers which were still prevailing. In the other fields of science, however, the progress was noteworthy. In France, Lavoisier introduced accurate weighing to the study of chemical reactions and demolished the phlogiston hypothesis which had retarded the progress of chemistry for nearly a hundred years! His accurately quantitative work had paved the way for Dalton's atomic-theory, which, by postulating the existence of atoms, in time completely discountenanced the vague metaphysical notions of capricious combination and variability of composition of chemical substances. By doing this, Dalton not only advanced scientific theory; he laid the foundations for the vast chemical manufacturing process, which greatly increased the potentialities of men's control over nature, at the same time providng the chief incentive to the development of chemical theory in the nineteenth century. In a closely related sphere, the practice of electroplating stimulated by Davy's discoveries prompted Faraday to the formulation of his electrochemical laws.

Science under Capitalism

By the beginning of the nineteenth century, capitalism was just getting into its strides. Faraday's electromagnetic induction and its subsequent application to the dynamo is the most significant single scientific discovery of the time. Though its development was slow, due partly to the slow growth of electromagnetic theory, provided later by Thompson and Maxwell, electrical power was now available for productive processes. When it was fully understood, the new source of power was applied at a rate, which prompted the phenomenal rise of an entirely new industry–the electrical industry. Just as steam power had ushered in a period of intense industrial expansion in the eighteenth century, the development of electrical power extended the scope of applied science to hitherto undreamt of limits.

From Faraday onwards the developments in physical science can be seen to be clearly related to the demands of industry, cheaper means of production, transport and communication, and as a background for all this, the need for a unifying and comprehensive body of theory. In this way, Faraday's work on electrolysis, on the liquefaction of gases, and on electromagnetic induction was directly applicable to the problems of the manufacturers. Carnot and Joule began the quantitative study of heat transference and efficiency upon which depends the whole of modern power engineering. This type of work was urgently needed if the new potentialities of industry were to be realised, if the growing capitalist class was to reap full harvest from these fresh fields of enterprise. An even more striking example of this was the great burst of discovery in organic chemistry which followed the large-scale production of coal-tar as a by-product in the new gas works. When one considers that, within less than thirty years, after Wohler blew off the mystie " Vital force " theory in 1828, Perkin, in 1856, synthesised his first aniline dye, it is evident what enormous and rapid progress was made under the spur of industrial expansion.

In other spheres also the great process of marshalling of knowledge and the ordering of facts was going on. The scattered work on botany and physiology which had followed the invention of the

microscope, the many observations of geological structure made in the previous century, were all ripe for summary and extension The work of Lyell in the systematising of important geological observations and his evolutionary scheme of rock formation provided much backing for Darwin's historic treatment of the evolutionary process. This work of Darwin did not spring merely from natural genius or curiosity. There was a potent reason for a revival of interest in Biology. The apparent saturation of the home market and the conflict for overseas market had brought the next stage of capitalism, an extending imperialism-and with it a sudden interest in the development and exploitation of the colonies. Hence, the official sponsoring of the biological and geological investigations such as Darwin's voyage in H. M. S. " Beagle ".

Thus by the end of the last century, the main sources of power were understood and harnessed; coal was providing gas and steam power as well as electric power. The hydrostatic energy was being utilised for the generation of electricity. The iron and steel industries had developed enormously, as they were the basis of heavy industry. The internal combustion engine and the thermionic wave were about to revolutionise transport and communications. And the advance of chemical and biological theory had reduced nutrition and agriculture to science, capable, under a proper system, of raising still higher the standard of health and living of the working man and his family.

However, by this time, we find the contradictions and inequalities of capitalism more pronounced than ever, and the internal conflicts inherent in the capitalist system, became more and more sharply defined. With the ready availability of sources of power new techniques of mass-production and the markets guaranteed by imperialist expansion, capitalism became static in outlook and therefore reactionary as a social force. A stagnant social system is social system in decay, breeding the new progressive forces. Thus, in this period of decay, the primary contradiction upon which capitalism is based became the focal point of the struggle. The means of production, of the application of scientific knowledge and technical discoveries are *social* assets, affecting the whole of scsoiety; under capitalism they are under *individual* control. The capitalist of the last century no doubt, encouraged scientists in work which he could see to be of immediate value for him. But he never cared for the spreading of scientific institutes, for the status of scientists and for a living contact between science and industry. He believed that science could continue to produce and multiply the means to quicker and better profits like a conjuror ptoducing rabbits from an impossibly small and inadequate hat.

And as we step into the present century we see further implications in the utilisation of science under private enterprise. Production developed at a leisurely pace, wastage of production effort and resources implicit in a competitive system providing a natural brake on the progress. Eventually, groups of producers with similar commodities, or with different manufacturing stages of single commodities, found that their mutual interests overcame the " competitive spirit " and began to combine together, so as to be in a stronger position to conquer the

markets and to employ technical production with the minimum of expenses. This development was cumulative. At first there were many such combines, then with amalgamations among themselves they were fewer in number and correspondingly greater in size and influence, until there came finally the stuggle of the giants and the supremacy of the absolute monopolies. These huge concerns could afford to spend more than their predecessors on science. But the social contradictions have been inescapable. Monopoly capitalism is, by its very nature, restrictive and reactionary, characteristic of a decaying social system. Science, on the other hand, is inherently productive and progressive, even under unfavourable conditions. Thus, while the monopoly capitalism has to maintain its position, often by drastic restriction of production, science has shown itself embarassingly creative. The result was a general frustration of the application of science. It became the common practice to buy up and supress new inventions and techniques because they threatened to involve obsolescence of machinaery and thus offend against powerful vested interests. In all fields, science was held back. Scientists, useful as technicians, but dangerous as a social force., were segregated and herded into the sanctity of their laboratories and workshops to give of their best in return for poor wages and bad conditions. The manufacturers decided which discoveries could safely be unleashed and which would have to be suppressed. The interwar years thus produced a black record of the frustration of science, which reached its most vicious stage when science, because of its fertility, came to be blamed as the creator of unemployment and want, and even as the cause of wars!

Last Resort

There was a professor of law who said to his students: " when you're fihting a case, if you have the facts on your side, hammer them into the jury, and if you have the law on your side, hammer it into the judge. "

" But if you have neither the facts nor the law ? " asked one of his listeners.

" Then hammer on the table, " answered the professor

* * * *

TEACHER : " which is farther away, England or the moon ? "

Johnny : " England. "

Teacher : " England ? what makes you think so ? "

Johnny : " Cause we can see the moon and we can't see England. "

-LET US FURNISH YOUR ROOMS-

★ Sofa-Sets,

★ Dressing Tables,

★ Office Furniture,

Etc., Stc., Etc.

THE INDIA FURNITURE LTD.

JALGAON, E. K.

(The only firm of its kind in East Khandesh.)

- Solicit -

Your Visit
To their Show-room

FOR
Value, Comfort, Attraction
in
FURNITURE

Managing Agents-

INDIA FURNITURE LTD.

REPORTS.

GYMKHANA REPORT 1950-51

The elections of Gymkhana were held in the second week of July and the following members formed the Gymkhana Managing Committee.

1. Principal Y. S. Mahajan (President)
2. Prof. D. W. Joshi (Chairman)
3. Prof. P. S. Bhonsle (Staff Representative)
4. Prof. M. N. Advant (Prof in-charge Magazine, and Reading Room)
5. Prof. Miss Nalini Joshi (Prof. in-charge, Debating)
6. Mr. C. V. Narkhede (General Secretary)
7. Mr. A. H. Sarode (Reading Room & Magazine)
8. Mr. G. P. Bendale (Cricket)
9. Mr. K. J. Chaudhari (Minor Games)
10. Mr. K. G. Nehete (Indian Games)
11. Mr. G. V. Patil (Foot-ball & Volley ball)
12. Mr. S. M. Joshi (Debating Union)
13. Miss Yamu Joglekar (Ladies Representative)

The Gymkhana activities were started with the sincere and enthusiastic co-operation of all the students and Secretaries. In the middle of August the Secretary for Debating Union found it impossible to continue as a Secretary on the grounds of studies and the President accepted his resignation with regrets. Mr L. D. Shivrame was then nominated as the Secretary in his place.

The inaugural address of the Debating Union was delivered by prof. Puranik of H. P. T. College, Nasik, when he spoke on the " Future of Indian Democracy. "

The Tilak Day this year was celebrated under the presidentship of Shri P. G. Joshi when be spoke on " Words of experience and personal contact. " On the Gandhi Jayanti Day Shri Haribhau Pataskar, M. L. A. was our chief guest. On the same occasion prize distribution ceremony of the essay competition on " The Teachings of Mahatma Gandhi " also took place. The first prize of Rs. 25/- was awarded by Shri Devakinandan Narayan, President of the Jalgaon District Congress Committee The Union gave the second and the third prize. Mr. Bakshi of Sr. B. A. secured the first prize and Mr. Shivrame, Sr. B. A., and Mr. Nemade Sr. B. A., secured the 2nd and the 3rd respectively. We have to thank Shri Pataskar for following the precedent set by Shri Devakinandan of donating Rs. 25/- for next year's competition. The lectures of the following persons were also arranged by the Union during this year. Mr. Nath S. Godbole; Shri Jainendr Kumar; Prof. N. R. Phatak; Prof. V. B. Ambekar, and Shri Madhu Limaye. The debate on the ubject " Socialism is the only solution to the present problems of India " was also arranged, in which many students took part.

As our college has no home-grounds as yet, we had to seek permission from others for the use of their grounds. The various grounds being available the games were started. We were playing foot-ball on the New English School ground and Hockey and Cricket on police ground. The students have improved their standard in both the games.

Minor Games department has its activities in the college building itself and it is found that both the ping-pong tables are always engaged from 11.-30 A. M. to 5 p. m. We started Badminton in the second term. Though the court is away from the city many students were taking part enthusiatistically.

This year it was found that the students had lost enthusiasm for play. But towards the end of the first term the number of students on the play ground increased.

At the beginning of the second term our General Secretary left the college and the Secretaries for Cricket and Minor, Games resigned on the grounds of study. The posts were filled by the President by nominating Mr. V K. Shah as General Secretary and Mr. John D'Mello and Mr. V. M. Thakar as Secretaries for Cricket and Minor Games respectively.

This year the Group Sport of our University were held at Amalner, from 4th December. Our college had participated in almost all events for Gents and in three events for Ladies. Inspite of heroic efforts by our players we could not retain our foot-ball shield. I must, however, congratulate our players for the excellent sportsman spirit shown at the time. We were defeated in Hututu in the final match. In athletic events we are proud to state that we won the General championship. Mr. John D'Mello who won the Individual championship in athletics deserves our hearty congratulations. Messers Chandgude and Raut also deserve special mention for their success in High Jump and 200 metres run. We are proud to state that Mr. L. R. Chandgude was selected in the Inter University Foot-ball team.

In ladies' events Miss Kolhatkar got prize as runner up in Badminton. In table-tennis also Miss Karnik (singles) and Miss Karnik and Miss Risbud (Doubles) got prizes as runners up. We congratulate the lady students on their success.

The Annual Sports were held from 19th of December. There was no addition to last years items. This year the Annual Sports Committee decided to have two championships (Athletics and Non-athletic) for Gents and two for Ladies. The following were successful in securing the respective championships.

1. Mr. V. K. Shah (Non- athletic)
2. Mr. John D'Mello (athletic)
3. Miss Kolhatkar S. V. (Non-athletic)
4. „ Patki S. N. (Athletic)

We congratulate the students on their success.

The staff members also are taking part in various activities like Table-Tennis and Badminton. Annual Sports of the staff also were held along with the students. Mr. S. R. Wadekar secured the championship in Staff. We congratulate him upon his success. The results of the Annual Sports are given separately.

We conclude this report by thanking all the students, members of staff for giving their co-operation and making Gymkhana activities a success. We also thank the D. S. P. and Superintendent, New English School for allowing us the use of their grounds.

D. W. Joshi
Chairman

V. K. Shah
General Secretary

RESULTS OF THE ANNUAL SPORTS (1950-51)

GENTS.

	Champion	Runners up
Table Tennis		
Singles	Mr. Shah V. K.	Mr. Acharya G. L.
Doubles	M/s Shah V. K. and Acharya G. L.	Mr. Chaugule P. Y. and Bakshi S V.
Mixed	Mr. Shah V. K. and Miss Karnik	Mr Acharya and Miss Kolhatkar
Badminton		
Singles	Mr. Patil Vishwas K.	Mr. Patil Vasant K.
Doubles	Mr. Shah V. K. & Patil Vishwas	Mr. Patil G. V. and Raut P. S.
Mixed	Mr. Shah V. K and Miss Kolhatkar	Mr. Sharma R V. and Miss Karnik
Carrom		
Singles	Mr. Surve S. S.	Mr. Oswal D. L.
Doubles	Mr. Oswal and Khan K.	Mr. Surve and Acharya G. L.
Mixed	Mr. Acharya & Miss Kolhatkar	Mr Shah V. K. and Miss Risbud

LADIES.

	Champion	Runners up
Table Tennis		
Singles	Miss Karnik P. M.	Miss Risbud Tara D.
Doubles	Miss Karnik & Miss Risbud	Miss Joglekar and Miss Patki S N.
Badminton		
Signles	Miss Kolhatkar S. V.	Miss Joglekar Y. H.
Doubles	Miss Kolhatkar & Miss Patki	Miss Joglekar and Miss Wadekar
Carrom		
Signles	Miss Joglekar Y. H.	Miss Kulkarni
Doubles	Miss Joglekar & Miss Kulkarni	Miss Patki S. N. and Miss Karnik

STAFF.

Champion	Runners up
Table Tennis	
Singles : Mr. Wadekar S. R	Prof. Joglekar B. V.
Doubles : Prof. Joglekar & Prof. Bhonsale	Mr. Wadekar and Mr. Pandit
Lucky : Prof. Joglekar & Prof. Nadkarni	Prof. Kelkar and Prof. Chiplunkar
Bridge	
Prof. Sirdesai and Prof. B. V. Joglekar	Prof. Joshi and Prof. Thatte
Chess : Prof. Sirdesai	Prof. Chiplunkar
Badminton	
Singles : Prof. Bhonsale P. S.	Mr. Wadekar S. R.
Doubles : Mr. Dixit & Mr. Pandharkar	Mr. Wadekar & Mr. Pandit
Lucky Doubles : Prof. Bhonsale and Mr. Pandit	Mr. Wadekar & Mr. Dixit

RESULTS OF THE ATHLETICS

GENTS.

1. Long Jump:

Mr. John D' Mello	18'
Mr. Raut P. S.	17' – 8"
Mr. Chaudhari	16' – 8"

2. High Jump:

Mr. John D' Mello	4' – 6"
Mr. Chaudhari	4' – 5"
Mr. Desai R. K.	4' – 4"

3. Hop-Stop-Jump:

Mr. John D' Mello	37' – 3"
Mr. Raut P S.	36' – 9"
Mr. Desai R. K.	34' – 1"

4. Shot Put:

Mr. John D' Mello	37' – 5"
Mr. Moghe P. K.	33' – 3"
Mr. Chaudhari	30'

5. 100 Metre's Running:

1. Mr. Raut P. S.
2. Mr. John D' Mello
3. Mr. Joshi D. P.

6. 440 Metre's Running:

1. Mr. Raut P. S.
2. Mr. Joshi D. P.

LADIES

1. 50 Metre's Running:

1. Miss Joglekar K. H.
2. Miss Patki S N.
3. Miss Vyas U. C.

2. 100 Metre's Running:

1. Miss Joglekar K. H.
2. Miss Patki S. N.
3. Miss Vyas U. H.

3. Skipping:

1. Miss Patki S. N.
2. Miss Vyas U. C.
3. Miss Joglekar K. H.

4. Throwing the Cricket Ball:

1. Miss Patki S. N.	73'
2. Miss Karnik P. M.	71' – 3"
3. Miss Kolhatkar S. V.	66'

Report Of The Arts Circle 1950-51

This year an additional extra-curricular activity was introduced by way of the Arts Circle. The Association was sponsored mainly to encourage the artistic talents in our students. The activities of the circle started with the Bul-bul tarang programme by Shri Khadilkar. This was followed by mimicry performance by Master Shyamsundar and a variety entertainment programme staged by the students. Due to the enthusiastic co-operation of the students, the performance was quite impressive even though it was the first of its type. The programme proved to be a grand success as it secured a donation of Rs. 25/- from Shri Makhan Singh. We also had a cine-show in the first term. The second term began with the Kavya-gayan by Raj Kavi Yeshawant. We had planned to stage a drama during this term. But unfortunately that could not be done. We had therefore to keep content with a Kavya-gayan competition and a cine show during the 2nd term. The response of the students to this new activity was fairly well though not as it ought to have been. We hope the Arts Circle will get a greater patronage from the students next year, so that we can redouble its activities by way of drama, art exhibition and so on.

Vishwas K. Patil,
Secretary.

Prof. G. H. Tarlekar
Vice President,

Extension Lectures Series

An important feature of this year's extra-curricular activities is the beginning of the Extension Lectures Series. The Series was inaugurated by Prof. C. R. Potnis who delivered a lecture on "Korean War and our Independence" on 15th August 1950. The second lecture was delivered by Prof. G Y. Shanbhag who spoke on the "Hydrogen Bomb." Prof. M. N. Advant closed the series by delivering a lecture on the evolution of humour in Marathi drama. The main purpose of the series is to arouse interest in the minds of students about subjects which do not fall within their prescribed syllabus. The series was open to the public and the response to the series has been encouraging.

Prof. C. R. Potnis
Convener.

Memorise Great Occasions of Life by—
HAVING THEM PHOTOGRAPHED.
THE FOLLOWING TYPES OF WORK WILL BE ARTISTICALLY AND EFFICIENTLY CARRIED OUT
★ 1 INDOOR & OUT-DOOR PHOTOGRAPHY. 2 ENLARGEMENT.
3 CINEMA SLIDES. 4 PORTRAIT PAINTING ★
Enquire at—
Pro:- G. D. Chaudhari
G. D. Art (Bombay)
SHAMENDU STUDIO
Opposite Chitra Talkies, JALGAON E. K.

RESULTS OF THE B. A. EXAMINATION, UNIVERSITY OF POONA. 1950

B. A. (Hons.)

Shri Chaudhari Vasudeo Madhav

2nd class

" Upasani Madhav Keshav
" Chavan Pandit Zaga

Shri Bhosekar Bhalchandra Vaman
" Dixit Keshav Dattatraya

B. A. (General)

" Pathan Ahmedkhan Rahamankhan

RESULTS OF THE B SC. EXAMINATION (APRIL 1950) POONA UNIVERSITY

2nd Class (Hons)

1. Shri Dhande Nilkanth Ganu
2. " Kulkarni Shriram Avadhut
3. " Patil Bhaskar Sakharam
4. Miss Oak Pushpa Yeshwant
5. Shri Shinde Murlidhar Vithal
6. Miss Chaudhari Shakuntala Laxman
7. Shri Gujarathi Manahar Maganlal
8. " Kolhe Pandurang Namdeo
9. " Chaudhari Bhaskar Shenfadu
10. " Shukla Murlidhar Ghanshyam

Pass Class

1. Shri Bendre Dinkar Vishnu
2. " Maheshwari Pannalal Motilal
3. " Shintre Shankar Govind
4. " Kasar Chhagan Laxman
5. " Kulkarni Ramdas Purushottam
6. " Mankad Shashikant Ganpatrai
7. " Patil Kashinath Narayan
8. " Purandare Vasant Laxman
9. " Kesari Madhukar Dattatraya
10. " Patil Chudaman Laxman

RESULTS OF THE B. A. (HONS & GENERAL) EXAMINATIONS 1950 UNIVERSITY OF BOMBAY.

B. A. (Hons.)

2nd Class

Shri Landge Padmakar Ramchandra

Pass Class

Shri Chaudhari Manohar Kirkul
" Shimpi Govind Ukha

B. A. (General)

Pass Class

Shri Kandare Pratap Budhaji
" Kiwlekar Pralhad Bhagwanrao
" Kulkarni Shantaram Yeshwant
" Patil Hemraj Ichharam

RESULTS OF THE B. SC. EXAMINATION 1950 UNIVERSITY OF BOMBAY.

First Class Hons.

Shri Chaudhari Madhukar Shankar

2nd Class (Hons)

Shri Patil Laxman Eko
" Marathe Sajan Bhaga
" Neve Narayan Krishnaji
" Shaikh Abdulwaheed Md. Cassim

Pass Class

Shri Pimpalkhute Janardan Shamrao

Shri Aswani Bhagwan Budharmal
" Ghodgaonkar Gajanan Shankar
" Jain Shantilal Ramchandra
" Kazi Khwaja Mujmilloddin Kaiser Khwaja Basiruddin
" Kazi Md. Sadik Md. Abid
" Somani Kapurchand Rupchand
" Wani Madhusudan Purushottamdas

महाराष्ट्राचे महर्षि —
साने गुरुजी

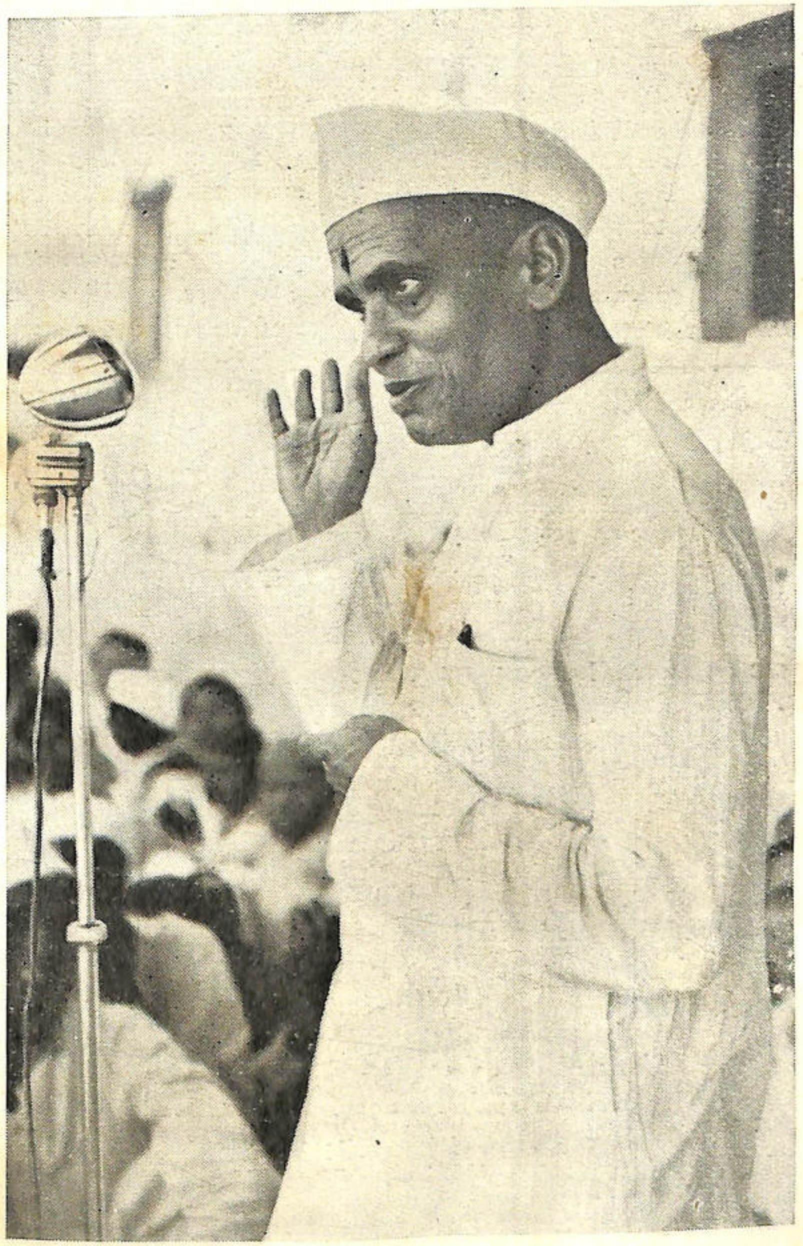

दिव्यत्वाची जेथ प्रचीति...
तेथे कर माझे जुळती !...

[ब्लॉक 'साधने'च्या कृपेने]

जर्मन डिझेल एंजिनें

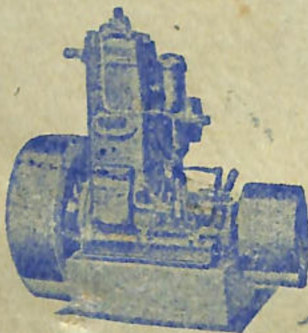

H. M. G. एच. एम. जी.

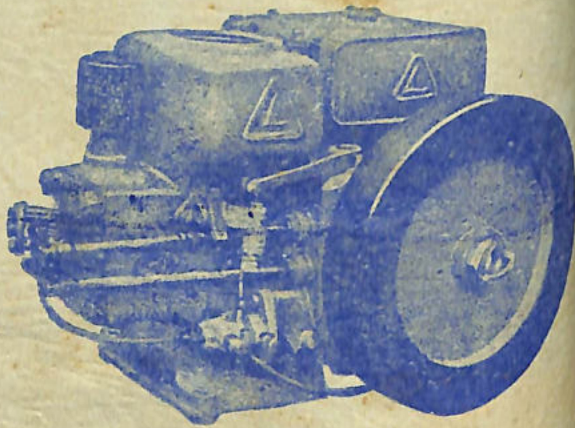

LOMBARDINI DUEZ लोम्बारडिनी ड्यूज

६ ते १०० हॉर्स पॉवर पर्यंत

आडवें व उभें

हीं डिझेल इंजिनें सुधारणेंत जगांतील इतर कोणत्याही इंजिनांपेक्षां फार पुढें गेलेलीं आहेत. ह्यामुळें घेणारास इतर कोणत्याही इंजिनांपेक्षां फायदे मिळतात. ह्या इंजिनांत सुटसुटीतपणा साधेपणा व सर्व भाग उत्तम प्रकारच्या धातूंचे असून महत्वाच्या ठिकाणीं नवीन पद्धतीचे **रोलर बेअरिंग** घातल्यामुळें सुट्या भागांना इतर कोणत्याही एंजिनांपेक्षां घसारा कमी व टिकाऊपणा अनुभवास आला आहे. इतर कोणत्याही एंजिनांपेक्षां तेल फार कमी लागतें.

वेळेवर सुटे भाग व माणसांची मदत देण्यांत येते. प्रत्यक्ष खात्री करावी.

एजंट—

ईस्ट अँड वेस्ट अजन्सीज

मोटार स्टँड समोर,

जळगांव, पूर्व खानदेश

तारेचा पत्ता:—

'अरिगेशन'

Printed at the Deccan Electric Printing Press, Jalgaon (E.K.) by V. C. Nehete, and Publ...
by Prof. M. N. Advant, at M. J. College of Arts and Science, Jalgaon (E. K.)